

Василь
Скурапівський
МІСЯЦЕЛІК

Український
народний
календар

Василь
Скурапівський

МІСЯЦЕЛІК

Український
народний
календар

КИЇВ
«МИСТЕЦТВО»
1993

Чи знаєте ви, як і коли ворожили дівчата, якою була посвята в парубоцтво, як закликали весну наші пращури, коли заготовляли лікарські рослини, якими символами зустрічали Новий рік на Україні? Про ці та інші обряди і звичаї, що вже стали реліктами, ви дізнаєтеся, прочитавши книгу Василя Скуратівського «Місяцелік». Вона є логічним продовженням уже відомих творів «Берегиня» та «Посвіт», що набули широкої популярності серед читачів.

Автор зібрав багатючий матеріал про походження назв українських місяців та пов'язані з ними численні прислів'я і приказки, зразки завбачень погоди, народні й релігійні свята з конкретним їх датуванням, а також розвідки про найцікавіші обряди. Народний календар — перше в українському народознавстві видання, яке стане в пригоді всім, хто не байдужий до своєї національної культури.

Ілюстрації підібрав і систематизував *Юрій Белічко*,
кандидат мистецтвознавства

Рецензент *Микола Дмитренко*,
кандидат філологічних наук
Художник *Євген Сендзюк*
Редактор *Вадим Пасс*

ОГЛАВ

СЛОВО ПРО КАЛЕНДИ

7

ОЙ ВЕСНО, ВЕСНО, ДНЕМ КРАСНА

13

БЕРЕЗЕНЬ

У березні кожух і без гудзиків теплий

15

Народний прогностик

18

Що ти нам, весно, принесла?

23

КВІТЕНЬ

Квітнева ластівка день починає, а соловей кінчає

29

Народний прогностик

34

Неодцвітні барви

40

ТРАВЕНЬ

Травнева роса краща од вівса

45

Народний прогностик

48

Покліт, льох, кам'яниця...

55

ПРИЛЕТІЛО ЛІТЕЧКО НА РОЖЕВИХ КРИЛЕЧКАХ

59

ЧЕРВЕНЬ

Червень літо зарум'янив

61

Народний прогностик

64

Скільки століть «Кустові»?

73

ЛИПЕНЬ

Сонце на зиму, а літо на спеку

81

Народний прогностик

89

Ходили дівоньки коло Мареноньки...

95

СЕРПЕНЬ

Серпень втоми не знає

101

Народний прогностик

103

Котився віночок із поля...

109

116

ВЕРЕСЕНЬ

Вересневий час - сім погод у нас

117

Народний прогностик

119

Посвіти нам, комину біленький!

123

ЖОВТЕНЬ

Як не з дощем, то зі снігом

127

Народний прогностик

129

Вінець на покуті

133

ЛИСТОПАД

Жовтню син, а зимі рідний брат

137

Народний прогностик

139

Кину кужіль на полицю...

143

ЗИМА ПРИЙШЛА І ПРАЗНИКІВ ПРИВЕЛА

147

ГРУДЕНЬ

Сонце на літо, а зима на мороз

149

Народний прогностик

152

«Несу кутю на покутю...»

160

СІЧЕНЬ

Хвали січень сніговий

165

Народний прогностик

171

Добрим людям на здоров'я!

183

ЛЮТИЙ

Лютий сказав: «Якби я в батькових літах...»

189

Народний прогностик

192

Вечеря для дідів

197

ОТЖЕ - ПІСЛЯСЛОВО

206

Слово про календи

Нам нині важко обійтися без календаря. Окрім перекидних, настінних, кишенькових, ще користуємося й електронно-годинниковими: натиснув виступець — і спаляхує на циферблаті рік, місяць, число, навіть день. Але чим більше послуговуємося механічною пам'яттю, тим помітніше слабне природно-біологічна. Вам, очевидно, доводилося завважувати, коли колеги по роботі раз у раз перепитують: «А який сьогодні день?» чи: «Яке нині число?» — і тут же забувають про це. У тому, що наша пам'ять добряче «розлінилася» сприймати повсякденну інформацію, завинили ми самі, оскільки позбавили природного її функціонування.

Між тим, старші люди, не користуючись будь-якими календарями, пам'ятають майже всі народні та релігійні свята. «Слухай, чоловіче, — не раз нагадували татові моя ненька, — за тиждень Семена, а ти ще жита не посіяв» чи «Післязавтра Теплий Олекса — пора вже й вулики виносити на пасіку!». Мати, як і більшість сільських жінок, пам'ятали чимало свят, за допомогою яких регулювалася побутова й виробнича діяльність сільських мешканців. Скажімо, ними визначали терміни сіяння зернових, висаджування в ґрунт розсади, збирання врожаю тощо. Практично все господарське життя чітко регламентувалось календарно-святковою структурою.

Річний календар українців розподілено на чотири пори року. Кожна з них має свою систему свят. Той чи той празник, у свою чергу, відповідав персонізованим покровителям, себто богам, що опікали природні дії або явища. Серед них були верховні (боги) і їх намісники (божки), які «розпоряджалися» земними діями (вітром, градом, хмарами, квітами, збіжжям тощо).

Відтак сукупність первісних релігійних вірувань об'єднувалася спільною ідеєю — пошанівком Сонцю та сонячним богам, боротьбою літа із зимою, теґла з холодом, одне слово, протистоянням злих і добрих духів.

Для того щоб повніше уявити, на яких засадах створювався народний календар, ми не обійдемося без бодай короткого аналізу міфології. На жаль, чіткої структури давньослов'янських вірувань ми не маємо й досі, хоч і напрацьовано певний матеріал. Проте його систематизація ще чекає свого дослідника. Серед найцікавіших розвідок вирізняються дві праці — Б. Рибаківа «Язычество древних славян» та митрополита Іларіона «Дохристиянські вірування українського народу».

Хоч названі автори й увели в обіг чимало фактичного матеріалу, проте й вони не дали чітких узагальнень дохристиянської віри. Цьому посприяла надмірна «опіка» нової релігії, що спричинилося до різночитань і плутанини. Первісних джерел, на жаль, бракує. І все ж деякі свідчення, насамперед чужинські, ми маємо. Зокрема, грецький письменник Прокопій (VI ст.) писав у своїй книзі «Про готську війну» таке: «Єдиного бога, що посилає блискавку, визнають вони (себто мешканці Подністров'я.— В. С.) владикою всіх». Мова, як ми можемо здогадатися, йде про Перуна.

Але, опріч найосновнішого владики, у вищому щабелі осідали Сварог, Дажьбог, Хорс, Велес (Волос), Стрибог, Симарегл, Мокоша, Лада й Ладі, Лель, Ярило та ін. Більш повніші відомості маємо про добу князювання Володимира Святославиича. За його розпорядженням у Києві був зведений пантеон найосновніших богів, про що підтверджується, зокрема, в «Повісті врем'яних літ»: «... і постави кумири на холму вні Двора Черемного». На київському Олімпі возвеличувалося шість найосновніших статуй: Перуна, Хорса, Дажьбога, Стрибога, Симарегла та Мокоші.

Кожен з них мав свою «сферу впливу». Але згодом — парадокс історії — ідейний зодчий пантеону, прийнявши християнство, розпорядився знести створений

ним же ж Олімп, а статуї повкидати в Дніпро. Нова ж релігія, що була тоді чужою народові, не одразу прижилася. Кілька століть велася жорстока боротьба з дай-бозькими віруваннями.

Церковні постулати того часу рясніють різноманітними постановами й настановами, в храмах оголошуються суворі анафема, а церковні проповідники у своїх трактатах з їдким сарказмом висміюють «поганинів» — тих, хто дотримувався батьківських традицій. Зокрема, київський митрополит Іоанн II (1077—1089) у своїх «Правилах» ремствує на те, що чорнолюд відмовляється од причастя. Подібне зустрічаємо і в Початковому Київському літописі, що люди «словом нарицающієся християне», а насправді «поганськи живуще». Це ж саме засвідчує і Густинський літопис.

Особливо суворо засуджував давню віру і народну обрядовість відомий полеміст Іван Вишенський. Він нищівно ганьбив усі народні свята — Коляду, Купала, шедрівки, гойдалки на Петра і Юрія тощо. З ним солідаризувався й архімандрит Іоаникій Галатювський. У XVII столітті в «Супліці на попа» він писав, щоб «не велів Коляди колядувати, на вулицю ходити й на Купайла через огонь скакати, об Клечанні наказав вінець робити і тих вночі на воду до річки носити».

У Збірнику, що з'явився у XVIII столітті, видрукувано чимало давніх наказів, у яких суворо засуджувалося двовір'я: «Сон толкувати і розказувати — то гріх», «Де сопліки та гусли й пісні сатаниневи, там біси збираються», «Ворожити чи зіллям що робити — то гріх» і т. д. Більше того, за наказом гетьмана Івана Скоропадського (1719) підвладна йому київська консисторія навіть забороняла влаштовувати вечорниці.

Через двісті років після прийняття християнства згадуваний нами Іоанн II ремствував, що весільний обряд проводиться за старим звичаєм — після церковного вінчання все залишається без зміни. Навіть у 1774 році Синод, посилаючись на розпорядження Катерини II, видав наказ, що «дійшло до відома її Імператорської Величності, ніби в Малоросії шлюби беруть таким способом, що після вінчання в церкві молоді, проте, розлучаються, зостаючись багато років у своїх хатах окремо аж до часу виконання того, що в їхній мові і згідно з їхніми звичаями звуть весіллям... Найсвятіший Синод наказує зобов'язати молодих підпискою, перше ніж вони вийдуть з церкви, не розлучатися під загрозою кари, призначеної за перелюбство, та щоб наказати всім тим, що повинчані й зостаються розлучені, конче забрати своїх жінок до своїх хат і жити з ними супружим життям».

Але ці чи подібні їм настанови істотно не змінили ситуації. В обрядово-побутовому житті селяни користувалися традиційними віруваннями. Як засвідчують офіційні джерела, лише в XVII — XVIII століттях християнство зуміло «опанувати ситуацією», хоч в окремих місцях, зокрема на Поліссі, продовжували існувати дай-бозькі вірування.

За свідченням П. Чубинського, ще в минулому віці був у вжиткові звичай «погуковщини», згідно з яким, аби залучити селян до церкви, дозволялося «погукнути в храмі», тобто окрикнути — «подати свій голос до Бога».

Християнство, отже, змушене було піти на певні поступки.

Так, купальські свята пов'язали з пророком Іоанном Хрестителем, колядки і шедрівки — з Різдом Христовим, веснянки й гаївки — великодніми діями. Одне слово, створилося синкретичне поєднання двох релігій — так званий дуалізм.

Особливо це простежується в святковій обрядовості. Кожен релігійний празник поза церковною відправою обростає різноманітними діями дохристиянських вірувань. Усі вони так чи інак стосувалися хліборобських уявлень. Народні свята були своєрідними календарними сторінками річного циклу, який базувався залежно від сонцевороту та сонячної сили. Саме це дозволяло нашим пращурам, серед яких не було, певно, у звичному розумінні, астрономів і метеорологів, чітко фіксувати зміни в природі, завбачувати погоду, температурні явища, їх вплив на біологічний ритм життя. Все це чітко зафіксовано в численних приповідках, прикметах, загадках тощо.

Народний календар тісно пов'язаний із обрядодіями. Найповніше вони збереглися в піснях, що сягають глибокої давнини. Тут кожен покровитель виконує відведену йому роль. Згадаймо один із варіантів давньої колядки, що її зафіксував П. Чубинський:

Святий Юрій землю одмикає,
Святий Петро жито зажинає,
Святий Ілля у копи складає...

Це ж саме простежуємо і в численних приповідках, котрі досить повно представлені в книжці. Наведу лише кілька з них: «Хто не посіяв до Богослова (21 квітня), той не варт доброго слова», «Дочекався Луки (5 травня) — ані хліба, ні муки», «На Юрка (6 травня) сховається в житі курка», «На Прокопа (21 липня) має бути в полі жита копа», «Як прийде Ілля (2 серпня), то наробить у полі гнилля», «На Бориса і Гліба (6 серпня) берися до хліба», «Хто лежить до Покрови (14 жовтня), той продасть усі корови», «Варвари (17 грудня) ночі урвали, а дня доточили», «На Петра Вериги (29 грудня) — половина снігу, а половина криги».

Як бачимо, кожне свято чітко регламентувало господарську діяльність, а тому народний календар був насамперед хліборобським. З прийняттям християнства з'явився й новий поділ на місяці, дні та числа. Але чи мають рацію ті, хто стверджує, буцімто дайбожичі не мали свого місяцеліку? Давайте згадаємо давні назви місяців. Вони залишилися незмінними навіть із хрещенням Русі. Про це підтверджують найдавніші джерела — «Церковний соборник» з додатками Київського Остромирового євангелія 1056 року і Галицького євангелія (1144), а також численні острозькі видання кінця XVI століття, в яких якнайповніше використано традиційну народну термінологію. Ці та інші джерела донесли нам первісні назви місяців. Проілюструємо їх за тією хронологією, яка мала місце в давнину, коли початок Нового року збігався з весною: март — сухий, березол; апріль — березол, березозол; май — травень; юнь — ізок, себто коник; юль — червень; август — зарев (дозрівання); сентябр — рюен; октябр — листопад (падолист); ноябр — груден; декабр — студень; январ — просинець; февраль — січень, сніжен.

Ці та інші (кожен регіон на Україні — а про це йтиметься в книжці — мав іше свої місцеві назви) наклички відповідали характерові природи і чітко визначали біологічну дію. Отже, задовго до впровадження християнства і тим паче офіційної літературної структури місяценазв, якою ми користуємось нині, наші пращури вже мали чітку дванадцятимісячну форму річного календаря. Стосовно ж днів, то й тут, очевидно, був свій відлік часу. Ми знаємо, що слово «тиждень» вельми давнє і, як слушно зауважує митрополит Іларіон у вже згаданій праці, означало «той же день», себто семиденний повтор днів. Ще до прийняття християнства дайбожичі ділили тиждень на так звані легкі (жіночі — середа, п'ятниця, субота і неділя) та важкі (чоловічі — понеділок, вівторок, четвер) дні. Скажімо, здавен вважалося, що понеділок є надмірно важким днем, і з нього не починали будь-яких важливих справ (до речі, ця традиція збереглася й донині).

На жаль, ми не маємо достатніх даних про числа. Цілком могло бути, що у давнину вони не відігравали особливої ролі. Їх повністю заміняли свята. На Україні, як, до речі, і в усій християнській Європі, давні джерела, насамперед актові книги, фіксують позови та угоди не за числами, а за празниками: на Семена, на Дмитра, на Юрія тощо. Отже, цей факт дозволяє зробити припущення, що чи не кожен день мав свого покровителя, себто святого, яким і регулювалися числа. Хоч християнство і знівельовало давній календар, але в народі користувалися традиційними формами; літні люди й дотепер визначають свята не числами, а днями чи тижнями: «Після Спаса», «На другому тижні після Великого посту», «На п'ятий день Пилипівки» тощо.

На окрему увагу заслуговує тема — чи були у нас до впровадження християнства систематизовані календарі? Археологічні розкопки підтверджують це. Ска-

жімо, 1899 року поблизу села Ромашки, що на Київщині, віднайдено ритуальний глек. Нині він зберігається в Київському історичному музеї. Зображені на ньому сюжети довгий час являли загадку для дослідників. Візерунки й малюнки, зигзагоподібні, немов блискавки, лінії, квадратики та клинки, які повторюються в ритмічній структурі, наштовхували багатьох вчених на думку про те, що це орнаментальне оздоблення. Лишень Б. Рибаків, як найавторитетнішому дослідникові Київської Русі, пощастило відкрити таїну «карколомного письма». Він неспростовно довів, що викопаний глек із сюжетним розписом, який датується IV століттям, не що інше, як стародавній слов'янський (український?) календар.

Невідомий художник відтворив за допомогою схем і сюжетів новорічні гадання, масянні дійства, сонячний час танків навколо ритуальних берізів, купальський обряд, суворий Іллін день, що суголошувався на честь володаря блискавок Перуна. Зображення розміщені на двох горизонтальних поясах, які доповнюють один одного, — кожному верхньому малюнку відповідав нижній квадратик.

Дослідник взяв за домінанту шестигранне колесо, нанесене на верхньому поясі, — так званий громовий знак Перуна як найосновнішого бога в давніх віруваннях. Кожному верхньому малюнку, себто святу, знизу відповідало 27 квадратиків, що уособлювали буденні дні сільськогосподарського річного циклу. Відповідно зіставляючи ті й ті знаки, можна чітко визначити період дощів, граду, сходження ярвини, дозрівання збіжжя, збирання врожаю тощо. Квадратики визначали числа, а відтак і період природних дій, які зосереджувалися навколо Перуна, Ярила, Купала тощо. Кожен з місяців позначений малюнком у 12 прямокутних рамках.

Ця унікальна національна пам'ятка підтверджує, що наші пращури мали глибокі агротехнічні, астрономічні та біологічні знання, опрацьовані в чіткій календарній системі. То чи маємо ми право дорікати їм в «поганських віруваннях»? Далєбї, нї. Бо, крім глиняного календаря, віднайдено чимало й дерев'яних. На гранчастих палицях чітко простежуються зарубки, які відповідають буднім дням, а хрестики, кружечки чи стилізовані верхники — святам. Це, очевидно, були похідні календарі. На жаль, час обікрив нашу історію; більшість таких чи подібних їм пам'яток, виготовлених з нетривких матеріалів, безслідно зникла. Але й ті, що дійшли до нас, свідчать про високе мислення і глибокі аграрні знання нашої народу.

Так званий ромашківський глек-календар започатковує відлік з 2 травня. І це не випадково: саме під цю пору активно оживає природа. З її пробудженням, як відомо, дайбожичі пов'язували новолітування, що, як на мене, найточніше відбиває природний біоцикл. Адже Новий рік, за логікою, мав би збігатися з вегетаційними процесами — брунькуванням дерев, сокорухом, активним буянням трав і злакових. Але з прийняттям християнства цю традицію було порушено — новолітування перенесено спочатку на осінь, а згодом і на середину зими.

Сьогодні важко уточнити, яку назву мали первісні форми літочислення. Сучасний термін «календар» має давньоримське походження. Перші числа кожного місяця тоді називали «календами»; натомість іронічний вислів — «відкласти до грецьких календ» — означає, що будь-яка умова не буде виконана, оскільки в Греції такої системи не існувало. Лише згодом, коли римське літочислення набрало світового розвою, цей термін став інтернаціональним.

Історія народного календаря, як бачимо, — це спроба увібрати ввесь аспект матеріальної і духовної культури. Цей цінний документ об'єднав тисячолітній досвід українського народу. Протягом віків він удосконалювався, доповнювався новими формами і філософськими структурами. З упровадженням нової релігії він змушений був злитися з юліанським календарем та християнськими святами, що, безперечно, розмило його чітку структуру.

Але що б там було, без первісних вірувань, оформлених у календарну структуру, нам важко, а точніше, неможливо увияти світогляд наших попередників. Ось чому, як тільки з'являлися більш-менш сприятливі умови, найважливішим завданням було осмислення народного календаря як історичної посвідки нашого народу.

Забігаючи наперед, скажу: на жаль, досягти цієї мети у повному обсязі так і не вдалося — ми й досі не маємо ґрунтовної народознавчої праці, яка б охоплювала увесь український ареал, хоч спроби зробити це були неодноразовими.

Поки що найповнішою розвідкою до сьогодні можна вважати працю Якова Гловацького «Поділ часу в русинів». Проте вона охоплює лише окремих регіон і, звісна річ, не може претендувати на всеукраїнське народознавство. Вельми благородну мету свого часу поставив інший дореволюційний фольклорист та етнограф, перший ректор Київського університету Михайло Максимович. Він довгий час збирав матеріали для своєї праці «Дні і місяці українського селянина». Проте завершити розпочату справу не встиг. У періодиці з'явилися лише три позиції, котрі охопили березень, квітень і травень, та начерки ще про два місяці.

Плідно працював над цією тематикою і Павло Чубинський. Цей воістину дивовижної працездатності і науково-інтелектуальних потенцій вчений за порівняно короткий термін зібрав на північно-західному терені України значну кількість фактичного матеріалу. Проте надати розвідці більш цілісної структури не зміг — царизм невдовзі запроторив його до північних губерній Російської імперії.

Окремі матеріали регіонального характеру з календарної обрядовості знаходимо в працях В. Шухевича, М. Сумцова, М. Маркевича, І. Франка, В. Гнатюка та деяких інших авторів. До речі, свого часу мріяв підготувати книгу з української етнографії, куди мали увійти й аграрні студії, Т. Г. Шевченко. Але задумок також залишився нереалізованим.

Найактивніше почали підготовку до укладання народного календаря співробітники Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), зосібна члени етнографічної комісії. Це були висококваліфіковані фахівці європейського рівня. В 20-х роках вони розробили і розіслали майже в усі села детальні анкети-запитальники з найрізноманітніших сфер матеріальної і духовної культури. На їхнє прохання відгукнулося понад 15 тисяч респондентів. Крім інформації з місць, етнографи споряджали й численні експедиції до традиційних осередків української культури — на Полісся, Слобожанщину, Поділля, Середнє Подніпров'я, Південь України, Кубань тощо.

Таким чином, було зібрано величезну кількість польових матеріалів. Їх систематизація вже почалася, але завершити цю справу не судилося. З приїздом на Україну Кагановича один за одним безслідно зникають А. Онищук, В. Черв'як, Н. Заграда, Н. Дмитрук, Л. Шульгіна та інші відомі на той час дослідники народознавства. Жоден співробітник не уникнув репресій. Така ж доля спіткала і багатьох дописувачів.

Розгром висококваліфікованих національних кадрів — непоправна втрата для українського народознавства. Це була чи не єдина можливість підготовки солідного монографічного дослідження. Тоталітарна система сталінських репресій і цього разу стала на заваді. Декілька десятиліть поспіль народознавча тематика взагалі зникла, над нею тяжіло жорстоке тавро «націоналізму». Навіть сам термін «народознавство» вважався реакційним. Лишень наприкінці 50-х — на початку 60-х років під безпосереднім керівництвом М. Рильського невеликий колектив Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України зробив першу спробу в цьому напрямкові. Було підготовлено історико-етнографічну монографію «Українці», в якій побіжно використовувалися й фрагменти народної календарності.

Але і цього разу доля злукавила перед українським народом. З приходом до влади брежнєвсько-сусловської кліки настала довга посуха в духовному житті країни.

Я погрішив би істиною, якби оминув мовчанкою такий факт. Рукопис «Місяцеліку» вже було підготовлено і передано до видавництва у 1990 р., як мені випала нагода побувати в Канаді. І яке було здивування, коли я побачив на власні очі книжки з цієї тематики. Маю на увазі п'ятитомну збірку Степана Килимника «Український рік у народних звичаях в історичному освітленні» та двотомник Олекси Воропая «Звичаї нашого народу». Обидва автори, перебуваючи в емі-

грації, підготували цікаві наукові дослідження, що так чи інак стосуються українського агрокалендаря.

Звичайно, вони також не повністю висвітлюють цю проблему, але введений в обіг численний фактичний матеріал суттєво розширює діапазон календарної обрядовості. Це ж певною мірою стосується і згадуваної розвідки митрополита Іларіона «Дохристиянські вірування українського народу», що також з'явилася за кордоном. На жаль, книжки згаданих авторів, через відомі причини, поки що для загалу майже не знані.

Така ось, якщо коротко, історія українського народознавства, зокрема і народного календаря як складової цієї науки. Аналізуючи сучасний стан науки, мусимо визнати — вона в зародковому стані. Нинішні етнографічні потенції на Україні не викликають оптимізму, оскільки на сьогодні практично нема національної школи, майже повністю втрачено спадкоємність і подвижництво, відсутня методологія досліджень, теоретичні критерії культури.

Пропонований вашій увазі народний календар — перша спроба дати бодай загальне уявлення про річний цикл на Україні. Автор свідомий того, що цей матеріал, як і структура його викладу, далеко не бездоганний і не вичерпує всю багатогранність людської діяльності.

В основу «Місяцеліку» покладено аграрний рік українців. Структурно він поділений за місяцями. До кожного розділу залучено найосновніші регіональні назви місяців, їх походження, а також паралельні з інших слов'янських мов. Крім того, читач матиме змогу ознайомитися з «іменними» прислів'ями та приказками, багатьма зразками завбачень погоди, народними та релігійними святами і пов'язаними з ними обрядовими діями, що регулювали річну циклічність.

Звичайно, не все з традиційного набутку на сьогодні має практичну вартість. Чимало форм людської діяльності — примусово чи природним шляхом — втратило своє первісне значення. Але це не означає, що ми не повинні знати про них.

Що б там було, народний календар з багатьох позицій не втратив свого значення і сьогодні. Навіть той факт, що ми маємо змогу повніше спізнати життя та побут своїх попередників, дає нам законне право пишатися високим рівнем культури українського народу, яка в світовій цивілізації посіла належне місце. Вже це одне змушує нас зберегти духовний набуток для наступних поколінь, котрі б знали, чиїх батьків вони діти. Підтвердженням цього є агрокалендарна структура, витворена протягом століть нашими пращурами.

Ще на одну обставину хочу звернути увагу. В багатьох може виникнути непорозуміння — чому «Місяцелік» започатковується з березня? Чи немає тут похибки? Ні, немає. Я свідомо скомпонував рукопис так, оскільки наші пращури — а саме на їхньому досвіді побудований календар — вважали, що початок новолітування має збігатися з весною. Відтак логічно місяцелік і мусить розпочатися з березня.

О РЕСНѢ,
И ЕЯ ІСТОРИИ .

Ой весно, весно,
днем красна

БЕРЕЗЕНЬ

С. Васильківський
Весна, 1895 р.

У березні кожух і без гудзиків теплий

У кожного з нас своя улюблена пора року. І все ж одна з них навіює особливу радість. Мова, як ви здогадалися, йде про весну. Справа, зрештою, не тільки в тому, що увесь довколишній світ оживає і зодягається в зело; у давнину це був ще й початок нового року. Наші далекі пращури — дайбожичі* пов'язували з весною своє новолітування.

Я вже мовив у передньому слові, що наші пращури були ревними прибічниками природи. Все довколишнє життя — господарська діяльність, побутові взаємини, свята й обряди, народна мораль і філософія — тісно ув'язувалися з довколишнім середовищем. Відтак і Новий рік мав неодмінно збігатися з пробудженням природи.

Перший весняний місяць нерідко вважають господарем полів та лісів. Довкола вже зникли снігові кучугури, на обійстях заяріли під парким сонцем цятки талої води, на пагорбах почала тужавіти земля, прокльовуючись ранньою травичкою. Попід вікнами, ошасливлені пробудженням природи, радісно попискують синички, а табунці горобців, зібравшись у ватаги, з'ясовують свої «парубоцькі стосунки»...

Березень найочікуваніший місяць селянина. Впродовж усієї зими він жив надією про час, коли земля прокинеться од зимової сплячки і можна буде на-решті, вдихнувши на повні груди теплого повітря, прокласти першу рахманну бо-

* Термін «дайбожичі» я вводжу в обіг уперше. Вважаю, що саме він в якійсь мірі характеризує дохристиянські вірування, які чомусь набули офіційно-зневажливих форм «поганство», «язичництво» тощо. Оскільки найголовнішим святом у наших пращурів був Дажьбог (Дайбог), то термін «дайбожичі» цілком природний, як і згадки про дайбоцькі вірування у цій книжці. Пошлемося на «Слово о полку Ігоревім», в якому давньоруський народ названо Дайбоговими онуками. -- В. С.

розну. Дбайливі господарі вже наготові — полагоджено вози, чекають свого застосування підвишені під стріхою плуги й борони, приготовлена в лантухах посівна яровина. «Як прийшов марець, то покинь сани, візьми віз, викинь шубу й з печі злізь», — казали в народі. Та, перш ніж вийти в поле, хлібороби з нетерпінням чекали, коли офіційно завітає в гості довгождана господиня — весна.

Її справжній прихід традиційно пов'язували зі святом Явдохи, котре припадає на 14 березня. До цього дня випікали обрядове печиво, так звані веснянки.

Дівчата й хлопці брали їх у долоні і з простягнутими руками йшли на околицю села — до левади, щоб закликати в гості весну-красну. Цей ритуальний хід супроводжувався піснями, постичними діалогами й обрядовими сценками. Очевидно, первісний варіант пісні-діалогу, яку пізніше почали використовувати лише у весняних хороводах, призначався до закличок весни:

— Ой весно, весно, днем красна,	Ще й червонії квіточки,
Що ти нам, весно, принесла?	Щоб квітчалися дівочки,
— Та принесла я вам літчко,	Пісеньки співали,
Щоб родило житечко,	В решето складали.

Першими ознаками приходу весни вважався посвист байбака. Удосталь виснавшись за довгу зиму, звірок, відчувши тепле проміння весняного сонця, вилазив з нірки, ставав на задні лапки і, нашорошивши вухка та піднявши вгору писок, голосисто сповіщав про прихід весни. Люди в цей день виходили в степ, щоб почути голос живого провісника. «Просвистів байбак, — казали в народі, — ховай у зайтнок сіряк!»

Другою прикметою приходу весни був приліт з теплих країв вівсянок — найперших перелітних птахів. Зачувши їхній спів, кожен згадував давню приповідку: «Як звеселилася веснянка, то покинь сани, візьми віз, викинь шубу й з печі злізь!»

З Кононового дня — 18 березня — починається весняний сонцеворот, коли день уже переважає ніч. З цієї нагоди влаштовували цікаві дитячі забави — «заклички птахів». Напередодні матері й бабусі випікали з тіста для дітлахів безліч різноманітних фігурних птахів. Таке обрядове печиво називали «жайворонками», або «голубками».

Уранці ними прикрашали двір і сад, а коли сонце обігрівало землю, юрбами виходили за село, несучи в долонях печиво. Дзвінки дитячі голоси дружно декламували:

Пташок викликаю	На нашу земельку,
З теплого краю.	Спішіть, ластівоньки,
Летіть, соловейки,	Пасти корівоньки!

Якщо хтось уперше побачив ластівку, то тут же брав грудочку землі й жбурляв її услід, приказуючи: «На тобі, ластівко, на гніздо, а людям на добро!»

Календарна весна, як уже мовилося, збігалася зі святом Явдохи, але біологічний її прихід вважався на Олексу (30). Цей день так і називали в народі — Теплий Олекса, на якого «щука-риба вже хвостом лід розбиває», позаяк навіть у лісових озерцях починає скресати крига.

Особливим пошанівком користувався Теплий Олекса серед пасічників. У цей день виносили з омшаників (спеціальних лбохів, де переховувалися вулики полешених конструкцій — так звані довбанки чи липівки) бджіл і виставляли їх на пасіки, щоб комахи зробили перший обліт. На Теплого Олексу виставляли біля вуликів й ікони Зосими та Саватія — давніх покровителів бджільництва. Вони мали забезпечувати спокій та добру взятку аж до осені.

І все ж остаточною, а відтак і справжнім утвердженням весни вважалося Благовіщення, котре припадає на 7 квітня (25 березня за старим стилем). З цього дня вже можна було починати ранню оранку. В окремих селах Бойківщини зберігся

звичай, коли на Благівіщення в оселю вносили плуга, прибирали його і, під супровід відповідних обрядів, урочисто несли в поле, щоб прокласти першу символічну борозну.

У давнину було вельми похідним прислів'я: «На Благівіщення тиждень — вдювиний плуг». За цим коротким афоризмом стоїть цікава історія. Першу в селах оранку, себто протягом тижня після Благівіщення, починали лише в сім'ях, де не було господаря. А таких сирітських родин не бракувало. Постійні війни, що супроводжували український народ, змушували чоловіків йти до війська, тобто вливатися в козацькі загони, щоб відвоювати свою незалежність. Не багатьом щастило повернутися з нелегких походів.

Ось чому народне звичаєве право виробило високогуманний звичай: в першу чергу починали оранку в сиріт та вдів. Цей обряд підтверджує високий рівень моралі нашого народу. Принагідно додаю, що подібний звичай існував і пізніше. Коли на зміну знищеній російським царизмом козацькій вольності прийшло чумацтво — напіввійськова форма самоврядування, то також було за святий обов'язок: в яке б село не заїздили на постій чумаки, вони безкоштовно давали вдовам і сиротам по пуду солі; це досить великий, як на той час, віддарупок...

З березнем, як бачимо, пов'язано чи не найбільше обрядів весняного циклу. Не останню роль у цьому відіграла й та обставина, що це був у наших далеких предків початок нового року. Переважна більшість дійств має, отже, давнє, ще дайбозьке коріння. Культотом новолітування вважалося рівнодення, а з ним узгоджувались пишні обрядодійства. До речі, сучасна астрономічна весна також настає 21 березня о 6 годині 52 хвилини.

На жаль, давні обряди, пов'язані з рівноденням, не дійшли до нашого часу. Одна з подібних форм збереглася лише в стародавньому містечку індійців майя — Чічке-Іца. Щороку в період рівнодення — 21 березня і 21 вересня біля піраміди Кукулькана збирається натовп туристів. Вони приходять сюди, щоб подивитися на неперевершений витвір людських рук і розуму. Збудовано понад тисячу років тому піраміду так, що сонце, наближаючись до зеніту, поступово накладає на її виступи одну за одною тіні семи трикутників. Разом з тінню від східців вони утворюють фігуру, що уособлювала колись для майя верховного бога — пернатого змія Кукулькана. А через кілька годин, коли сонце починало схилитися до заходу, вершини тіней зміщалися вгору, створюючи враження, що Кукулькан відлітає...

Генеалогія давньої назви першого весняного місяця «март», — а нею довгий час користувалися й в Україні, — зберігає видозмінене латинське «марсіус». Давні римляни назвали його на честь Марса — бога війни. На перший погляд, в цьому нема логіки. Втім, і це підтверджують літописи, на початку римської доби Марс символізував не війну, а весну та врожай. Пізніше, ототожнившись з грецьким Ареєм — покровителем воєн, він перебрав повноваження і захисника тварин.

Що б там було, але в історію місяцесловів март увійшов насамперед як символ початку весни. У білорусів він має назву «соковнік», у словаків — «марець», у чехів, як і в нас, — «березень».

Давньоруська назва березня — «сухий». Справді-бо, під цю пору року надто мало випадає опадів. Проте в народному лексиконі існували й інші, не менш цікаві наклічки: «капельник», «протальник», «зимобор», «запали сніги», «заграй-ярочки», «з гір потоки» тощо. Були в активному вжиткові й такі різновиди, як «сочень», або «соковик», тобто період збирання березового соку, «палютій», чи «полютий», — такий, що йде на зміну лютому і менш суворий; деінде березень називають іще «красовиком», «красним місяцем» — за його неповторну чарівність.

У галицьких та закарпатських говірках найбільше вживали, а почасти й тепер користуються, означенням «марець». Відомі з джерел також назви «март» і «березоль» чи «березіль».

Сучасна іменнівка «березень» раніше стосувалася наступного місяця — квітня. Лише з середини минулого століття, коли з української мови випав латинський термін «март», березень піднявся на сходинку вище.

Етимологія сучасної назви «березень» і похідної — «березоль» чи «березіль», на думку багатьох учених, символізує давній промисел — заготовлю березової золи та кори. У давнину селяни в цей час завершували вирубку білокорих гаїв, щоб звільнити площу під землеробство. Заготовлену деревину спалювали: попіл ішов для виготовлення скла (був навіть спеціальний промисел «гутництво»), а вугіллям (браками) удобрювали ґрунт. Березову кору заготовляли окремо. З неї отримували цінну лікувальну й технічну речовину — дьоготь. Ним не тільки змазували поводи, мастили шкіряну ув'язь та взуття, але й лікували. Відомий факт, коли Богдан Хмельницький спеціальним універсалом надавав привілеї окремим містечкам, які спеціалізувалися на заготовілі дьогтю. Ця історична реалія засвідчує про важливість продукту в давнішому житті нашого народу.

Основна сировина, з якої добували дьоготь,— берест. У кінці березня лісовики збиралися відзначити «початок дигтярського сезону». Цікавий опис цього обряду подав у своїх етнографічних спостереженнях Д. Делафліз, француз за походженням. Наприкінці минулого століття він був свідком такого дійства в Радомишльському повіті Київської губернії. З чотирьох боків ями, наповненої берестом, кілька чоловік ставали зі смолоскипами. Отаман із зав'язаними очима тримав у руках хліб-сіль. Потім він, тричі обійшовши яму, вибігав на середину. В цей час дигтярі смолоскипами підпалювали берест; отаман лишався доти, доки його не охоплювало полум'я, аж тоді збігав на землю, і всі пили могорич. Таким був початок дигтярського промислу.

Варіантна назва місяця — «березіль» (себто береза і зола) була у вжиткові ще до недавнього часу. Пам'ятає у В. Сосюри: «І про весну шумів водою березіль»? Одноіменну назву в 20—30-х роках прибрав один з перших професійних українських театрів, що його організував у Харкові відомий режисер-новатор Лесь Курбас. З «Березолем» пов'язані найяскравіші сторінки молодого театрального життя на Україні.

Під цю пору остаточно вже закінчувалися молодіжні розваги — довіткі й вечорниці. Все частіше і частіше збиралась юнь на сільські сходки — колоди: співали пісень, улаштовували забавні обрядові ігри. Це вже були початки весняних гуль просто неба. Дівчата й хлопці сходилися на левадах, щоб урочисто відзначити веснянки й гаївки. Але то буде в квітні.

У березні починали заготовляти традиційний напій — кленовий та березовий сік. Там, де не було таких порід дерев, його виготовляли з верби: молоді пагони сікли на невеличкі цурпалки і заливали їх водою. Через два-три тижні таку настоюнку вже можна було споживати.

Проте найпопулярнішим усе-таки був березовий сік. Заготовлену зі старих дерев, котрі планувалися під вирубку, рідину зливали в діжу, заправляли смаженим ячменем або сухофруктами з груш-дичок і тримали в прохолодному місці. Такий напій міг зберігатися протягом трьох-чотирьох місяців; він був вельми смачним і корисним, а позаяк і популярним у народі.

Відтак березень — особливий місяць. Він, як мовиться в народі, й усміхнеться, і заплаче, і ошкіриться крутим норвом. Недарма про його конозисту і непередбачливу вдачу кажуть: у березня жіночий характер, бо вночі тріщить, а вдень плющить. Але що б там було, весна вже бере своє; тому інша народна мудрість стверджує: «В березні кожух і без-гудзиків теплий».

Народний прогностик

Казимира (4 березня). Як правило, нестійка погода: «У Казимира,— казали,— непевна віра».

На святого Казимира вийде жайвір з пір'я.

Якщо на Казимира погода, то буде на бараболю уroda.

Тимоша, Хоми, Весногрія (6). У давнину казали: «Прийде Хома, то не страшна й зима» чи «Прийшов Хома, вважай, зими нема». Вважалося, що в цей день весна вже прийшла до дверей, а тому «Тимошене тепло віє — старого гріє», «На Весногрія і старцю надія».

Обертіння, Івана Предтечі (9). У цей день птахи повертаються з виру і шукають собі місця для гнізд. Якщо бачили журавлів (веселиків), то рахували, скільки їх у небі,— стільки злотих коштуватиме «корець жита» (мірка для зерна).

Якщо жайворонки летять високо, то «це вони до бога летять молотить», а коли низько — «не донесли ціпа, і він упав, а тому й птахи попривадали додолу».

Кажуть, що на Обертіння птиця обертається до гнізда, діти — до хліба, а чоловіки — до жінок та роботи; отже, в цей день не можна прати білизну.

Василя-плаксивця (13). Вважалося, що в цей день весна «повністю забирає своє право від зими», бо «Василь зі стріхи капає — землю поквапує».

Євдокії, Явдохи-плющихи (14). За старим стилем це перший день весни, а отже, має прокинутися байбак — вилізти з нірки, тричі просвистіти й знову лягти на другий бік, а ховрашок лишень перевернеться в кубельці. Та що б там було, але люди в цей день особливо пильнували, якою буде погода, щоб запрогнозувати весну і літо. Якщо бачили ластівку, то жбурляли в неї грудочку землі, приказуючи: «На тобі, ластівко, на гніздо!» Хлібороби дослухалися, чи не заспіває своєї улюбленої пісні вівсянка: «Діду, діду, сій ячмінь!»

Справді-бо, весна вже кликала селянина в поле, бо «одова Євдоха виходить із плугом». Ось чому так ретельно стежили за погодою.

Як вода капає зі стріх, то ще довго буде холодно.

Який вітер на Євдохи, такий буде і до Покрови.

Якщо сонячно, то буде врожай на огірки, а коли з дощем, то літо мокре й тепле.

На Євдохи звідкіля буде вітер — звідти буде ціле літо.

Які Явдохи, таке й літо: теплий вітер — на мокре, вітер з півночі — на холодне, крутитиме млини — так крутитиме снопи в полі; якщо повіє од Дніпра (із заходу), то добре ловитиметься риба, коли ж зі сходу — плодитимуться бджоли, а з півдня — врожайний на хліб рік.

Гарний день вдасться — на врожай огірків та опеньків.

Новий місяць появиться з дощем — бути мокрому літу.

На Євдохи гарний день, то треба сіяти льон.

Увесь день погожий — усе літо пригоже.

Якщо ранок ясний — сій ранню пшеницю, в обід ясно — середній посів защед-рить, а коли під вечір випогодиться — розраховуй на пізній засів.

Якщо день сонячний — вродить пшениця, а похмурий — просо і гречка.

Якщо біля порога калюжі води, то пасічники купатимуться в меду.

З Євдокією пов'язано чимало прислів'їв та приказок.

Євдокія красна, то й весна красна.

На Явдоки — голі боки.

На Явдоки — води по боки.

Прийшла Євдокія селянинові надія.

Прийшли Євдокії — дядькові затії: плуга чинити, борону точити.

У Явдохи сила — весь поділ замочила.

Євдоха з водою, а Григорій (6 травня) з травою.

Якщо курка на Явдоху пап'ється, то на Юра вівця напасється.

Федота (15). Якщо вітряно й холодно, то довго не з'являтиметься трава, а тому казали: «Федот кошматий — паші не мати».

Конона (18). Святкували переважно власники коней, оскільки Конон вважався покровителем цих тварин. Тим часом жінки передивлялися й перебирали городне насіння: «На Кононовій днині город сниться господині».

Сорок святих, або Сорок мучеників (22). Вважається, що з цього дня має розпочатися справжня весна, а тому матері випікали з тіста по сорок «жайворонків» чи «голубів» і віддавали дітям, щоб вони, ходячи вулицями, закликали птахів з вірною. В інших місцях випікали таке печиво, що нагадувало птахів, відносили сусідам, аби краще неслись гуси й висиджувалися яйця.

Діти ж, взявши печиво, вибігали за село й наспівували веснянки. Власне, з цього дня дозволялося починати веснянкові забави. Хлопці, побачивши диких гусей, кидали їм услід соломинки з побажанням: «Гуси, гуси! Нате вам на гніздечко і на здоров'ячко, а нам на тепло!»

На півдні України (в інших регіонах — на Олексі) пасічники починали виставляти вулики з омшаників. Якщо було холодно, то стукали в стінку, приповідуючи: «Нуте ви, бджоли, готуйтесь, бо прийшла пора. Йдіть і не лінуйтеся, приносьте густі меди, і рівні воски, і часті рої господу Богу на офіру (пожертву), а господареві на пожиток!»

За звичаєм, в цей день дівчата варили сорок вареників. Але найбільш символічним був обряд «топтати ряст». Вважалося, що той, хто напровесні потопче його, — забезпечить життя й здоров'я протягом року. Тому всі, навіть літні й кволі, виходили в поле і, притупуючи ногами по зелених сходах, казали: «Топчу, топчу ряст. Дай, Боже, потоптати і того году діждати!»

Завбачливі господарі починали готувати збіжжя для ранніх зернових, а жінки висівали розсаду капусти.

Хоч цей день і вважався провісником весни, але люди вірили, що ще можуть бути сорок приморозків («Сорок святих ще принесуть сорок морозів», хоч «На Сорок святих сорока має вложити у гніздо сорок паличок, а глухар проспівати сорок пісень»).

Якщо в цей день тепло, то стільки днів утримається гожа днина, а холодно — бути сорока морозам.

Коли хмарно і мороз, то скоро буде тепло і можна сіяти.

Дружно тане сніг — до активної повені й буйних трав.

Сорок святих сорок лопат снігу викинуть.

Напитав Сорок святих і без Великого посту.

На Сорок святих погода, то на гречку урода.

Теплого Олексі (30). Цей день вважався уже весняним — скресала крига, починалися весняні повені, хоч земля, як вважали, має розмерзнутися після першого грому. Відтак люди готували польовий інвентар. Проте в цей день ніхто не робив, а спостерігали за погодою. Щоправда, всі без винятку пасічники мали виставити бджоли для обльоту. Тому й казали:

На Тепломого Олексі діставай вулики.

На Олексі риба-щука хвостом лід розбиває.

На Олексі кидай сани, готуй воза.

На Олексія з гір вода, зі ставу риба.

На Тепломого Олексія ожила й повія.

На дев'яту неділю граки прилітають, а на дванадцяту вдова вийде з плугом в поле.

Кирила (31). У цей час часто псується дорога і бувають заморозки. «Кирила, — казали, — Євдоха обдурила — запросила в гості, а сама гріє кості».

Минув Олексій, Кирило каже: «Ще не сій».

Буває на Кирила святого ще морозу много.

Великий піст. Він не тримається числа і залежить од кількості м'ясниць, котрі починаються од Різдва. Якщо Великий (це найдовший од всіх постів, а тому і зве́гь-ся Великим) піст має сталу кількість тижнів — сім, то м'ясниці «рухомі», тобто кожного року регулюються церковниками; ними власне визначають, коли має збігтися Великдень з повним місяцем. По закінченні Великого посту настає Пасха.

Віруючі люди вельми дотримувалися Великого посту, намагаючись не вживати скоромних страв. Його відлік іноді починається наприкінці лютого, але здебільшого у березні.

Перший понеділок Великого посту звать «поминальним» — справляють поминки по покійниках. На Закарпатті в цей день жінки намагалися добре помити посуд, а чоловіки сходилися в корчмах, щоб скріпити спілку, хто з ким разом працювати-ме. У давнину на поминальний понеділок газди лагодили взаємини з ковалями. Оскільки цим ремеслом займалися переважно цигани, то їм давали, коли кололи свиню, безкоштовно голову. Той, хто знехтував цим звичаєм, позбавлявся права звертатись до коваля.

За першим тижнем Великого посту передбачали погоду. Скажімо, який день у понеділок, такий врожай буде на яровину, вівторком завбачували процес посіву, середию — копання, четвергом — сінокіс, п'ятницею — жнива, а суботою — брання конопель.

Про піст у народі створено й чимало прислів'їв.

Великий піст усім прижме хвіст.

Піст — не міст, об'їхати можна.

Прийшов Великий піст — тягни дзвони за хвіст.

Прийшов Великий піст — підігнув собака хвіст.

У Великий піст не ходи у гості.

Середопістя, Середохрестя, Христопоклонна. Четвертий тиждень Великого посту називається «середопістя», середу звать «середохресною», а неділю — «христопоклонною», оскільки віруючі намагаються якомога більше «бити поклонів».

На середохрестя випікали з пшеничного борошна пісне обрядове печиво у формі хрестиків, і називалося воно «хрести». Його тримали до того часу, коли їхали в поле сіяти яровину. Перед тим як зробити засів, посівальники з'їдали по коржикові, а одного клали на рілля й обсівали «на добрі сходи і щедрий врожай».

Березень березовим віником зиму вимітає, а весну в гості запрошує.

Березень часом снігом сіє, часом сонцем гріє.

У березні кожух і без гудзиків теплий.

Березень у зими кожуха купив, а на третій день продав.

Ще березень далеко, а він уже вигляда лелеків.

У березні день з ніччю зустрічається.

У березні ячмінь каже: «Кидий мене в болото — буду як золото, топчи мене у грязь — будеш як князь!»

Від березневих дощів земля квітне.

Місяць березень за один день сімох жінок мінля.

Ні в березні води, ні в квітні трави.

Сухий березень, теплий квітень, мокрий май — буде хліба урожай.
У березні зі стріх капле, і в квітні травицею пахне.
Березень сухий, а мокрий май — буде каша й короний.
Трапляється в березні год, що в ньому сім погод.
Буває март — за всі місяці варт.
В марті курка з килюжі нап'ється.
Март з водою, квітень з травою, а май з квітами.
Мартоне тепло, як мачушине добро.
Март невірен: то сміється, то плаче.
Прийшов марець — відморозив палець.
Прийшов марець — кіт, як старець, — вдома не ночує, бо несну чує.
Прийшов марець — задер голову не один старець.
Але і в марці ще мерзнуть старці.
Як прийшов марець, то покинь сани, візьми віз, викинь шубу, з печі злізь.
Вночі марець тріщить, а вдень плющить.
Баба сказала: «Перебула січень, а на марець виставлю палець» — та й у марті замерзла.
А все-таки марець хапче за палець.
Марець спочатку хмарний, в середині болотний — сніг буде молотний.
Сухий марець, мокрий май — буде жито, як той гай.
Січень лютує, лютий бушує, а в марті всяко буває: нім на літо повертає.
Що марець не випече, то квітень висіче.
Марець хоч одним ріжком, а в маслі затопиться.
Як мине марець — готуй у поле ярець.
Март всіх місяців варт.
Сій не пусто, то збереш густо.
Вески багата на квіти, а хліба в осені позичає.
Від ранньої весни небагато радості.
Вночі блищить, тріщить, а вдень хлюптить.

* * *

Птахи в'ють гнізда на сонячній стороні — на холодне літо.
Качки прилетять гладкі й угодвані — весна буде довга й холодна.
Ранній приліт жайворонків та граків — на теплу весну.
Якщо граки прилетіли прямо на гнізда — буде рання весна.
Грак прилетів — через місяць сніг зійде.
Граки на гнізда сіли — через три тижні можна сіяти.
Якщо граки прилетіли до середини березня — літо буде мокре, а сніг зійде рано.
Граки зграями над гніздами в'ються: то садуть, то знову піднімуться — погода зміниться.
Якщо гуси високо летять — води буде багато, а якщо низько — мало.
Гуси сидять, поховавши голови під крило, — буде похолодання.
Ворони купаються ранньою весною — до тепла.
Журавель прилетів — скоро лід зійде.
Чайка з'явилася — незабаром крига рушить.
Якщо рано відлетіли на північ граки, які зимували на Україні, — бути дружній і повноводій весні.
Голуби розворкотілися — на тепло.
Побачив шпак — знай: весна біля порога.
Ранній приліг шпаків і жайворів — до теплої весни.
Жайворонки з'явилися — до тепла, а зяблик — до холоду.
Ранній обліт бджіл — на красну весну.
Якщо в гніздах менше яєць, ніж звичайно, рік буде неврожайним (у такий спосіб птахи віщують, яким буде літо на корми).
Місяць ріжками вниз — на тепло й добрий врожай.
Місяць у великому туманному колі — за два дні буде негода, а коли у вузькому, то настане завтра.
Сонце в темнуватому прозорому колі або ж червоне перед заходом — чекай вітру.

Червоний колір місяця в березні — ознака швидкого похолодання, посилення вітру, але ненадовго.
Сині хмари — на тепло і дощ.
Хмари плывуть високо — буде добра погода.
Якщо хмари ущільнюються і видимість погіршується — чекай опадів.
Сніг навесні тане з північної сторони мурашника — літо буде тепле й довге, а з південної — холодне й коротке.
Сніг тане раптово і вода збігає швидко — буде мокре літо.
Якщо з берези тече багато соку — літо буде дощовим, і навпаки.
Довгі бурульки — весна буде затяжною; якщо багато довгих і товстих бурульок — на врожай ярини.
У березні посилення вітру віщує потепління й ясні опади: вітер вночі — вода вдень.
Ранній грім у березні — чекай повернення морозів.
Грім на початку березня — на шкоду житу і ячменю, бо буде рання весна.
Перший грім при північному вітрі — холодна весна, при східному — суха й тепла, південному — тепла, західному — мокра.
Тополя пізно розвивається — літо буде прохолодне.
Розпускається березовий лист — сій овес, лист повний — сій повно; на березі вгорі раніше розпустилося — сій хліб рано, якщо внизу — сій пізніше.
Якщо береза раніше опушиться за клена — літо буде сухе, а пізніше — дощове.
Якщо вільха раніше розпустить бруньки од берези, то чекай холодного, дощового літа, коли ж береза — сухого.
Цвіте ліщина — час виставляти вулики на пасіку.
Якщо проліски, підсніжники та лісові фіалки розкриють свої «очка» — буде хороша погода, а коли бутончики закриті й припалі — наближається негода.
Тільки-но з'явилися підсніжники — час висівати в хаті на розсаді овочі та квіти.
Великі роси — на добрий врожай.
Рання весна — ознака того, що влітку буде багато негожих днів.
Якщо рання весна щедрий інсєм — на хорошу погоду.
Над лісом або чагарями повітря здається синюватим — чекай потепління.
Перед потеплінням навіть у мороз шиби «плачуть».
Сухі листки тютюну стають вологими і не розтираються в пальцях — на відлигу.
Свиня тягає соломку в зубах — на вітер, і то сильний.
Якщо в березні лежить сніжок за видолінками — врожай на городищу і ярину.

Що ти нам, весно, принесла?

Чим глибше занурюєшся в історію нашого народу, тим більше переконуєшся — знаємо ми її поверхово, ковзаємо по слизьких пагорбах, хоч основний пласт духовної культури залишається майже невідомим. У скороминучих похапках, заподатливих пошуках імпортової сенсаційності і воднораз зневажливому ставленні до своєї давнини, котру кон'юнктурники шпетко зодягли в космополітичне вбрання — «патріархальщина», ми наосліп піддалися власній забудькуватості, перетворившись в Іванів, що не знають свого роду-племени.

Людина без історичної пам'яті уподібнюється до дерева, котре силоміць висмикнули з правічного ґрунту. Скільки вже таких «дерев-людей» розвелось у нас за останні десятиріччя! Спробуйте в молодшого покоління запитати, хто з них знає бодай одну весільну пісню чи колядку, купальську або зажинкову, відрізняє веснянку од щедрівки?!

Якось, перебуваючи в експедиції на Рівненщині, нам пощастило зустрітись з літньою дровлячкою. Серед інших пісень ми почули одну, котрої, мабуть, не відшукати в жодному збірникові чи фольклорному записі. Виспівана нею мелодія вразила нас не тільки глибинною мелозвучкою, але не менш давнім словесним текстом. Навіть неозброєним оком можна було помітити, що ця весняночка дійшла до нашого часу ще з дайбозьких часів.

Ой-йой весно, гей, красна,
А що ж ти нам унесла?
— Я унесла, унесла
Три користі-радісті:
Одна користь — пастушок,
Друга користь — ратаїк,
Третя користь — бортничок.
Пастух жене-нокає,
Ратай оре-сокає,
А бортник творить-токає,
Ох!

Професіям, згаданим у веснянці, літ, як кажуть, та й літ. Проводячи якоесь зустріч зі школярами, я процитував цей невеличкий шедевр і поцікавився, чи знають вони, що означають «бортничок» та «ратаїк»? Жоден з них не зважився на відповідь. Як виявилось потім, учні практично не знали і про веснянки. Деякі з них чули, що такий термін є в ужиткові, але пояснити, що означає він, не змогли.

Більше того, зустрічаючись з їхніми батьками, я переконався, що й старші не досить чітко уявляють цей унікальний обряд наших пращурів. Отже, два (а вже на підросі й третє) покоління людей залишилися без «історичної пам'яті».

Веснянки — найдавніший і найпоетичніший пласт народно-обрядової творчості. Зародилися вони в глибоку давнину, коли наші пращури річний відлік пов'язували з приходом весни. Пробудження природи, на їхню думку, мало започатковувати й новий рік. Як тільки довколишні пагорби звільнялись од снігу, молодь, зібравшись у гурти, заспівувала:

— Весняночко-паняночко,
Де ти зимувала?
— Зимувала у садочку,
На колочку пряла.
Пряла на колочку
Горобцю на сорочку.

Що виведу нитку—
Горобцю на свитку,
Що виведу другу—
Горобцю на пугу,
Що позоставались кінці—
Горобцю на штанці.

Веснянки виконували лише в певну пору року. Розпочинали їх переважно діти. На Івана Предтечу, тобто 9 березня, матері випікали обрядове печиво, так звані «жайворонки», котре мало форму різноманітних пташечок. Дітлашня, зібравшись у ватаги, йшла селом, високо тримаючи в долонях коржики, і наспівувала:

— Ой весно, весно, днем красна,
Що ж ти, весно, принесла?
— Принесла я вам літечко,
Ще й рожевую квіточку,
Хай вродиться житечко,
Ще й озимая пшениця
І усякая пашниця.

— Весно красна,
Що ж ти нам принесла?

— Коробочку з веретенцями,
А скринечку з червінцями,
Старим дідам по кийочку,
Старим бабам по серпочку,
Малим дітям по яблочку,
А дівчатам по віночку,
А хлопчатам по батожку.

— Ой весно, весно, днем красна,
Що ж ти нам, весно, принесла?
— Принесла я вам літечко
Ще й запашненьке зіллячко,
А вам, дівчата, по вінку
З хрещатого барвінку,
А вам, парубки, по кийку—
Гоніте товар на гірку,
А вам, бабусі, по ціпку—
Попід хатами ходити
Малих діточок глядіти.

— Ой весно, весно, ти красна,
Що ж ти, весно красна, нам принесла?
— Принесла я вам літечко,
Ще й запашненьке зіллячко,
Ще й зеленую травицю,
І холодную водицю.
Принесла я вам ягнятко,
Ще й маленькеє телятко.

Облюбувавши один з пагорбів, діти ставали в коло, починали грати в «Журавля», підспівуючи:

Та внадився журавель, журавель
До бабиних конопель, конопель.
Такий, такий журавель,
Такий, такий цибатий,
Такий, такий носатий,
Такий, такий дибле,
Конопельки щипле.

Ой я тому журавлю, журавлю
Києм ноги переб'ю, переб'ю!
Та щоб він не дибав, не дибав,
Конопельок не щипав, не щипав!

Оце тобі, журавель, журавель,
Щоб не займав конопель, конопель!

У різних регіонах України, залежно від географічної зони, починали співати веснянки тоді, коли вперше закує зозуля чи подасть свій голос вівсянка (зачувши її посвист, хлоп'яки в унісон декламували: «Шмаровіз, шмаровіз, покинь сани — бери віз!»).

Звичаєва традиція, як уже мовилося, «дозволяла» влаштовувати ці обрядіства лише протягом весни. Затим, як підсихала земля, веснянки проводили на окремих кутках, вулицях, осітках порівняно невеликими гуртами. У своїй структурі во-

ни об'єднували кілька сюжетних дійств — хорові пісні, ігри й танки, що нерозривно взаємодоповнювалися словами, рухами та мелодією. Такі живі сценки серед природи являли логічно вивершені театральні вистави, участь в яких брала практично вся молодь.

Щоправда, веснянкові обряди — це передусім дівочькі пісні. Юнаки, можна сказати, були лише пасивними співучасниками. Але, спостерігаючи за забавами, хлопці не оминали нагоди, щоб докинути жартівливих куплетів, на що юнки відповідали дотепними відспівками та кпинами. Ну хоч би в такий спосіб:

- А ми просо сіяли, сіяли,
Ой див, Ладо, сіяли, сіяли.
- А ми просо витопчем, витопчем,
Ой див, Ладо, витопчем, витопчем.
- Та як же вам витоптать, витоптать?
- А ми коні випустим, випустим.
- А ми коні злапаєм, злапаєм.
- А чим же вам лапати, лапати?
- Ой шовковим неводом, неводом.
- А ми коні викупим, викупим.
- А за що вам викуплять, викуплять?
- А ми дамо сто срібних, сто срібних.
- Не візьмемо й тисячі, тисячі.
- А ми дамо дівчину, дівчину.
- А дівчину візьмемо, візьмемо.

У веснянках як календарно-обрядових дійствах оспівується пробудження природи, висловлюються надії на щедрий врожай, підноситься глибина людських взаємин, але через усю структуру проходить м'який народний гумор. Зайве доводити, що всі ці компоненти позначені високими зразками поетичної творчості. Саме це й допомогло нашому народові зберегти, незважаючи на постійні заборони, глибокий пласт духовної культури.

Лева частина у весняному циклі належить хліборобській тематиці. Календарно-обрядові сценки практично відтворюють усі характерні для весняних робіт форми діяльності. Візьмімо для прикладу хоровод «Горошок». Дівчата й хлопці, взявшись за руки, ходять повільно колом, притупуючи та приспівуючи:

- Посіяв я горошок на зеленій нивці,
Купив же я черевички своїй чорнобривці;
Ще й горошок не зійшов, тільки лободочки,
Витоптала ж черевички — тільки зап'яточки.
- Ой дівчино, чия ти? Чи вийдеш ти гуляти?
- Не питайся, чия я, коли вийдеш, вийду й я.
Коли ходиш, то ходи, коли любиш, то люби,
Не зводь мене із ума, коли думки нема.

Досить поширеними були хороводи «Огірочки», «Мак», «Льон», «Коноплі», «Просо» тощо. Ці вельми оригінальні сценки, що супроводжувалися колоритними імітуваннями, пантомімікою, відповідними рухами з пісенним фоном, детально відтворювали виробничий процес. Одна з таких веснянок — «Мак» — особливо поетично відтворює дійство:

- При долині мак, при широкій мак,
Коренастий, головастий.
Молодії хлопці, не ходіте на вулицю,
Станьте ви у ряд, як в долині мак!

При долині мак, розцвітає мак,
При долині мак, поспіває мак,
При долині мак, молотила мак,
При долині мак, продавала мак,
При долині мак, упилась за мак.

Одна з юнок, котра стояла в центрі кола, кожному приспівку відтворювала пластичними рухами.

Нарешті весна входила в свої права — кущувала зелом довкола, спрагла нива вимагала цілоденної праці, а отже, для розваг залишалося все менше й менше часу. Позаяк надходила пора завершувати й весняні ігри. За спільною домовленістю в кожному селі влаштовували, як на сучасну термінологію, своєрідний фінальний концерт. Його, як правило, проводили на сільській луці побіля річки чи ставу. Хлопці заздалегідь готували опудало — з торішнього куля плели ляльку, яка символізувала «зиму». Її прив'язували до високої жердини. Коли ж дівчата, зодягнувшись у святковий одяг, виходили на леваду і розпочинали хоровод, юнаки тим часом урочисто несли «зиму» з піснями й розголосоистими вигуками.

На таке дійство сходилося все село, і лука палахкотіла барвистям українського національного одягу, живосилила піснями. Подібні видовища створювали в усіх святковий настрій, відчуття доброти, викликали приплив енергії, одухотворюючи кожно чутливу душу.

Започатковувався хоровод відомою «Подоляночкою». Взявшись за руки, старші дівчата утворювали величезне коло, а молодші — трохи вужче. В центрі кола мала стояти найвродливіша дівчинка в національному одязі. Обидва кола, йдучи протилежно одне одному, заспівували розлогу мелодію, а «весняночка» рухами імітувала її текстовий зміст:

Десь тут була подоляночка,
Десь тут була молодесенька,
Тут вона стояла,
До землі припала,
Личко не вмивала,
Бо води не мала.

Ой встань, устань, подоляночко,
Обмий личко, як ту скляночку,
Возьмися в боки за свої скоки,
Підскоч до краю, бери дівча скраю.

Завершальним акордом був так званий кривий танець. Четверо дівчат, ставши або присівши на певній відстані одна від одної, утворювали чотирикутник. Натомість інші, взявшись з руки, водили навколо них зигзагоподібний (а звідси й назва — кривий) хоровод з різноманітними сценічними рухами, приспівуючи:

Ой кривого танця
Та не вивести кінця.
Треба та його виводити,
Кінець йому та находити.
А як його вести?
Як віночок плести?
Ісплела віночок
На шовковий шнурочок.

Коли б я була знала,
Начетверо перервала б.
Начетверо перервала б
Та й під ноги потоптала б

Чорними чобіточками,
Золотими підківочками.
А хто буде в кривім танці,
То пожене свині вранці.

Насамкінець цього дійства хлопці, осібно зібравшись неподалік хороводу, підпалювали зиму-опудало, супроводжуючи дію жартівливими словесними діалогами. Коли ж вогнище згасало, кожен з учасників мав узяти порційку попелу й однести до річки, щоб швидка течія змила останні сліди зими.

Обряд, отже, завершився. Відтепер у селі аж до наступної весни не виконуватимуть ці напрочуд мелодійні й високопоетичні розголосся, а тому кожен гурт дівчат намагався виспівати якомога більше веснянок, розносячи їх по всіх кутках села. Серед веснянкового пісенного мелосу зустрічалися не тільки календарно-обрядові, але й історичні сюжети, в яких оспівувалася нелегка доля козаків:

Ромен-зілля, ромен-зілля,
Ромен похилився,
З України до дівчини
Козак уклонився.
Ой дав він їй поклон низький
З коня вороного,
А вона ж йому хустину
Шовку зеленого.
Не подоба козакові
В хустинці ходити,
Тільки слава козацькая —
Сідельце укрити.

Як відзначали наші й зарубіжні дослідники, веснянки (а до них зверталися Вацлав Залеський та Жегота Паулі, З. Доленго-Ходаковський, М. Максимович, М. Костомаров, О. Потєбня, М. Гоголь, Леся Українка, І. Франко, Я. Головацький, П. Грабовський, А. Метлинський, М. Лисенко, М. Леонтович, Ф. Колесса та багато інших) — неоціненний скарб національної культури, живе джерело української народної пісенності, що зачаровувала всіх своєю немеркнучою поетичною красою. Практично не було жодного села, де б не побутував сей жанр, що найдовше і найповніше зберігся лише в середовищі нашого народу. В різних регіонах він мав свої різновиди і навіть назви. Якщо в центральних областях України їх іменували веснянками, то у західних — гаївками, гагілками, магілками, ягівками тощо.

На жаль, багато чого вже втрачено. Проте в деяких селах ще деінде можна зустріти окремі відскіпки веснянкового обрядодійства. Сьогодні, коли ми самоочищуємося від догматичних реп'яхів бездуховності, що мали місце в часи застійливості, мусимо повернути в ужиток цю високогуманну форму побутової культури. Веснянки таки мають право вийти на сільські левади в усій повноті й неперевершеності!

КВІТЕНЬ

М. Пимоненко
Пасха

Квітнева ластівка день починає, а соловей кінчає

Якщо березень весну, наче наречену, лишень приводить у гості, то квітень її зустрічає як повноправну господиню: луки, узліски, видолинки зодягаються у зелень, з'являються перші весняні квіточки. Обіч осель прокльовуються тендітними списками півники. Ці справжні рицарі найпершими оповіщають, що весна оселилася біля хати. Незважаючи на ще частенькі морози, вони мужньо переносять випробовування своєї долі. Від того й казали: «З'явилися біля оселі півники — весна присіла на призьбі».

Четвертий місяць року, як ви пам'ятаєте, в давнину на Україні йменувався безрезем. Лише у XVI столітті в літературній мові з'явилося сучасне означення «квітень». Але найактивніше почала вживатися ця назва лише на початку нинішнього століття.

Письменники ж послуговувалися переважно словом «апріль» — од латинського «апріліс», чи ще давнішого — «апрілюм», або «апрікус», себто «сонячний». Проте Яків Головацький в альманасі «Вінок русинам на обжинки» ще вживав назву «березень» як дублет «квітня».

А ще у різних регіонах України користувалися діалектичними накличками. У західних областях в активному вжиткові був «квітень», на Поліссі (до речі, ця назва деінде збереглася й до сьогодні) — «краснець». Зустрічаються й інші — «лукавець» (на ознаку примхливої погоди), «снігогін», «дзюрчальник», «водолій» тощо.

Однаке найпершою давньоруською назвою, як засвідчують історичні джерела, був «цветень». Подібні паралелі є і в інших слов'янських народів: у болгар —

«цветник», чехів і словаків — «кветень», поляків — «квещень», сербохорватів — «цвѣотань». У білоруській мові закріпилася назва «красавік».

З приходом квітня значно побільшується турбот у хліборобів. «Минув ма-рець,— нагадує відоме прислів'я,— готуй у поле ярець». Там, де земля підсохла, зосібна на пагорбах, вже починали висівати ранні ярові. До таких у першу чергу належить ячмінь. Ця невибаглива до природних умов рослина вимагає ранніх строків сівби. Це підтверджує мудре народне прислів'я: «Кидай мене у болото — буду як золото, топчи мене у грязь — будеш як князь!»

У квітні починали виводити на пасовиська і свійських тварин. У кожному селі були свої звичаї першого вигону корів на пашу. З дитинства мені запам'ятався наш польський обряд, який певною мірою характерний для всього лісового ареалу Житомирщини.

Припасували тварин переважно на свята або ж у недільні дні. Про це заздалегідь домовлялися з сусідами.

Мама тої днини прокинулися досить рано. Здається, тоді був якийсь празничок — робити вдома не годилося. Наготувавши сніданок, ненька невдовзі розбудила мене:

— Вставай, синку, бо сьогодні тре' припасти корівку!

Доки я снідав, вони тим часом витягли зі скрині старенького рушничка, спеціально призначеного для цієї okazji, зняли з покутя вербову, посвячену у Вербну неділю, галузку, та ще прихопили й ключа-одмикачку.

— Куди це ви зібралися? — взяли мене невтямки.

— Ось зараз побачиш...— відказали заклопотано й вийшли на подвір'я.

На сільській вулиці вже сусідилося чимало корів. За довгий зимово-стійловий період тварини здичавіли в хлівах і рвучкалися на волю, щоб з'ясувати, яка з них сильніша.

Перед тим як вигнати корову, мама розіслали біля воріт рушничок і поклали на нього відмикачку.

— Виводь Лиску! — наказали мені.

Зашнурувавши налігачем роги, я взяв за повідок і повів корівку до воріт. Наблизившись до розстеленого рушничка, вона нараз почала конозитися; але ненька, поцьопуючи її вербовою галузкою, припрошували наче дитину:

— Іди-йди, манько, через рушничок, щоб не блудила і вчасно поверталася додому, щоб тебе не чіпали сіроманці!

Я силоміць натягнув ошийника, і Лиска справно перестрибнула через обрядову полотнину.

— Ну, слава Богові! — полегшено зітхнули мама і мовили до мене з невідомою лагідністю: — Так уже заведено, синку: якщо вперше вигонять корову на пашу, то треба перегнати через рушник і ключ, тоді тварина не відставатиме од череди й вовки її не чіпатимуть. А тепер візьми ось цю галузку і пильнуй, аби вона не загубилася і не поламалася, бо то лиха ознака — корова одіб'ється від господарства...

Одвівши на налігачах корів до толоки, ми порозв'язували ошийники, щоб тварини, як казали в нас, «знюхалися між собою». Довго і не пильнували за ними — широкий простір покликав нас грати в гилку, квача, короліску, шкандибачку.

Раптом наші забавки зупинив наглий погук зозулі, що розголосився на узліску. Ми тут же полишили гру, і кожен пошився до кишень, щоб видлубати спеціально прибереженого мідяка. Знали ж бо змалечку — коли вперше почуєш пташине куваннячко, то мусиш кинути наодмаш мідну копійку і проказати: «Зозуле, зозуле, закуй, скільки років я буду жити!»

Але, на наш подивок, рання птаха недовго лічила літа. Та ми й не дуже переживали. Тішило інше: відтепер, як вважалося, у наших кишнях водитимуться гроші, котрих так бракувало в перші повоєнні роки...

Натомлені, але щасливі від усвідомлення, що таки й ми, діти, прислужилися добрій справі — припасли корів, — погордно гнали додому череду. В кожного було по кілька свищків, виготовлених власноруч з вербових гілок. Різноголосий по-свист урочисто оповіщав село про повернення худоби.

На краю вулиці нас з нетерпінням уже чекали матері. Аж тепер дехто спохватився, що, граючись, забув на вигоні ритуальні галузки, посвячені на Вербну неділю. Мені ж поталанило: приткнута до ремінця гіллячка не загубилася. Мама підійшли до мене, пригорнули голівку до грудей і тричі поцілували.

— Хай тобі, мій голубчику, Бог здоров'ячко поверне! — І, взявши вербицю, додали: — Ось ми її прилаштуємо в стрісі біля корівника, щоб Лиска бабацько мо-лока приносила...

У давніші часи, коли в господарствах було по кілька корів, селяни наймали па-стухів. Переважно це були підлітки менш заможних людей. Форми пайму диктува-ли природно-ландшафтні умови тої чи тої зони. В одних випадках пастухам спла-чували грішми чи натуральною оплатою (або ж комбіновано); деінде їм додавали молочні продукти (молоко, сир, сметану, масло тощо). Якщо найм узгоджувався з випасуванням овець, то наприкінці сезону — залежно від кількості голів — гос-подар міг розплачуватись і ягнятами.

Проте майже всюди існувало неписане правило — власники тварин почергово (по днях чи тижнях) мусили ситно харчувати пастухів і навіть забезпечувати одя-гом; коли ж наймали з сусідніх сіл, то надавали й житло. У кінці сезону — якщо попасич добре справлявся зі своїми обов'язками — господарі відповідно доплачу-вали. Одначе, за звичаєвим правом, коли у період толокування з вини чи недогля-ду гинула (переважно від вовків) худоба — вся відповідальність лягала на пасту-ха. Саме це змушувало відпасувачів уважно стежити за чередою.

На Закарпатті існував так званий контрольний надій (це стосувалося не тільки корів, але й овець). У певні, визначені угодою, дні господар разом з пастухом до-іли тварин. За цією міркою і визначали місячну чи кварталну кількість одержано-го продукту. Оскільки випасали тварин на полонинах, то доїнням і переробкою продуктів займалися виключно пастухи. Господарі раз на тиждень лише дістава-лися вигонів, щоб забирати вже готові — переважно бринзу — продукти.

Якщо пастухи отримували меншу, ніж показало контрольне доїння, кількість продуктів, то нестачу мусили компенсувати зі свого заробітку; коли ж мали надли-шок, то його залишали собі. Така форма зобов'язувала пастухів краще випасувати тварин, щоб мати з цього додатковий прибуток.

Звичайно, в короткому огляді практично неможливо розповісти про всі звичаєві форми. Я зупинився лише на окремих, найбільш поширених. Ними користувалися переважно в індивідуальному господарстві. З організацією колгоспів, коли заборонялося мати у власному користуванні необмежену кількість поголів'я, ця традиція відпала. Натомість увійшло в повсякдення колективне відпасування — так звана череда. Кілька краян-сусідів (переважно це були вулиці, кутки чи присілки) ор-ганізували гурт і почергово відпасували корів. За кожную дорослу тварину по-трібно було пасти один день, за назимка — півдня; телята до уваги не бралися, а тому чередники за них не несли відповідальності.

Переважно з квітнем пов'язане одне з найбільших християнських свят — Ве-ликдень, або Паска (остання назва походить від обрядового печива — паски, яку спеціально випікають до цього дня). Я кажу переважно, бо великодні дні не до-тримуються певного числа — вони можуть бути зміщені в часі. Скажімо, з 1983 по 2000 роки Великдень тричі припадає на травень; решта святкується у квітні.

Для багатьох сучасників, вочевидь, є незбагненим, чому Великдень «не гле-дять числа». Якщо, скажімо, Різдво завсякчас припадає на 7 січня, то два найбіль-ших свята — Паска і Трійця — зміщуються в часі. Саме ця обставина іноді вно-сить сум'яття серед людей, необізнаних у релігійних тонкощах.

Як відомо, з Великднем пов'язана біблійська історія воскресіння Ісуса Христа. На тайній вечері — себто напередодні Паски, у четвер — зібралось дванадцять

апостолів. Серед них був і сумнозвісний Іуда. Христос (до речі, реальне існування цієї особи нині підтверджують вірогідні факти) сповістив присутніх, що один з учнів сьогодні зрадить його за тридцять срібних. Усі, в тому числі й Іуда, поклялися у вірності. Коли ж на таємне зібрання натрапили слідчі, котрі полювали за проповідником віри, вони не змогли розпізнати, хто є реальний Ісус Христос. Тоді Іуда, підійшовши до вчителя у саду, поцілував його. Як оповідає Євангеліє, так Іуда за тридцять срібних підступно зрадив свого вчителя. Того ж вечора над Христом було вчинено жорстоку розправу — його живцем розп'яли на хресті.

Ганебний вчинок учня, отже, ввійшов у історію як зразок класичної зради. Відтак «поцілунок Іуди» сприймається в народі як моральна нечистоплотність і підступність.

Як стверджує християнське вчення, Ісус Христос свідомо взяв на себе цю кару. Він три дні «ніс розп'яття», а в неділю, коли тричі проспівали півні, воскрес. Отже, Великдень вважається великим днем — воскресінням із мертвих.

Не вдаючись до аналізу цієї романтичної біблійської оповідки, скажемо: вона насамперед має глибоке моральне значення, оскільки за всіх часів і в усіх народів зрадництво та підступність зневажались й осуджувалися.

Але в даному випадкові мова йде про «рухомість празника». Чим це зумовлено? Справа в тому, що ми нині користуємося календарним літочисленням, яке об'єднує дванадцять місяців. Натомість астрономічний рік має на один більше — тринадцять. Відтак числа календарного та астрономічного ліку не збігаються. Святування великодніх свят провадиться лише за астрономічним циклом. Крім того, Паска має обов'язково збігтися з молодим місяцем. Звідси, отже, і рухливість свята.

Спостережливий читач, очевидно, зауважить: а як бути з передвеликоднім Великим постом, адже він має сталу кількість — сорок днів (так звані чотиридесятниці). Для того щоб відрегулювати таку рухливість між різдвними й великодніми святами, відповідно збільшують чи зменшують м'ясниці. Вони можуть бути не менше трьох і не більше п'яти тижнів. Саме за рахунок м'ясниць і регулюють великоднє свято. Відповідно з Паскою визначають і Трійцю. Вона має «тримати відстань» у п'ятдесят днів (так звана п'ятдесятниця).

Не зайвим буде при цій нагоді згадати про пости та м'ясниці. Якщо в період великих і малих постів не дозволялося вживати скоромну їжу, влаштовувати всілякі розваги, зокрема і справляти весілля, то на м'ясниці всі ці обмеження знімалися. Ось чому намагалися брати шлюби тільки на м'ясниці, котрих з нетерпінням чекала молодь. Недарма ж в обіг увійшла поговорка: «Великий піст усім прижме хвіст» чи «Прийшов Великий піст — підігнув і собака хвіст».

Дехто вважає, що пасхальні свята безпосередньо пов'язані з християнством. Якщо мова йде про церковну відправу, то це так. Однак значна частина атрибутки запозичена від дайбожичів. Це, зокрема, виготовлення паски і насамперед фарбування яєць — крашанок та писанок. Відомо, що писанкарством займалися ще до впровадження християнства. Це підтверджує випадком збережений експонат, котрий датується IX століттям. Мова йде про писанку з поетичною назвою «Берегиня» (як відомо, у язичників це була богиня родоводу). Щоправда, виготовлена вона з кераміки. Є також свідчення, що в Київській Русі існував навіть цех по виробництву таких сувенірів, котрі залюбки брали іноземні купці. За свідченням фахівців, переважно чужинців, українське писанкарство — за художнім рівнем, розмаїттям кольорів, довершеністю малюнків і сюжетністю — прирівнюється до знаменитих китайських та японських мініатюр.

Отже, щоб надати святковості й урочистості великоднім святам, християнство вміло використало давню дайбозьку обрядовість; це, зокрема, підтверджує і той факт, що в інших народів, у тому числі й росіян, подібного звичаю при відзначенні пасхальних урочистостей немає.

Напередодні Великодня відзначали Вербну неділю. У цей день жінки, нарізавши вербових патичків, несли їх до церкви, щоб посвятити. Галузки ці тримали як «помічні од недуг і грому»; ними можна було «викликати у посуху дощ».

Для цієї мети брали червону вербу — надто пошанівне на Україні дерево, оскільки воно найпершим розпукується і, отже, оповіщає про весну. Було за звичай: матері, принісши посвячену вербу, неодмінно «били» нею дітей, приказуючи:

Не я б'ю — верба б'є,
За тиждень — Великдень,
Недалечко — красне яєчко.

Будь здоров, як вода,
Будь багат, як земля,
І будь плідний, як лоза!

З цього приводу побутувало цікаве прислів'я: «Верба красна — б'є напрасно, верба біла — б'є за діло». Оскільки на Вербну неділю ще нерідко наворачалися морози, то казали: «Прийшов вербич — кожуха тербич», тобто змушує одягатися в теплий одяг.

Останній передвеликодній четвер називається «чистим». Господарі намагалися в цей день вичистити кабанців, огирів та бугайців, пасічники творили борті, тобто готували до сезону бджолині гнізда в дуплах дерев, жінки вранці виносили на подвір'я пікні діжі, більш загартовані діти, якщо було тепло, починали купатися, щоб «тіло було чистим, не напала короста й оминала трясця».

У суботу, напередодні Великодня, жіноцтво готувало писанки та крашанки. Писанкарство на Україні було поширене в усіх без винятку регіонах. Кожна майстриня мала свої рецепти приготування рослинних барвників і оздоблення сюжетних малюнків. Це було нелегке, що вимагало неабиякого хисту й уміння, заняття. Тільки особливо майстровиті дівчата й жінки могли оволодіти цим мистецтвом. За допомогою бджолиного воску і писала на яйця наносились вигадливі сюжети різноколірних відтінків. Процес цей вимагав безліч повторів.

Крім писанок, на Великдень фарбували і крашанки. Вони мали однотонні кольори. Яйця опускали у відвар з цибулиного лушпиння чи інший природний барвник. Проміжними між писанками і крашанками вважалися мальованки — шкаралупу яйця розмальовували звичайними фарбами. Але вони не мали в народі особливого поширення і вважалися дешевими підробками.

Виготовляли писанки переважно дівчата. У перший день Великодня, зібравшись біля церкви або в центрі села, юнки дарували хлопцям свої вироби. За це парубки мусили на храмове свято (воно здебільшого випадало на осінь) причастити своїх коханих купленою медівкою — спеціально звареним за старим рецептом медом (по-народному «медовухою»). Зібравшись особно, парубки нерідко хизувалися один перед одним отриманими дарунками. Якщо хлопець мав образу на дівчину, то повертав писанку або ж привселюдно розбивав її...

В ці дні дівчата починали водити хороводи під супровід розлогих пісень. Власне, початок веснянок переважно збігався з Паскою. Меншим дівчаткам уже дозволено грати в скакалки. Ці забавки тривали до того часу, доки не обсадяться городиною. Після цього матері забороняли «стрибати, бо городина не зійде або ж поб'є її грім чи злива». Очевидно, така засторога продиктована тим, що підлітки, пасучи гуси чи свині, могли не помітити, захопившись скакалками, як тварини забиралися в городину.

З особливим нетерпінням чекали великодніх свят підлітки. Вони заздалегідь готували собі моцаки — міцні яйця. Пофарбувавши, набирали їх в кишені і, зібравшись у гурт, грали «навбитки». Той, чиє яйце розіб'ється, мусив віддати його задарма. Нерідко шпеткі майстри цієї справи вигравали десятки крашанок. Але при цьому не обходилося і без хитрощів: замість яєць підшукували подібної форми камінці або ж наповнювали звільнену од рідини шкаралупу воском чи смолою. Застигла згодом речовина робила яйце вельми міцним. Тому досвідчені гравці, перш ніж грати «навбитки», ставили умову — обмінятися яйцями, щоб у такий спосіб виявити підробку.

Із Великоднем пов'язаний ще один обряд. Запалений у суботу посвіт мав горіти в оселі цілу ніч. Удосвіта його гасили і виносили з хати. Лише 14 вересня — на Семена — посвіт знову підйшували до стелі, де він виконував протягом осінньо-зимового сезону свою функцію.

Перший по Великодню четвер називався «наявським», або «рахманським». У цей день намагалися нічого не робити. Старші люди, зібравшись у гурти, йшли до річки й пускали на воду шкаралупи од крашанок, «щоб допливли вони до померлих і оповістили, що був Великий день».

Наступний тиждень відводився для поминок за померлими. Його так і називали — «поминки», або «поминальний тиждень». Кожна родина мала за святий обов'язок прибрати надгробки покійників і у визначений день тижня одвідати родиною кладовище. На могилах влаштовували поминальний обід, невпоквап згадуючи небіжчиків і залишаючи їм обрядові страви — крашанки і цукерки.

На жаль, в останні десятиліття до великодніх поминок деякі офіційники почали ставитися упереджено. Не поодинокі випадки, коли місцева влада забороняла священникам робити відправу. Все зводилося до того, щоб «День пам'яті» відзначати 9 травня. Але ж ця дата має інше значення — перемогу над фашизмом. Та й чи виправдано це з морального боку? Століттями люди відзначали вже усталену дію, і наруга над традицією — ознака бездуховності кожного, хто зважився сплякжити її. Ще більша провина тих, з чийх вуст звучали такі накази «від імені громадськості». Що б там було, але чимало з того, що витворив протягом століть наш народ, має глибоке коріння традицій, які були й будуть духовним очищенням минулих і грядущих поколінь.

...Цвітень, красенець, водолій. Ці та інші назви пов'язані з полудневим місяцем весни. Але в народі є ще одна і не менш цікава наклічка — «лелечник». Ви, напевно, здогадалися: мова йде про найшанованішу в нашого народу птицю — лелеку, яка, долаючи далекі відстані, приносить на своїх крилах теплу весну. Недарма кажуть: «Прилетів лелека — весну приніс здалека» чи «Перелетів я Десну — приніс вам весну».

Саме в цей час до наших країв чи не в останню чергу повертаються з вирію птахи із чорною ознякою. А їхні менші брати вже встигли обжитися. Від того і народилося народне мудрослів'я: «В квітні ластівка день починає, а соловей кінчає».

Народний прогностик

Дарини, Хризанта (1 квітня). Якщо тепла погода, то на сприяння дорідним врожайам. До цього дня мають зійти останні сніги, а тому спостерігали: якщо вода стікає шумливо, то повинні бути густі трави, а тихо — кволі. Народна поговорка стверджує: «Як Хризант погідний, то буде рік дорідний».

Василя Теплового (4). Якщо утворилося гало навколо сонця, то буде добрий урожай.

На Теплового Василя радується зілля.

Захарії і Якова (6). «На Захарії і Якова весна бува ніякова».

Спостерігали, якою буде ніч: теплою — на добру весну, а холодною — «не жди з моря погоди».

Благовіщення (7). Традиційно це найбільше весняне свято. Селяни з особливою пошаною ставилися до нього, оскільки вважали, що «Бог у цей день благо-

словляє всі рослини», а відтак було за великий гріх братися за будь-яку роботу. Особливо застерігали вагітних жінок, бо як працюватимуть, то неодмінно відріжуть ніжку своїй дитині. Існує повір'я, що навіть птиця на Благовіщення не в'є гнізда. За легендою, зозуля тому не має свого кубла й підкидає яйця в інші, що «колись на свято вила гніздо, і Бог їй відібрав пам'ять».

Якщо хлопці зустрічали бузька, то показували йому священні хлібці, котрі спеціально тримали при собі для цієї нагоди, і окликували: «Бусень, бусень! На тобі голвоту, а ти мені жита копу!»; дівчата ж, зустрівши ластівку, брали в жменю землю й несли її на вгород, щоб посіяти,— на тому місці обов'язково зійде кріп.

З Благовіщенням пов'язане й інше повір'я: в цей день чорногуз має обов'язково знести бодай одне яйце. Проте для домашньої птиці свято не приносило особливої радості; господарі намагалися не брати яєць з кубел, бо якщо доторкнутися до них рукою, то начебто вилуплюватимуться курчата з двома головами. Більше того, якщо корова чи овечка приносили приплід на Благовіщення, то деякі селяни одразу ж різали його, «бо з таких добра не ждати».

Великим гріхом вважалося на Благовіщення позичати вогонь. Цей звичай зафіксований на всій території України. А ось на Поліссі були переконані: якщо закатає в кінці посіву проскурку, то град обійде стороною таке збіжжя...

Чимало звичаїв, пов'язаних з Благовіщенням, побутувало на Закарпатті. Дівчата намагалися до схід сонця розплести волосся, обійти довкіл оселі й тричі замести в хаті долівку; сміття ж разом з вінником відносили до річки і, набравши у відерце води, скроплювали нею те місце, де мали садити капусту, яка потім не слизнітиме (до речі, на Слобожанщині в цей день намагалися обов'язково висадити капустяну розсаду).

Особливі надії з цим святом пов'язували й пасічники. Дехто кидав у мед проскурку і підгодовував комах, щоб «зубастими були»; інші до медової сити добавляли червоного перцю і давали бджолам, щоб були здоровими. Найбільш марновірні ставили на лютки «квочі паші» («бджола, котра пролізе через неї, зуміє одгризтись від чужих») або ж розстеляли перед вуликом червону тканину (най комахи зляться на напасників).

Деякі обрядодії пов'язані також і з свійськими тваринами. Щоб корови давали багато молока, ввечері, напередодні Благовіщення, наповнювали відра й дійниці водою, убезпечувались од відьом засіванням маком-самосієм хлівів, спалювали старі постолі чи капелюхи, а попіл давали тим тваринам, які не звикали до пасовиськ. Крім того, в цей день намагалися не впускати до своїх осель чужих жінок і дівчат, «щоб лиха не принесли».

З Благовіщенням пов'язаний ще один обряд, котрий у народі називали «Вдовиним плугом». Ця високогуманна форма засвідчує про добродійство народної моралі і шляхетність суспільних взаємин серед простого народу. Саме в цей день сільські громади, зібравшись на свої віча, вирішували, хто і коли оброблятиме ниви вдовам та сиротам. Адже здавна на Україні існував звичай: першу весняну оранку починали в тих родинях, де не було господаря. Виконували цю нагальну і важливу роботу за допомогою толоки, тобто колективно і без оплати. Вважалося аморальним, якщо хтось з односельців, знехтувавши звичаєм, раніше од вдів починав орати в себе вдома..

Прислів'я, пов'язані з цим святом, стверджують: «На Благовіщення весна зиму остаточно переборола» чи «Благослов зиму руйнує», а тому уважно стежили за погодою.

Якщо ввечері зоряно, то вродять коноплі.

Яка погода на Благовіщення, така і на Великий день.

Гарна погода — гарний врожай.

Туманний ранок — повіддя на річках.

Якщо на Благовіщення лежить сніг — літо неврожайне.

Якщо з'являться жаби і зникнуть, то стільки ще буде холодно.

Благовіщення без ластівок — холодна весна.

На Благівіщення всяка гадь вилазить з гнізда.
На Благівіщення зими не лай, а саней не ховай.
На Благівіщення чорногуз прилітає і ведмідь встає.
На Благівіщення птиця гнізда не в'є.
На Благівіщення півень на порозі нап'ється, то на Юрія (6.05) віл напасеться.
До Благівіщення кам'яна весна.

Благівісника, архангела Гавриїла (8). Архангел Гавриїл вважався володарем блискавок, а тому намагалися відповідно вшанувати свого покровителя, «щоб блискавою не спалив хати».

Люди вірили, що все народжене в цей день «буде не благівісне»: в ягнят з'являться «кручаки» — черви в голові, а із знесеного яйця не вилупиться курча тощо. Якщо пізня весна, то з Благівісника сіяли ярину.

Мотрони (9). Завершується приліт ранніх птахів.
Мотря вийшла з хати пташок зустрічати.

Мар'ї (14). Якщо на Мар'їн день повинь, то вродить густа трава; коли ж не прошумлять таловоди, то літо буде холодне і дощове.

Федула (18). До цього дня намагались не виставляти подвійних вікон, бо «До Федули ще не раз морози були», а коли «Прийшов Федул — тепло роздув». Цей день буває переважно сонячним або дощовим.

Родіона, Руфи (21). Період, коли Сонце зустрічається з Місяцем. Очевидно, в цей день у давнину вшановували диких звірів і плазунів. Про це свідчать численні обряди в різних регіонах України. Одні інформатори стверджували, начебто на Родіона вилазить із землі всяке гаддя, але його в цей день не можна вбивати, бо «Хто побачить гадюку і вб'є, то сонце три дні буде плакати».

Відтак, запримітивши плазуна, казали: «Гадина, гадина! Не кажи ти гадові, що я тебе бачила, і я не буду нікому казати». Власне, побутувало повір'я, що на Родіона з'являються із землі загадкові «руфи» — такі собі невизначені істоти.

У цей день господині намагалися вперше винести на двір маленьких курчат або гусят із зав'язаними очима; це для того, щоб «ворони та шуліки сліпли». Натомість, побачивши вперше журавлів, брали грудочку землі, розмішували її з просом, і коли його висіяти, то воно щедро заврожаїться; або ж навколо себе збирали соломинки й клали в гусяче гніздо «на приплід та несучість».

Почувши грім, дівчата миттю бігли вмиватися і витиралися червоною полотниною, щоб на щоках з'являвся рум'янець. Чоловіки ж притулялися до дерева, аби «не боліла спина під час жнив», бо на Руфи «рушиться» (тобто проростає) зерно.

Якщо цього дня добра погода — буде погоже літо, а якщо негода — холодне і дощове; якщо наступного дня погода не встановиться, то рік буде сухий.

Терешка (23). До цього часу мають стужавіти дороги, а відтак завершується найбільше бездоріжжя.

Зенонів день (25). Весна землю парить.

Мартина (27). Якщо жаби на Мартина кричать, а після Мартина мовчать — неодмінно похолодає.

Зосима (30). Зосим, як і Саватій, вважається покровителем бджіл. Віддавна на Україні, де був вельми розвинений цей промисел, пасічники особливо шанували своїх патронів, насамперед Зосима. Всюди на пасіках з початком медозборів виставляли ікони захисника бджіл, відправляли молебні і влаштовували різноманітні обряди.

У побутовому житті було безліч пасічницьких молитов та заклинань од злодіїв, хижаків, мору тощо. Для прикладу наведу лише одну молитву-заклинання, якою користувалися власники бджіл на Поліссі:

«Полети ж, моя пчілко, на всі чотири сторони за жовтими восками, за солодкими медками, приспор медку в свої вулики. Як риба-щука біжить по воді, нехай так моя пчілка поспішає до моєї пасіки; як по стовпових річках та потічках біжить вода до моря, отак би й до мене, раба Божого, моя пчола летіла з усіх-усюд — з темних лісів та луків, з боліт, чорних хащ, де вовки не водяться й птиця гнізда не в'є, з чистих полів, назбиравши ярих восків, сідали до своїх вуліїв з приплодом господу Богу на офіру во славіє, а мені, рабові Божому, на пожиток во віки віків, амінь!»

У цей день власники бджіл тричі обходили пасіки зі страсною свічкою та свяченою водою, скроплювали нею всі вулики, а при вході прибивали «вовчу пашеку», щоб бджоли «могли одгризтися від напасників».

Про бджіл, які вважалися священними створіннями (їх не можна було проклинати, навіть казати, що вони «здохли», а тільки «згнули», «вимерли», бо «то Божа комаха»), побутовало безліч прислів'їв та прикмет.

Вербна, Цвітна неділя. Шоста і остання неділя семитижневого Великого посту, після якої вже надходила Паска. В цей день жінки святять вербові галузки і зберігають їх до вигону в поле корів. Виганяючи з хліва або двору тварин, символічно «били» ними, щоб корови та телиці скорше побігали. Крім того, зайшовши до хати, матері «освячували» своїх дітей легким поцьопуванням різочки, щоб були слухняними й чемними, приказуючи: «Не я б'ю — верба б'є, недалечко красне яечко! За тиждень уже Великдень».

На Закарпатті Вербну неділю ще називали Цвітною. Освячені галузки верби затикали під образи, а чоловіки приправляли їх до капелюхів.

З Вербною неділею суголошуються й деякі прислів'я.

Прийде тиждень вербовий — бери віз у дорогу дубовий.

Дме вербич — кожуха тербич.

Вербич — два кожухи тербич.

Вербна красна (святити тільки цей вид) — б'є напрасно, верба біла — б'є за діло.

Чорний тиждень. Він пов'язаний з розп'яттям Ісуса Христа і ним закінчується Великий піст. Кожен день тижня мав свою назву: чорна середа, чистий, або живий, четвер, великодня п'ятниця, великодня, чи страсна, субота.

На особливу увагу заслуговує *чистий четвер*. За християнським вченням, у цей день пізно ввечері один з дванадцяти учнів — горезвісний Іуда — за тридцять срібних продав свого вчителя Ісуса Христа, якого й розп'яли опівночі. Тому вважали, що в четвер оживають усі зловісні гади і плазуни. Відтак люди намагалися в цей день обов'язково вмитись або скупатись, тобто очиститись од гріхів, як це вчинив П'ялат; перед тим як провести езекуцію, він вимив руки і сказав: «Я не беру на себе вини, бо не бачу провини в ньому».

У Карпатах чистий четвер називали ще «живим», а тому гуцули з цієї нагоди розпалювали вогонь і тримали його доти, доки не вигонили тварин на пасовиська. Ним обкурювали домашню худобу від злих духів. Ввечері, після відправи у церкві, люди запалювали свічки і намагалися принести живий вогонь до хати, щоб зробити на сволюкові чорний хрестик.

Особливо клопітно жінкам у страсну суботу. Адже потрібно напекти пасок, нафарбувати яєць і посвятити їх у церкві. Звечора біля храмів розпалювали вогнища, щоб біля них могли, погрітися ті, хто прийшов на всеношну. З цим вогнем пов'язана біблійська історія, згідно з якою, коли помирав на розп'ятті Христос, довкіл ватри разом з охороною сидів і Петро.

Вважалося за велику честь для тих, хто прийшов на всеношну, не заснути. Побутувало повір'я: якщо в цей час спить господар, то виляже пшениця, а коли господиня — льон; дітей заохочували в такий спосіб: якщо не проспиш всеношної, то неодмінно знайдеш кубло дикої качки...

Великдень, Паска. Одне з найбільших, після Різдва, християнських свят. Воно приурочене воскресінню Христа. Започатковується обряд удосвіта сповістою священика «Христос воскрес!». Після врочистого обходу храму починали святити паски і крашанки. Потім люди розходилися по домівках, щоб сповістити про велику радість, вітаючи одне одного: «Христос воскрес!» Ім відповідали: «Воістину воскрес!» і цілувалися тричі.

Найпершими верталися з всеношної дівчата. «Як за нами люде йдуть додому, — казали одна одній, — так би за нами й свати йшли!» Умившись з крашанками («щоб рум'яними шодня були щоки»), сідали за стіл. Господар зі свяченої паски обрізав з трьох боків скибочки, приказуючи: «Бог-отець, Бог-син і Бог-дух святий». Ці окрайці тримали до закінчення свят і віддавали худобі. Натомість крашанками грали «навбитки».

Загалом Великдень — родинне свято, а тому в гості майже не ходили. Лише молодь по обіді збиралася в центрі села, і дівчата водили хороводи, а підлітки, набравши крашанок, грали «навбитки». Це було вельми забавне серед дітвори, а то й парубків дійство. Крім того, дівчата заздалегідь готували писанки й дарували тим хлопцям, до яких лежало серце.

Обряд Паски у давнину асоціювався з вмираючими та воскресаючими богами. Очевидно, звичай пекти паски і фарбувати яйця перейшов ще з дохристиянських вірувань. Не випадково в Карпатах на паску клали зубки часнику як охоронний символ.

Шити, білити, а завтра Великдень.

Обійдеться на Великдень без гречаної паски.

Не кожен день Великдень.

Не кожен день Великдень, а хліб — не паска.

На Великдень сорочка хоч лихацька, аби біленька, а на Різдво хоча й сирова, аби нова.

Дороге яєчко к Великому дню.

Де той у Бога Великдень, а він уже з писанками та крашанками.

На Великдень перший раз закує зозуля.

Де вовк на Великдень зачує дзвони, то буде цілий рік крутитися.

Квітневий день рік годує.

Хто в квітні не сіє, той у вересні не віє.

Квітневої роботи на май не відкладай.

Квітень з видюю, а травень з травюю.

Теплий квітень, а мокрий май — буде в полі урожай.

У березні поскачи, а в квітні пограй, то дідька їстимеш коровай.
Сон на зиму відклади, а діло в квітні зроби.
У квітні ластівка день починає, а соловей кінчає.
У поле вирушай, козаче, вже весна соком плаче.
Весна днем красна.
У весняну погоду і смутний веселим буває.
Де багато пташок, там нема мурашок.
Посієш вчасно, то вродить рясно, а посієш рідко, то вродить дідько.
Весна багата на квіти, а хліба в осені позичає.
Трапляється такий год, що на день по сім погод.
Апріль — корові заприй, май — корові дай.
Апрільський сніг такий, як жіночий плач.
Сухий квітень — голодний рік.
Мокрий квітень, сухий май — буде в клуні рай.
Квітень-переплітень, бо переплітає трохи зими, а трохи літа.
Ластівки вилітають — годину обіцяють.
Журавлі прилетіли і полудень принесли.

* * *

Пізня весна — ознака того, що влітку переважатиме холодна погода.
Якщо жайворонки багато й довго співають — утримається ясна погода без опадів, якщо ж їх не чути від самого ранку — чекай негоди.
У квітні ранковий туман віщує ясну погоду.
Високі пір'їсті хмари, що нерухомо висять, ніби розірвані, — така погода утримається.
Купчасті хмари надвечір не зникають — погіршиться погода, задощить.
Вранці хмариться, але до обіду проясніє і з'являться купчасті хмари — завтра буде сонячна погода.
Черемха зацвітає перед останніми весняними заморозками.
Якщо силіве на поверхню листя німфеї — кінець нічним приморозкам.
Рясно цвіте горобина на добрий урожай льону.
За цвітінням осики визначають строки ранньої сівби моркви, а за цвітінням черемхи — картоплі.
Закурілася ліщина — час орати.
Розпустився дуб — пора сіяти горох.
Якщо дуб раніше од ясена розпустився — на сухе літо.
Зазеленів березовий гай — пересаджуй дерева. «Місячник лісу» — від цвітіння ліщини до появи китиць на черемсі.
Доки не розвилася жовта верба — не висаджуй у ґрунт будь-якої розсади.
Появився сокорух у клена та інших дерев — настане тепла погода.
На луках чи в лісі розпустилися золотаво-жовті дзвіночки первоцвіту — настануть теплі дні.
Багато шишок на соснах та ялинах — на врожайний рік жита та пшениці.
Якщо на початку квітня грім — на тепле літо.
Туман стелиться по воді — на ясну погоду, піднімається вгору — на негоду.
Вранці проти сонця туман — дощу не буде.
Якщо квітневий дощ починається з великих краплин, то ненадовго.
Перші гриби — зморшки та сморжі — вирости на пагорбі, то на дощове літо, коли ж в улоговині — на сухе.
Закумкали жаби — можна садити кукурудзу.
Жаби не квапляться розпочинати свої перші весняні концерти — ще повернеться холод.
Повернулися з півдня перелітні кажани — прийшла справжня весна.
Торобці сидять настобурчившись — незабаром збереться на дощ.
Ластівки почали лаштувати гнізда — настало стійке тепло.
Копита в коней потіють — на тепло.
В який бік лягає тварина спиною, звідти повіє вітер.
Якщо в морозяний день заспіває півень — потепліє.
Якщо кури злітають на найвищі місця в курнику чи на подвір'ї — чекай опадів.
Галки сідають на верхів'я дерев — до тепла, а всередину шиються — на мороз.

Граки групами, покрикуючи, метушаться над гніздами — то сядуть, то знову злетять — погода переміниться.

Журавлі летять мовчки, низько й швидко — на негоду.

Перелітні птахи летять зграями — на дружну весну.

Жайворонки зранку не співають — на дощ.

Якщо жайвори здебільшого співають уранці — чекай доброго врожаю з раннього посіву, якщо ж під обід — ліпше вродить середній посів.

Згадай, коли вперше почув жайворонка: якщо вранці й у хмарну погоду — літо буде дощоне і врожайне.

Ранній виліт бджіл — ознака, що настане тепла весна.

Якщо у квітні кропивниця сідає на вулики — буде медовий рік.

Великі роси — на добрий врожай.

Проліски дивляться на світ веселими блакитними очима — буде хороша погода; перед негодою сплющуються й никнуть.

Вітер дме вночі — з'явиться вдень вода, тобто занегодить.

Якщо вітер до вечора не стихає і напрямом його не міняється проти ходу годинникової стрілки — ознака тривалих опадів.

Сині хмари — на тепло й опади.

У квітні вітер з південного заходу — чекай тривалої негоди.

Барвінок щойно з-під снігу і одразу рясно зацвів — трави влітку буде багато.

Верба зацвіла, коли стояла ясна й тепла погода, — літо буде тепле й щедre на мед.

Якщо весна була маловітряна, то літо буде сухе.

Якщо кожух став гнучким і м'яким — чекай тепла й опадів.

Якщо навесні на повітрі чи лободі перше листя вужче од звичайного — літо буде сухе й спекотне.

Коли розпочинається весняна оранка, зверніть увагу: якщо в борознах буде багато лялечок хруща, то це віщує добрий врожай проса, а ось вишні вродять погано.

У квітні ясні ночі закінчуються приморозками.

Ні холодніший од березня, ні тепліший од травня квітень не буває.

Неодцвітні барви

Ненька винесли з комори запахушу, вибілену на сонці та випарену в жлукті лляну полотнину, приміряли на мені дві сталки й мовили:

— Зшиємо з неї новенькі штанці до школи. Ось тільки не знаю, в який колір їх пофарбувати?

— В чорний, — відказав я, — щоб не дуже бруднилися...

— Може, й так, — зголосилися вони. — Тоді катай до Ярчищ і назбирай вільхових шишечок. Завтра і пофарбуємо!

На radoшах, що і в мене будуть новенькі зі шлеєчкою штанцята, я побіг до лісу, і під вечір у натопленій печі вже парилися в казанку їжакуваті вільхові шишечки. Наступного дня, зцідивши густу настоянку, ненька замочили в ній доморобну тканину. За півгодини на подвір'ї вже висихало пофарбоване полотно.

До школи я пішов у обнові. І хоч інші перевесники також гордували новенькими штанцями, проте мої мали, як мені здавалося, особливу принаду — темнуватий, з ледь помітним коричневим відтінком колір одрізнявся від багатьох.

Двоє літ я проходив у тих штанцях. Од частого прання вони збіглися, але фарби не вицвіли на сонці, не сполоскалися водою. Згодом у нас з'явилися, як ми казали, «лавошні», тобто куповані вироби, проте найдовшу по собі пам'ять залишив отой перший шкільний «костюмчик», пофарбований «у вільшаний колір». Яюсь переглядаючи доморобні експонати, я випадком натрапив і на нього. Багато чого пригадалося, та найбільше мене вразило, що мамине фарбування не одцвіло з літами...

Не один рік збираю рецептуру народних барвників. У послужливій колекції сотні рукомесних виробів, серед яких переважно вишиті узори. Окремим з них за

сто й більше літ, але вони не втратили своєї принади; вимережані народними майстринями утилітарні речі зберігають свіжість тонів, наче їх учора нанесли на полотно. Серед цієї колекції сусидить і мамине рукодільництво.

Художнє оздоблення полотна — давня традиція українського народу. Як засвідчують вітчизняні й зарубіжні джерела, вишиті узори відомі ще в докиївській Русі. Про це підтвердила і виставка м'яких тканин, що експонувалася в Києві. Відомо, що спеціальна прислуга оздоблювала кольоровими нитками пишній одяг для князів та їхніх челядників. Фрагменти таких сюжетів знаходимо на багатьох фресках давніх соборів, зокрема й Софійського.

Особливого розвитку серед простого народу набуло вишивання. У середньовіччі годі було знайти родину, в якій би не захоплювалися мистецтвом вишивки. Нею обрамлювали практично всі господарсько-побутові вироби — сорочки, фартухи, скатертини, рушники, верхній одяг тощо. Звісна річ, повсюдний ужиток ремесництва вимагав значної кількості підручного матеріалу, зосібна кольорових ниток, а по-народному лучки. Її виготовляли в домашніх умовах, віднаходячи природні рослинні й мінеральні барвники. Довголітній досвід наших пращурів одпрактикував значну кількість рецептів отримання найтонших нюансів кольорових відтінків.

На жаль, переважна більшість набутого довголітнім народним досвідом рецептування нині втрапилася. Причин тут кілька: масове виготовлення фабричних тканин і барвників, поступове згасання народної культури і відхід носіїв традиційного досвіду. Все це, разом узятє, унеможливило тривкість довголітньої практики. І хоч процес цей природний, але від того не легше: на наших очах зникають унікальні форми народознавчої культури.

Час од часу переглядаючи зібрані в етнографічних регіонах України вишиті оздоби, дивуюся одній обставині: від довголітнього вжитку береги рушників і сорочок зносилися, тканина поцяткувалася рудими крапинами, а ось кольорових візерунків не торкнулася руйнівна рука часу — свіжість тонів така ж природна й чаруюча, наче з'явилися вони минулої зими. Думаю собі: чому сьогоднішні фарби, маючи безліч компонентів, подарованих хімічною промисловістю, так швидко лияються? Ось тут би й скористатися сучасним фахівцям мудрим досвідом своїх попередників.

Власне це й змусило мене глибше зацікавитись традиційними рецептами виготовлення народних барвників. Скажу одразу: на багатий ужиток я не сподівався, адже рідко хто, навіть з літніх, може нині пригадати, а тим паче детально розповісти про технологічні прийоми. І все ж якусь дециму таки вдалося вилучити з людської пам'яті.

Традиційно виготовляли барвники з багатьох компонентів живої природи — кори дерев, листя, коріння, плодів та квітів. Для кожного окремого випадку були свої строки збирання й заготівлі сировини, суворий режим дозування, чітка технологія заварювання тощо. Особливих канонів дотримувалися при заготівлі трав — тут, як вважають знавці своєї справи, багато залежало, на яку фазу місяця, в який день, навіть годину зібрано барвникове зілля. Скажімо, материнку й мокричку, з котрих готували червону фарбу, збирали лише вдосвіта на день Луки (5 травня). При цьому зело годилося зривати не голіруч, а в рукавицях, щоб при фарбуванні «не з'являлися на тканині чи прязі плями» (скажіть, чим не аптечна стерильність?!).

Практично з кожної бадилки, яка зростала в саду, на городі, полі чи лісі, можна було отримати барвник. Те чи те зело слугувало добрим присховком неодцвітних барв. З дикої груші, наприклад, виготовляли кілька фарб: з кори — темно-коричневу, з листя — жовту; з кисличок (диких яблунь) рецептували жовтавий, з досить ніжними відтінками колір. Цими настоями фарбували нитки й тонку тканину.

Подібні фарби (жовті та світло-жовті) отримували з квітів ромашок, горцивту, бростей молодого тополі і навіть з гречаної половини. Для темно-синіх барвників використовували цвіт соню, а для зеленої — чорної ружі та рясту.

Особливо ужитковим для українських селян був коричневий колір. Ним фарбували вовняні вироби, переважно свити. Для цієї мети заготовляли кору верби, крушини (вовчих ягід), дуба, берези, листя та шкаралупу волоського горіха, вижатий сік хмелю, латаття, лущпиння цибулі тощо. Нерідко вдавалися і до комбінування, щоб отримати потрібний відтінок. Настій з кори вільхи давав, скажімо, коричневий колір, а в поєднанні з березовим листям набував жовтавих тонів. У такий спосіб «добували» оранжеві та чорні барвники. У повсякденній практиці використовували також ягоди крушини та бузини, інших дикоростучих кущів.

Особливої уваги заслуговує чинбарський промисел. Для сучасного читача термін цей майже невідомий (та й, далекі, дивуватися тут нічого — навіть словник української мови в 11 томах не фіксує цього тлумачного гнізда). Між тим у давнину, а подекуди ще в перші повоєнні роки, чинбарство було досить розвиненим заняттям — вичиняти шкіри тварин.

Я не зупинятимуся на самому процесі чинбарювання — то окрема тема розмови, — а зупинюся лише на одному з різновидів — дубленні шкіри, тобто її кольоруванні. Як відомо, виробництво овчини, окрім обробки, вимагало й дублення, тобто фарбування в червоно-жовтий колір. Після вичинки шкіру замочували в спеціальному розчині. Його виготовляли з кори верби і дуба (темніший колір) та вільхи (світліший); якщо хотіли отримати чорне тло, то для дублення брали жолуді, подрібнювали їх і готували барвник. Деякі чинбарі, щоб надати поверхні виробу шляхетнішого вигляду, натирали шкіру шматком вишпаленої цегли.

Були й інші способи кольорування. Є свідчення, що на Поліссі та Прикарпатті для цієї мети використовували й мінерали. Нерідко нитки фарбували в рідині, настояній на іржавому залізі чи природних покладах руд або ж окремих сортах глин.

Тривкість і відтінки кольорів залежали од багатьох факторів — якості сировини, її дозування, комбінування з іншими компонентами, терміну вимочування тканини в барвнику. Відвар готували здебільшого шляхом настоювання. В казан засипали сировину, заливали її гарячою водою і на ніч ставили в тепле приміщення. Через добу барвник уже був готовий до вжитку (виняток — коли дубили шкіру; настої готували значно довше). Відтак у дубитель занурювали нитки чи тканину і кип'ятили їх 15—20 хвилин. Від тривалості кип'ятіння власне залежала барвистість кольору. Щоб краще проходив процес і якість фарбування була високою, до розчину додавали розсіл з-під помідорів, огірків, квашеної капусти і навіть сіль.

Ось така, якщо коротко, загальна технологія отримання народних барвників. Проте розповідь була б неповною, якби ми не згадали про знаменитий червець. Пам'ятаєте хрестоматійні рядки зі «Слова о полку Ігоревім»: «Черлен стяг, біля хоругов, черлена цілка, срібне стружіє — хороброму Святославичу?»

Термін «червлений стяг», «червлене знамено» широкоживаний у давньоруських літописах і означає багряний, або червоний колір. У ті далекі часи руські вої свої знамена фарбували саме в такий колір. Барвник отримували з сокоживної комахи — кошенілі. Один з її різновидів — восковий червець — використовували для виготовлення «білого воску», а з самої кошенілі добували червону фарбу. Цей промисел був відомий у Київській Русі ще з X століття. Серед інших оброкових повинностей древляни змушені були давати київським князям «по ложці червцю з осідла». Виготовлений з нього високоякісний барвник, крім усього, мав величезний попит в іноземців. Візантійські купці спеціально споряджали по «руську фарбу» каравани до Києва. Навіть море, через яке пливли іноземці, називали в давнину Червним, і тільки згодом воно транскрибувалось в Чорне.

Ремісники тримали в глибокій таємниці рецепт виготовлення червеної фарби. Відтак попит на неї на світовому ринку був величезний. Ось чому, колонізувавши українські землі, польська шляхта в першу чергу намагалася монополізувати цей ходовий промисел. У рукописному трактаті про народний календар Овруччини стверджувалося, що до 1848 року «в багатьох селах повіту селяни були зобов'язані інвентарями давати податок з червцю, до чого вживано міру дерев'яної ложки».

Значним осередком цієї торгівлі згодом стала Галичина, яку через те так і називали — Червоною Руссю. Яків Головацький з цього приводу писав: «Стародавній червенській городи особливо займалися роздобуванням і торгівлею сего предмета і від него получили своє названє».

Як вважають деякі вчені, від червецю й пішла назва на Україні першого літнього місяця, бо саме в червні заготовляли наші предки цю дефіцитну комашку, з якої виготовляли нев'янучу фарбу.

У давніші часи практично майже всі процеси, пов'язані з фарбуванням, ґрунтувалися на народному досвіді — чіткій структурі заготівлі, виготовлення і вживання природних барвників тощо.

У попередньому матеріалі я вже розповів про писанкарство на Україні. Скажу принагідно: щоб виготовити справжню, за всіма ознаками писанку, майстриня мала використати від п'яти до семи різних барвників, кожен з яких мав свій тон, свою технологію приготування. А якщо додати до цього, що їх, себто писанки, виготовляли практично в усіх селах, то можемо уявити, скільки потрібно було мати фарби!

З цього приводу варто наголосити ось на чому. Хоча згодом, коли з'явилися хімічні замінники і люди, з огляду на їх дешевизну й побутову практичність, почали масово користуватися покупною фарбою, та розписувати яйця намагалися виключно природними барвниками. І нині справжні майстри своєї справи послугуються лише традиційним методом. Рослинні фарби мають кілька переваг: вони природніші в своєму кольоруванні, м'якість тонів надає виробі естетичнішої і художнішої приваби, значно довше зберігають колір, зручніші в роботі, і, нарешті, пофарбовані писанки майже не псується, тоді як хімічні замінники сприяють швидкому «зношуванню» яєць.

До речі, у багатьох регіонах і дотепер фарбують крашанки (себто яйця одноколірного тону) тільки природним розчином. Для цього використовують відвар з лушпиння цибулі. Літні люди вважають, що хімічна фарба псує не тільки естетичний вигляд виробу, але й його смакові якості, бо крашанки, на відміну від писанок, слугують як обов'язкова обрядова їжа великодніх свят.

Як уже мовилося вище, природні барвники виготовляли не лише з рослин та деяких видів комах. Для цієї мети використовували окремі породи глини. Під час однієї з експедицій мені пощастило виявити осередок, до речі, єдиний на Україні, по заготівлі вохри. В селі Грем'ячому Миргородського району на Полтавщині два брати і дотепер спеціалізуються на цьому давньому ремеслі.

Тут добувають вохру (по-місцевому — рудку) лише в одному місці — урочищі Грем'ячому. На крутосхилах пагорба викопують колодязь глибиною до 17—20 метрів, і, натрапивши на смужку жовтої глини, яка сягає висоти не більше 10—15 сантиметрів, відрами витягують її на поверхню. Потім у спеціальній печі сировину перепалюють, подрібнюють і зволожують.

Нині вохрою обмазують нижні частини зовнішнього і внутрішнього інтер'єра жител. Якщо вам доведеться побувати на Полтавщині, зверніть увагу на жовтогарячі кольори осель, обмазаних на призьбній частині. Вони немовби горять осінніми барвами, створюючи святковий настрій і естетичну вишуканість. Це і є природна мінеральна фарба — рудка.

У давніші часи, зосібна і в перші повоєнні роки, коли бракувало промислових масляних фарб, на Подніпров'ї вохрою кольорували жерстяні дахи. Рудку розводили в олії і змазували бляшану покрівлю. Як стверджували очевидці, така фарба не тільки не поступалася сучасній хімічній, але й у деяких випадках була практичнішою — довше зберігала служивість і колір. Оброблені в такий спосіб дахи не вимагали повторного фарбування протягом десяти літ.

Розвиток промислового виробництва активно вплинув на всі сфери господарської діяльності людей. Механізація трудовітких процесів, масове застосування замість природних штучних замінників сприяли повсюдному занепадові традиційних промислів, а отже й втрати набутого довголітнього досвіду. Зайве переконувати, що розвиток індустріалізації — явище позитивне, якщо воно не заперечує до-

свіду попередніх поколінь. Тільки в синтезі традицій та інновацій можна досягти прогресу.

На жаль, у багатьох сферах діяльності цією аксіомою у нас знехтували. Яскравий приклад цьому — безальтернативність атомної енергії. Як наслідок — Чорнобильська трагедія. Вона, власне, і змусила багатьох задуматися: чи доцільно відмовлятися од народних традицій, якщо вони мають незаперечну цінність? Хіба, скажімо, хімічні добрива вирішили нашу продовольчу проблему? Натомість їх безконтрольне застосування призвело до величезної небезпеки для людей — наявності у продуктах високих доз нітратів.

Це значною мірою стосується і природних барвників. Візьмімо лише один аспект. Якщо у давнину кулінарні вироби — печиво, напої, цукерки тощо — виготовляли на рослинних концентратах, то нині їх замінено хімічними. Або ж така деталь: одвічно дитячі іграшки розцяцьковували мінеральними чи флоропохідними фарбами, що не являли будь-якої небезпеки для дітлашні. Сьогодні ж ми користуємося лише заміниками, до яких не завжди прихильно ставимося...

Практично кожна жива рослина, що оточує нас, таїть у собі секрет природного кольору. Наші пращури вміли добувати з комори природи без будь-якого ризику всі відтінки веселки. Ми ж, невдячні нащадки, не тільки призабули, але й знехтували чи навіть зганьбили досвід своїх попередників. На моє глибоке переконання, рано чи пізно нам або ж нашим майбутнім поколінням доведеться повертатися до першооснов — шукати чи заново віднаходити рецептуру неодцвітних барв. Щоб полегшити цю справу, збережімо хоч те, що деінде залишилося в людській пам'яті.

ТРАВЕНЬ

І. Айвазовський
Порт Одеси на Чорному морі

Травнева роса краща од вівса

Якому б місяцеві ми не співали осанну, — а кожен з них заслуговує на це, — останній брат весни все-таки має особливі заслуги: незважаючи на круті примли природи, саме в травні вона, природа, постає в усій своїй красі — довколишній світ немовби святкує свою молодість буйним цвітінням, князюванням трав, багатоголоссям пташиного царства. Віддавна казали: «Дожити б до маю, то тоді вже сама природа подбає...»

Нашому сучасникові може здатися, що назва місяця «май» для української мови не характерна. Насправді це не так. Накличка ця відома ще давнім русичам. Наші вітчизняні пам'ятки XII століття фіксують її лише в цьому значенні. Навіть у таких поважних виданнях, як «Російсько-український словник» 1918 року, аналогічне академічне видання за редакцією А. Кримського (1924), в «Словарі російсько-українському» М. Уманця та А. Спілки (1925) чи «Практичному російсько-українському словнику» Г. Саболдира (1926), на першому місці значиться слово «май». Я. Головацький стверджував, що назва походить «від маю, котрим луки покрившися зеленіют, мают».

Та це й зрозуміло, адже всі наші дореволюційні класики — Т. Шевченко, Панас Мирний, Леся Українка, І. Франко, М. Коцюбинський та інші — вживали виключно це слово. Ним користувалися й наші сучасники М. Рильський, В. Сосюра, А. Малишко...

Родовідна назва «май» імовірноше за все походить од латинського «майус», тобто від імені давньоримської богині весни Майї — дочки Фавна, котрий був покровителем гір, лісів, пасовиськ та лук, а також захисником стад. Щоправда, дехто

вважає, що назва пішла від римського царя Тарквінія, котрий віддавав данину шани старійшинам. Справді-бо, латинське «майер» означає «старший, вищий». До речі, останній місяць весни в Стародавньому Римі присвячувався мудрості довгожителів.

Що б там було, але назва «май» міцно закріпилася і в нашій мові. Сучасне поняття маївок також іде з давнини. Колись обряди, які організовували серед природи, так і називалися — маївки, що ідентифікувалися з однойменним місяцем.

Оскільки на Україні відбулася «націоналізація» місяців, то найбуйніший весняний період називали «травенем». До речі, близькі за походженням назви і в багатьох інших слов'янських народів. Скажімо, в болгар та чехів це — «травен», сербохорватів — «травень», словацьке «травен» означає червень, словенські «малі травен» стосується квітня, а «великі травен» — власне травня.

Поруч з назвами «травень» і «май» у деяких регіонах України були й свої місцеві наклічки — «пісенник», «місяць-громовик», «травник» тощо. Діалектичному слову «травник», що побутувало на Поліссі, передував давній звичай наших предків. Ще язичники вважали, що лише травневі лікарські рослини мають чудодійні лікувальні властивості. Їх заготовляли, а подекуди й досі дотримуються цього правила, лише 10 травня за старим стилем. Зривали цілюще зело удосвіта, до схід сонця. Все доросле населення вирушало в ліс та на левади, щоби запастися ним на цілий рік.

На травень припадає і чимало обрядових дійств, які так чи так пов'язані з поетичним віншуванням природи. Одне з таких — свято русалії. Воно переважно припадає на кінець травня і початок червня. В основу дійства покладені хліборобські атрибути, що беруть початок з дайбозької пори. В обрядах, що входили до так званого русального, або мавського, тижня, простежуються міфологічно-фантастичні уявлення, позначені високим пошанівком до природи, її незвіданості. Серед багатьох дійств, що дійшли і до недавнього часу, особливо постичний обряд дівчини-русалки. Юнки зодягали в красні й пишні шати одну з перевесниць і водили її селом, співаючи русальних пісень. Це був спеціальний цикл співанок, котрий виконували лише на мавський тиждень.

На горі церковка стояла.

— З ким ти, Марійко, шлюб брала?

— З тобою, Васильку, з тобою,

Як із ясною зорьою.

— По чім же ти, Марійко, пізнала,

Що ти мене зорьою назвала?

— По мові, Васильку, по мові,

Оксамитна шапочка на голові,

А чорнії осьмушечки—

Пристав мені та до душечки.

З русальним, або мавським, тижнем пов'язані й численні повір'я. Вважалося, що русальськими стають ті діти, які померли на мавський тиждень і їх не встигли похрестити. Відтак мавський тиждень — це своєрідне князівство русалок, тому батьки забороняли дітям ходити в цей час по квіти і прошкувати через жита, бо «русалки залоскочуть». У цій засторозі простежується господарський практицизм: саме під цю пору густилися трави, колосилося жито, а птахи і звірі вигодували своє потомство. Саме з огляду на це народна мораль намагалася забезпечити тишу (здаймо сучасний захід — «місячник тиші»).

На початку місяця (6 травня) відзначали день святого Юрія. Це одне з найпоетичніших весняних свят. Юрій, на думку наших предків, був оберігачем свійських тварин. Тому селяни до цього свята не вигонили на нічні пасовиська коней, а дехто й корів на толоки. На Юрія, як правило, підрізали гриви й хвости лошатам, а ввечері, зібравшись у ватаги, виводили тварин на нічний попас. Всю ніч батьки й діти

сиділи біля ватри, розповідаючи забавні історії. Це був один з найцікавіших обрядів у підлітків.

З Юрієм пов'язане ще одне дійство. В народі воно називалося «збирання роси». Як відомо, роса в повсякденному побуті досить широко використовувалася. Батьки навмисне змушували дітей ходити по ній босоніж, щоб «не нападали парші» і «не боліли ноги». Дівчата ж змивали нею обличчя, аби воно було «красним та рум'яним». Господарі ретельно стежили за тим, чи качаються в росі коні. Якщо тварина, котру вигонили зі стайні, не робила цього — ознака старіння або хвороби, тому казали: «Коли кінь у росу — ти його в шлею, а коли без роси — ветеринара проси». Це стосувалося й корів: «Хочеш масла — треба, щоб корова з рососою паслась», а отже, намагалися вигонити череду якомога раніше — «доки на травах густі роси».

Логічно, що давній обряд «збирання роси» також тісно пов'язаний з народною практикою. Деінде в глибинних поліських селах він дожив до середини 70-х років. Цей обряд нам пощастило записати на Ровенщині.

Кілька родин, городи яких сусідили, завгодій домовлялися про збирання роси на Юрія. Зодягшись по-святковому і прихопивши із собою їство, а також збережені недоїдки, до схід сонця сходилися в одній з осель. Як тільки прокидався до-світ, господиня казала:

— Пора вже йти, сонце дає відтінки!

У поле йшли лише попарно — чоловік і жінка, хлопчик і дівчинка. Дорогою намагалися не розмовляти. Коли ж траплялися зустрічні, то віталися з ними лише поклоном голови.

На межі городів розстеляли білі скатертини, клали на них сніданок, а господар, прилаштувавши на рушникові хліб-сіль, запрошував присутніх тричі обійти ниву. Після цього батьки долонями збирали росу з озимини в спеціальні пляшечки, якою потім змащували рани, бо «вельми помічна», і скроплювали нею дітей, бажаючи міцного здоров'я та щастя. Після цього всі роззувалися, ходили босоніж, оббризкували одне одного і вмивалися, приказуючи: «З роси вам!» Очевидно, звідси й народилося побажання ювілярам: «З роси та з води!»

Як тільки сходило сонце, гуртом сідали снідати. Залишки од їжі додому не брали, а закопували в землю. Згодом діти, як підсихала роса, качалися врунами, приказуючи: «Хай густим і повнозерним вродить жито та пшениця!»

Цей обряд практикувався ще кілька років тому.

Переважно в травні відзначають і «переплавну середу». В цей день, а він припадає на четвертий тиждень після Великодня, вже можна було купатися в річках та ставках. Батьки відтак знімали всі заборони, і діти з нетерпінням чекали, коли настане «переплавна середа». У деяких сслах у цей день селяни переганяли через річку своїх корів.

Як бачимо, нашим пращурам не доводилося нудьгувати. Досвід попередніх поколінь нагромадив чимало форм урочистого дозвілля, які тісно перепліталися з живою природою, її біологічним станом. До таких варто віднести найпоетичніше молодіжне обрядодійство — веснянки та гаївки, котрі нерідко припадали на травень. Сформовані в глибинні віки і освячені добрим Ярилом — богом весни, вони частково дійшли і до нашого сучасника.

На Україні не було жодного села, де б не відзначали це напрочуд поетичне свято краси й молодості. Своєю багатосюжетністю, неповторністю танків і хороводів, пісенних мелодій, пошанівком хліборобській тематиці українські веснянки посіли особливе місце серед календарної обрядовості не тільки в слов'янських, але й інших народів. І якщо грозовий липень утверджується святом Купала, січневі морози — колядками, щедрівками чи забавною Меланкою, то травень — останній місяць весни — возвеличується хороводами давніх і вічно молодих веснянок та гаївок.

Народний прогностик

Івана Старопечерника (2 травня). Раннє травневе сонце особливо парке, а отже сприятливе для вибілювання полотна. Тому в цей день жінки виносили до річок чи ставків наткані за зиму та весну сувої, змочували їх у воді, збивали праниками і сушили (білили) на сонці, час од часу скроплюючи водою. Започатковували цю роботу на Івана Старопечерника. Тому й казали: «Прачі б'ють — Івана чуть».

Луки (5). У цей день садять цибулю. Крім Луки весняного, є і Лука осінній (31.10).

Сьогодні в нас Луки — ані хліба, ані муки.

Багач, що не має на Луки ні хліба, ні муки.

Дочекався Луки: ні хліба, ні муки.

До весняного Луки нема хліба і муки, а прийшов осінній Лука — з'явилися хліб і мука.

Георгія, Юрія (6). Це одне з найпошанівніших весняних свят, про яке чимало сказано у народній міфології. Юрія шанували насамперед як захисника свійських тварин, особливо корів. У цей день майже на всій території України виганяли худобу на пасовиська з різноманітними обрядами. Не виключено, що Юрій замінив згодом дайбозького Ярила. Про це підтверджує той факт, що гуцули вважали свято Георгія як весняне.

В інших регіонах Юрій був покровителем не тільки свійських тварин, але й вовків. Дехто вірив, що він їздить по полях верхи на білому коні й приймає під свою опіку тварин, котрих уперше вигнали на пашу. При цьому казали:

«Святий Ягорій Побідоносець їхав на Осіяньській горі на червоному коні звірів-вовків збирати — не ходіть мого стада поїдати».

Хто ж вигонив череди раніше, в таких господарів, вважалося, вовки можуть понівечити «скот, оскільки їх не оберігає Юр».

За звичаєвим правом, до Юрія можна було вільно випасати тварин будь-де, але з його приходом вже заборонялося толокувати на сінокосах і озимині. З цього приводу казали: «До Юрія в житах і травах б'ють тільки дурня, а після Юрія наб'ють і умного».

Особливо багато обрядів пов'язано з першим вигоном тварин. Перед тим як виводити на попас, стелили червону крайку. Якщо корова не чіплялася за неї ногами, то на увесь сезон позбавляла себе хвороб і нападів вовків, а як зачепилася, то «нападуть трясці й звірі». Дехто перегонив тварин і через замкнутий замок, тоді «ні звір, ні дурне око не одніме корови».

На Закарпатті, якщо пастух уперше вигонив тварин у поле, то мати намагалася зіпертись йому на плечі, щоб корови й телиці цього ж року побігали. Деякі жінки навіть виходили за село і просили в чужих попасичів хліба для корів, аби було багато молока. Вигонити ж череди намагалися лише тоді, як сонце геть підіб'ється — «щоб зрання відьма не зашкодила їм».

Чимало обрядів, пов'язаних з вигоном тварин на Юрія, зафіксовано в Карпатах. І це природно: для горян тваринництво було основною формою господарювання. В кожному селі жінки плели спеціально для цього віночки з живих квітів і вішали їх на роги своїм годувальницям як священний оберіг від хижаків. При цьому обряд супроводжувався численними піснями — так званими латканками. Ось одна з них:

Дібройом, коровиці, дібройом,—
Давайте, корови, цебройом.
А смільницькі коровиці лучками,
Най дають молока дійничками!

Щоб захистити тварин від чародійства, газди робили колесо, обкручували його сіном і, підпаливши, котили по подвір'ю, а хвіртки та ворота оздоблювали дерном, в який затикали вербові галузки — «щоб відьми корів не доїли».

Напередодні Георгія гуцули розводили багаття («курило», «курище») зі скіпок, глоду та сміття, перегонили через нього тварин, приказуючи:

— Дай, Боже, аби тільки було маржинки, кілька має бути тут попелу із цього курища.

Потім попіл розтрушували на сінокосах та посівах. Натомість тварин годували книшем, виготовленим з дванадцяти страв. Усе це мало забезпечити корів од злих очей, чародійників, хвороб і на добрий приплід. Щоб молоко було жирним і густим, удосвіта на Георгія тварин підгодовували спеціальними квітами (юрочками) із сіллю.

В інших селах Карпат увечері в хлівах ставили терновики, на яких спочивали тварини, чи борони, посипавши попелом з георгіївського вогнища, а вим'я натирала часником або цибулею. Обійстя ж прикрашали галузками берези та глоду.

Мешканці Придніпров'я на Юрія запалювали свічки перед іконами покровителя тварин, щоб «він доглядав за вівцями й телицями». Дехто навіть не вигонив у цей день худобу, оскільки «Святий Юр звіра пасе». Пастухи, котрі зголосилися на сезон доглядати череди, від георгіївського дня відпускали бороди.

У багатьох регіонах України на Юріїв день збирали росу, котра, як вважали, вельми корисна для лікування очей. В одних випадках звечора стелили на траву цідилку, а вдосвіта струшували з неї по крапини, в інших — до сходу сонця голіруч збирали з зела росу в пляшечки.

На Херсонщині робили хресні походи в поле, де з молитвами освячували посіви, а потім, сівши за обрядовий обід, піднімали тости з побажаннями: «Дай, Боже, нам урожаю!» Поліщуки ж виходили до сходу сонця родинами в поле, вмивалися росю, снідали серед збіжжя, а коли підсихала роса, качалися по врунах.

З Юрієм пов'язаний ще один обряд — з цього дня починали орати толоками ниви у вдів. Як ви пам'ятаєте, таку угоду вкладали на Сорок святих.

Юрій багатий також на прикмети і прислів'я.

Крім весняного («теплого»), був іще осінній («холодний»).

У кожному році два Юр'ї, і обидва дурні: один голодний, а другий холодний.

У нас два Єгорія — один голодний, а другий холодний.

Треба добре дбати, аби не купувати: сіно до одного Юрія, а хліб до другого Юрія.

І в дурня стане сіна до Юр'я, а в розумного — до Миколи.

Коли на Єгор'я зимно і великий мороз, то під кустом овес.

На святого Георгія пливуть льоди до моря.

Що у вовка на зубах, те йому Єгорій дав.

Гур-гур — іде святий Юр.

Юрій на поріг весну приволік.

До Юр'я паші хватить і в дурня.

Сіно до Юрка, а хліб до Ілька (2.08).

З Юрія хороводи, а з Дмитрія (8.11) вечорниці.

Коли на Юру дощ і грім, то буде радість людям всім.

На святого Юра висохне баюра.

На Юрія о цій порі рак свисне надворі.

На Юрія сіна коню вкинь та й вила закинь.

На Юрія роса — не треба коням і віса.

На Юрка сховається в житі курка.

Святий Юрій по полю ходить, хліб-жито родить.

Що перед Юрієм виросте, то після Якова (13.05) висохне.

Юрій з теплом, а Микола (22.05) з кормом.

Юрій з водою, а Микола з травою.
Юрій з хати всіх на поле вижене.
Як піде дощ на Юря, то буде хліб і в дурня:
Як на Юря стала буря, то буде мокре літо.
Рання сівба ярих на Юрія, середня — з Миколи, а пізня — з Івана (7.07).
На Юрія дощ — на худобу легкий рік.
Коли до Юрія закує зозуля на голе дерево, то буде голодне літо, а як на піст, то буде поліття (сприятлива, добра погода).
Закує зозуля до цього дня — на поганий рік.
На Юрія мороз — уродиться овес.
Якщо на Юрія ворона в житі сховається, то буде врожайне літо, а коли воно горобцю по коліна — на лихе.
На Юрія починає співати соловей.
На Юрія посади редьку, то вроде, як кулак.
Доки голе дерево, то не можна шити надворі, бо зголієш.
Дівчата виходили в поле, де росло жито, качали крашанки, а потім закопували до початку жнив.

Марка (8). Має бути тепло, тому казали: «На Марка небо ярке — на вулиці парко, а бабі в хаті жарко».

Якщо не зацвіли яблуні, то на неврожай.

Якова (13). Хоч уже й вигонили на випас тварин, але казали:

На Якова трава ніякова.

Теплий вечір і зоряна ніч — на сухе літо.

Єремії (14). Про Яремин день так казали: «Єремій, Єремій, про посіви розумій». У цей день мешканці Києва збиралися на гулянки, які називалися «маївками». Здебільшого це робили учні з вчителями, котрі виходили на Щекавицю і влаштовували врочисті обрядодійства.

Коли на Єрему погоже, то й жниво буде пригоже.

Бориса і Гліба, Борисів день (15). У народі його іще називали «солов'їний день». Крім весняного, є й літній (6.08).

На Бориса і Гліба — найпізніша сівба.

На Гліба-Бориса — за хліб не берися, бо овес микольський не наш, а конський.
Заспівав соловейко — чекай похолодання на три тижні, не заспівав соловейко — не сій гречки і не стрижи овечки.

Співає соловей всю ніч — на гарний сонячний день.

Соловей співає, доки ячмінь колосу не має, а з'явився колос — пропав голос.

Багато хрущів — урожай на просо.

Тимофія (16). «На Тимофія, — казали, — велика надія».

Якщо сонячно й тепло, то така погода буде і в кінці місяця.

Ярини (18). З цього дня починали висаджувати розсаду капусти.

Прийшли Ярини — не прикривай сіни.

Іови (19). З цього дня сіяли боби та горох, і називали ще його «огірковим днем».

Вранці роса, а вдень ясна погода — то на добрий врожай.

Миколи (22). Крім весняного, є й зимовий (19.12), а тому казали: «В кожному році два Миколи: на першого Миколи не буває холодно ніколи, а на другого Миколи не буває тепла ніколи».

Весняного Миколая, як правило, не святкують (крім карпатських пастухів). На Херсонщині в цей день наймали робітників («строкачів») до Покрови (14.10). Після свята починали масове стриження овець, про що засвідчує і прислів'я: «До Миколи не сій гречки і не стрижи овечки».

Найурочистіше це святце відзначали гуцули. Адже на весняного Миколая, як прообраза дайбозького Волоса, організовували «полонинський хід» — вигонили тварин на полонини. До цього готувалися всі горяни. Попереду отари йшов «депутат» — керівник пастухів — і два його помічники з трембітами. За ними вирушало стадо, а потім дорослі й діти. З околиці села жінки з дітьми поверталися, а чоловіки супроводжували отару до пасовиськ, котрі знаходилися за кілька десятків кілометрів.

На полонині старший чабан розпалював «живий огонь» за допомогою кресала, і він мав горіти до кінця сезону, себто до глибокої осені, коли полонинський хід повертався на зимове стійлище. Після цього робили контрольне доїння овець, яким визначали кількість надоїв.

Весняно-осінній випас на полонинах залежав від породи тварин. Скажімо, тягловий скот перебував тут до початку жнив, корови — до середини чи кінця жовтня — початку листопада.

З весняним Миколаєм майже не пов'язано будь-яких обрядових пісень. Щоправда, М. Максимович зафіксував таку колядку:

Сидить Миколай	Слізоньку вронив;
В кінці престолу,	А із тої слози
Голову схилив,	Дунай розлився.

Одначе фольклорні джерела приберегли чимало поетичних зразків.

Держи сіно до Миколи — не побоїшся зими ніколи.

До Миколи не буде літа ніколи.

Два Миколи: один з травою, а другий з морозом.

Два Миколи — теплий і холодний, два Єгорія — холодний і голодний.

До весняного Миколи не можна купатися ніколи, бо з чоловіка верба виросте.

До Миколи нема добра ніколи.

Із Миколи та й ніколи.

На Миколи або ніколи.

Як не вбачиш до Миколи колосу, то буде плачу й голосу.

Не хвались на Юрія посівом, а хвались на Миколи травою.

Після Миколи не пускай на сіножать коней ніколи.

Від Миколи до літа дванадцять приморозків.

На Миколи весняного сади картоплю.

На Миколая не можна мочити коноплі, бо як будеш витягувати, то витягнеш утопленика.

Після Миколи не можна садити бахчу, бо зав'язі не буде.

Симона (Семена) Зілоті, Семенове зіло, Миколин батько (23).

Цей день, коли жінки, а особливо знахарки, збирали лікарські трави, котрі мають (і це підтверджують спеціалісти) неабияку лікувальну силу. Намагалися заготовляти зілля до схід сонця. Відшукавши кущ, жінка ставала обличчям на схід, хрестилася й читала молитву. Потім, повернувшись на захід, виривала зілля, приказуючи:

— Мати Божа ходила, зілля родила, відром поливала — нам на поміч давала.

Або ж:

— Миколин батько велів, щоб ти, зілля, було ліками од всякої хвороби.

У Таврійській губернії літні жінки відзначали цей день у такий спосіб: наливали в корито води, кидали туди різні трави і купалися в одязі, а потім, поївши, співали пісень.

На Зілоту давали коровам їсти жовті квіти й трави, щоб молоко та масло було жовтим. До речі, зібране в цей період масло спеціально тримали для ліків, особливо дітям. Вважалося, що воно вельми корисне, оскільки корови вживають найбільше квітів і лікарських трав.

Як на Семена Зілоту йде хмара, то треба викинути з хати коцюбу, лопату й помело, аби грім не влучив.

Мокія (24). Вважали, що Мокій — цар граду, і тому намагалися його задобрити всілякими молитвами.

Мокіїв день мокрий — все літо буде мокрим.

Якщо на Мокіїв день паде дощ, то буде сорок днів падать.

Коли туман — на мокре літо.

Схід сонця багрянний — усе літо буде грозове.

Єпіфанії (25). Якщо Єпіфан вранці зодяг червоний жупан, то все літо буде сухе й жарке.

Гликерії (26). З цього часу ночі ставали паркими, а відтак починають з'являтися комарі.

Ликерія прилетіла й припала до тіла.

Ісидора (27). Теплий Сидро — тепле літо.

Пархома теплогрія (28). Прийшов Пархом — тішся теплом.

Феодота (31). На дубі листя з'явилося — на врожайне літо.

Вознесіння, Вшестя. Це свято не тримається числа, але переважно припадає на травень. Його відзначають на сороковий день після Великодня, і воно має збігатися з четвергом. З цього приводу народне прислів'я каже: «Не прийдеться в середу Вшестя». Згідно з християнським вченням, після воскресіння Христа через сорок днів Бог забрав його на небо, хоч до цього він ходив по землі. Це останній день, коли можна вітатися словами «Христос воскрес!». Опісля Вшестя вже заборонялося, бо в храмах ховають плащаницю.

На цю відзнаку люди випікали обрядове печиво у формі драбинок, «щоб було по чому Ісусові вилізти на небо». Такий ритуальний хлібець несли на могилки, щоб востаннє колективно пом'янути померлих.

Крім печива, готували також пласкі млинці з пшоняного борошна, які називалися «божими онучами»; у деяких регіонах випікали також паски і фарбували крашанки на поминки.

Селяни в цей день обходили свої посіви, качали на них крашанки, оскільки «на Вшестя жито вже починає викидати колос». До цього дня намагалися повністю обсіяти, бо через десять днів буде Трійця. Молодь тим часом організовувала різноманітні забави.

Май — волам і коням сіна дай, а сам на піч утікай.
Буває май — під кущем рай, а буває май — коневі сіна дай, а сам на піч утікай.
У маю корець дощу, а крапля болота.
Май — вінець весни.
У маю і баба в раю, як не затанцює, то хоч молодість згадає.
Соловейко — мали пташка, а май знає.
На май коровам дай, та й вила ховай.
Як прийде май, сій просо — буде як гай, а як прийде юнь — хоч сій, хоч пльонь.
Як прийде май — у землю дбий, а прийшов юнь — хоч сій, хоч пльонь.
Два добрих дощі на май, то і без агронома рай.
Почекай маю, зварю тобі квітки в гаю.
Сухий і теплий май — скупий буде врожай.
Як сухий май, то гроші на хліб дбай.
Май холодний — не будеш голодний.
Прийде май, то всяк собі дбай.
Май-розмай дощами нагадай.
У маю розумний жениться, а дурна заміж іде, а в жовтні розумні заміж іде, а дурний жениться.
Місяць травень хоч теплий, та голодний.
Травень холодний, — посів ярини ранній.
Якщо травень холодний, то не будеш голодний — рік буде хлібородний.
Дуб у травні в листя одіваєється, а скотина трави наїдиється.
Травнева роса коням краща од вінса.
Як у травні дощ і грім — буде радість людям всім.
У травні все квітує, а в червні визріває.
Травень мокрий робить хліб добрий.
Травневий дощ, як з грибами борщ.
Як травень дощі сіє — жито половіє.
Як у травні дощ надворі, то восени хліб в коморі.
Як у травні дощ не паде, то і золотий плуг не виоре.
Як нападуть у травні три добрих дощі, то вродить хліба на три роки.
Дощ у травні — врожай справний.
Травневий дощ хліба на ноги піднімає.
У травні пня вбери, то красним буде.
Травень ліс прибирає — літо в гості накликає.
Травень ліси однає — літо в гості чекає.
Травень багатий на квіти, а хліб у жовтня позичає.
Хто в травні звінчається, то буде вік маятися.
У травні оженився, то вік журився.
Сухий марець, мокрий май — буде жито, як той гай.
Січень зародить, лютий пригріє, марець напоїть, квітень забрунькує, а травень розпукає.
За мокрим травнем іде жаркий червень.
Весна не зима — не на піч, а в поле збирайся.
Весняний дощ, що вдовиний плач.
Дощ вранці, що бабині танці.
Як погано орати, то краще випрягати.
Взявся за плуг — назад не оглядайся.

Якщо початок травня холодний, то наприкінці місяця буде тепло, і навпаки.
Прилетіли ластівки — поспішай закінчувати сівбу.
Соловей співав усю ніч — перед гожим днем.
Не проспівав соловейко — не сій гречки і не стрижи овечки.
Якщо жайворонок багато й довго співає — втримається ясній погода без опадів, коли ж мовчить уранці — буде дощ.

Зозуля вперше прокувала хмарного ранку — рік буде врожайний, якщо ж ясного вечора — на недорід.

Зозуля закувала — мороз одігнала.

Якщо горобці й ластівки гніздяться з північного боку будівлі — на жарке літо.

Повернулися з півдня перелітні кажани — холодів більше не буде.

Кажани ввечері густо літають — завтра буде гарна погода.

Озерна жаба вилазить на берег перед дощем.

Якщо жаби стрибають по землі — на дощ.

Якщо добре клює в'юн, то перед дощем, а коли піднімається на поверхню й кружляє — напередодні грози.

Багато хрущів — на сухе літо.

Удень пройшла гроза, але не схолодніло, — вночі вона знову нагадає про себе.

Коли з'являються кілька веселок на небі, то на тривалий теплий дощ.

Ранкове сонце здається надто великим — на дощ.

Веселка віщує зміну погоди: вечірня обіцяє гошу, а ранкова — дощову.

Часті тумани у травні — на мокре літо.

Ранком туман піднімається, утворюючи купчасті хмари, — чекай дощу, а коли припадає до землі — буде сонячна днина.

Туман над водою довго не розходиться — буде гарна і суха погода.

Якщо пір'їсті хмари вигинаються вузькою довгою смугою, то невдовзі буде забивний дощ з бурєю.

Як хмари йдуть на долини, то буде в горах просвітлення, а коли з долин піднімаються вгору — довго втримається сльота.

Коли хмарно й помірний вітер — заморозки малоімовірні.

Зеленуватий місяць — на дощ, ясний — на негоду.

Збільшення вінців навколо сонця й місяця віщують суху та ясну травневу погоду.

Якщо місяць народився і водою облився (вночі пройшов дощ), то дощі надовго, коли ж молодик без опадів, то доста триватиме суха погода.

Тиха й світла ніч без роси — наступного дня неодмінно занегодить.

Як вода дуже шумить у горах — буде погода.

Якщо в травні часті зірніці — буде добрий урожай.

Дуб раніше розпустить листя від ясна — на сухе літо.

Ясно цвіте осика — на врожай вівса, сильна зав'язь на ліщині — добре вродить просо.

Черемха цвіте перед останніми весняними приморозками.

Якщо вишня пишно цвіте, то й жито добре цвістиме.

Пізно зацвіла горобина — пізня й осінь.

У травні два морози: коли зацвітає черемха і як розпускається дуб.

Сівбу визначають так: зацвіла ліщина — час сіяти моркву, петрушку, мак; запахла калина — сія огірки, гарбузи, а ще терен та вишні, кукурудзу; з'явилися квіти на бузині — сади капусту; закувала зозуля — прийшла пора висівати льон; на осіці листя вже досягло розмірів трикопійчної монети — висаджуй картоплю; зацвіла горобина — пора братися за огірки й помідори; буйне її цвітіння — на добрий врожай льону, а якщо прилізнілося розпукування квітів — довгою і грибною має бути осінь.

Квіти пахнуть здалека — на вітер.

Соковито пахнуть м'ята — невдовзі збереться на дощ.

Якщо корови ввечері, йдучи додому, часто вдихають повітря, здіймаючи голову догори, лижуть ноги і з ревінням заходять до хліва — чекай негоди.

Як вівці веселі і б'ються — на дощ із грозою.

Худоба пожадливо їсть траву, коні форкають і хрнуть — погода зіпсується.

Пізня весна дарує сухе гоже літо.

Весною літає багато павутиння — на спекотне літо.

За сухим травнем йде сухий червень; якщо в травні багато дощів, то їх обмаль буде у вересні (і навпаки).

На початку місяця з'явилися малі гусенята — на сонячне літо.

Якщо травневий дощ починається великими краплинами, то він ненадовго.

Як травень з частими дощами, то й літо буде мокре, але обмаль буде у вересні, і навпаки.

Мурахи, павуки чи бджоли виявляють велику активність — погода буде доброю.
Якщо коло сонця з обох боків показуються «вула» — наче трое совць — вранці буде погода, а коли ввечері — дощ; зимою — на відлигу.
Багато було пролісків — гарно вродить картопля.

Покліт, льох, кам'яниця...

Стомлені — докошували останню загінку збіжжя — тато зайшли до хати і, втерши спітніле обличчя, мовили до мене:

— Збігай-но до криниці та принеси холодної води — в горлі геть пересохло!

Я вже було зібрався, але мама заперечила:

— І оце ти, чоловіче, будеш, розіпрівшись, пити джерелицю? Краще я тобі сироватки з поклітця внесу...

— А й справді, — зголосилися тато, — унось швидше!

Невдовзі на столі пузатився наповнений ущерть гладушик. Батько похватом налили у полив'яний кухлик сизуватої рідини і тут же погамували спрагу.

— Смачна яка та прохолодна, — мовили вдоволено, — наче з холодильника!

— Отак уже й з холодильника, — невдоволено мовили ненька. — Та від нього ж я торік простуду дістала. Пам'ятаєш, як приїхала од дочки з кольками в грудях? А все тому, що сьорбнула крижаного молока, що стояло під морозилкою. А ти кажеш — з холодильника. З поклітця ніколи не простудишся...

Цю звичну для повоєнного побуту історію я пригадав недавно, коли зацікавився традиційними формами зберігання харчових продуктів. Як відомо, в давніші часи наші пращури мали в повсякденному вжиткові чимало різновидів господарської діяльності, за допомогою яких надійно зберігали, зокрема в літній період, швидкопсувні харчі. На жаль, з появою електричних холодильників не тільки в містах, але й селах більшість традиційних пристроїв відійшла в минуле, призабулася. Про них пам'ятають лише літні люди.

Якось, переглядаючи давні джерела про харчування індіанських племен, я натрапив на цікавий опис, в якому розповідалося про зберігання м'яса. Одна з тамтешніх народностей користувалася досить оригінальним способом: шматки свіжого м'яса обмащували медом і складали в дупла дерев, прикриваючи отвір галузками. Як стверджував автор цього повідомлення, м'ясо за найбільшої спеки могло зберігатися протягом року, не втрачаючи при цьому смакових якостей і свіжості.

Правду кажучи, попервах не вірилося, адже ми знаємо, як нелегко зберегти в жарку погоду ці продукти. Але мої сумніви розвіялися, коли я побував на одній з полонин Міжгірського району, що на Закарпатті. Кілька днів поспіль вивчав життя й побут вівчарів. Як відомо, горяни з весни і до пізньої осені випасають отари на найвіддаленіших гірських пасовищах. У їхній обов'язок входить і заготівля продуктів. З овечого молока вівчарі виготовляють висококалорійні сири, переважно бринзу. Та не це здивувало мене: свіжі продукти пастухи зберігають лише в дерев'яних кадубках. Для цього використовують літню дуплисту смереку. Одрізаний з окоренка кльоц власне й править за своєрідний холодильник. У прилаштований під густою кроною дерева кадубок складають продукти і прикривають молодими гілками смереки. У такий спосіб молоко чи сир можуть зберігатися кілька діб, не втрачаючи при цьому свіжості.

Подібним пристроєм користуються й лісоруби. В смерекових кадубках, що сусідять з колибами, переховують не тільки молочні продукти, але сало й хліб протягом усього сезону. Один з таких об'єктів експонується в Міжгірському музеї лісу і сплаву.

Традиційно в кожному регіоні України були в ужиткові досить практичні способи зберігання харчових продуктів. На Поліссі здавна використовували під холодильник згадану вище господарську прибудову — покліт (стебку). Для цього відгороджували частину сінець з тильного боку і прорубували вхідні двері. Вікон

у покліті (зверніть увагу: назва цього приміщення вельми давня і походить ще з давньоруської термінології — кліть, тобто однокамерне житло), як правило, не було. За долівку слугувала збита з глини земля. Завдяки цьому в будівлі трималася стала температура. За теплої погоди тут зберігали сир, масло, свіже молоко тощо.

Взимку ж тримали картоплю, квашені огірки та капусту, яйця. За великих морозів у покліт вносили жар. Відтак стебка для поліщуків була водночас схованкою для продуктів у будь-яку пору року.

У степовій зоні України (Поділля, Слобожанщина, Подніпров'я й Південь) для цієї мети будували льохи (на Поліссі такими пристроями майже не користувалися, оскільки заважали ґрунтові води). Їх зводили окремо від житлових приміщень або ж під фундаментом осель. За своїм призначенням льохи ідентичні стебкам.

Влітку сільські мешканці охолоджували продукти і в копанках. Під вербою вичопували невеличкі криниці, в яких тримали молоко, сир та масло. Деінде для зберігання молока використовували й водяних жабок.

Як на сучасника, такий спосіб може здатися дивним і незрозумілим. Але в давніші часи ним досить часто користувалися, і не без успіху. Пригадую, у дитинстві ми вичищали гуртівний колодязь. Разом з водою витягли й кілька мацюпосінських жабеняток. Під ту пору якраз підійшов сільський криничник Федір Добрип'ятниця. Присівши поруч з нами, мовив загадково:

— Вода чистою була в криниці?

— Не дуже, — відказав один з перевесників, — живність зайва з'явилася...

— Либонь, — усміхнувся дядько, — втрапили на водяних санітарів?

— Авжеж, — бридливо закрутили головами. — Ми їх виловили і повикидали геть!

— І дарма, — посерйознішав Добрип'ятниця, — бо, щоб ви знали, ті жабки не тільки охолоджують воду, але й очищають її від бруду. В колодязі знічев'я вони не з'являються, — очевидно, між цямринням завелися горобці...

Від подиву ми тільки плечима стенули: справді-бо, в дерев'яному прибоку колодязя таки згніздилася гороб'яча сім'я. Дядько Федір заглянув у темну утробу колодязя, де на самісінькому кінці блакитніла цятка неба.

— Он бачу, — загудів його голос, — між верхніми цямринами стирчить пір'я. Знаця, вража птаха кращого місця не змогла знайти собі. Треба зліквідувати те кубло, нехай гніздяться під стріхою і не поганять питну воду!

Хтось з нас, ув'язавшись вірвовкою, спустився до гороб'ячого кубла і зашпакував дірку.

— Отже, запам'ятайте, — мовив наостанок літній колодязник, — як тільки в криниці з'являються жабки, — а це зовсім не ті, що живуть у калюжах та болотах, — колодязь, вважайте, захворів і просить помочі. До речі, ще за моєї пам'яті саме цими жабками господині іноді охолоджували молоко. Так що гидувати ними не варто.

Мешканці пригірських та гірських районів для повсякденного вжитку використовували природні печери чи видовбували в м'яких кам'яних породах так звані пивниці. Адже відомо, що камінь, особливо пісковик, добре пропускає повітря і водночас є ідеальним ізолюючим матеріалом для підтримання сталої температури. Особливо широко користуються такими природними холодильниками жителі Поділля, Прикарпаття та Закарпаття.

Цікавий пристрій зберігання продуктів мають городяни естонського міста Виру. Неподалік населеного пункту розкинулися невисокі гори, в яких добувають пісок. Поруч з кар'єром уже котрий рік діє природне овочесховище. В ньому залюбки зберігають садовину — яблука, груші, сливи — місцеві господарства. І що цікаво: фрукти протягом року практично не втрачають своєї свіжості; навіть фахівці частенько не могли дати чіткої відповіді — це свіжі, шойно зірвані з дерева плоди чи річної давності. Очевидці підтверджують, що залишений у штольні кушень хліба може зберегти протягом кількох тижнів свої смакові якості...

Людам старшого покоління добре пам'ятні льодовні, котрі в перші повоєнні роки були майже в кожному селі. Взимку, коли річки та озера вкривалися товщеною льоду, селяни поспішали заpastися ним. Брили вивозили до корівників та молочарень, складали в бурти й прикривали зверху товстим шаром костриці або тирси. Влітку, діставши шматки кристалів, — а їх вистачало на увесь сезон (чи не від того й похідне прислів'я: «Закортілося йому в Петрівку льоду»), — охолоджували ними бідони з молоком. Багатьом пам'ятні сценки торгівлі морозивом: його тримали в дерев'яних бочках, обкладених льодом, і ми залюбки в спекотливу днину могли посякувати прохолодними ласощами.

На особливу увагу заслуговує доволітній досвід наших пращурів по зберіганню води в спекотні дні. Для багатьох знане, як хочеться вгамувати спрагу під час жнив. Вижджаючи на далекій відстані косити сіно чи збирати зернові, люди неодмінно намагались удосталь заpastися джерельною водою. Добре, коли в полі під крислатою вербою (до речі, саме це дерево, оберігаючи джерело від сонячних променів, створювало своєрідний мікроклімат, за допомогою якого вода не нагрівалася) жевонів струмок чи ховалася під кроною жива криничка. А коли таких місцин не було? У цих випадках використовувалися спеціальні пристрої. За багатовікову хліборобську діяльність наш народ опрацював безліч різноманітних способів. У кожному регіоні вони мали свою специфіку. Я ж зупинюся лише на тих, що вживалися в степовій зоні України.

Для того щоб вода довгий час зберігала прохолоду, переважно користувалися дерев'яними барильцями. Вони могли бути різні — гуртові чи індивідуальні; власне це і визначало їх розміри та місткість.

Виготовляли такі посудини з верби, липи та осики. Саме ці породи дерев мали найкращу термоізоляцію, вода в них майже не нагрівалася і зберігала природні смакові якості. Крім того, деревина піддавалася обробці, не вбирала вологи, а отже, пристрої були зручними в користуванні — легкі при транспортуванні.

Робили барильця із суцільної деревини, переважно дуплистої, або ж живосилом видовбували серцевину. З обох боків вправляли денця. Збоку або посередині посудини робили дірочку і вмонтовували в неї шийку, котра закривалася дерев'яним корком. Через цей отвір — своєрідний кран — наливали воду, а при потребі й уживали її. В народі з цього приводу побутує приказка: «Не той косар, що згубив косу, а той, що не забув води в поле взяти».

Ще практичнішими вважались так звані холодниці. Ними користувалися, коли організовували толоки — колективні громадські роботи. Для того щоб вистачило води на кілька днів, у поле привозили велику бочку. В неї вставляли ще одну, але менших розмірів. Порожнину між стінками заповнювали тирсою або кострицею. За найжаркішої днини завдяки такій ізоляції вода не нагрівалася протягом кількох діб. Очевидно, саме цей народний досвід прислужився і для виготовлення сучасних термосів.

Широко користувалися в повсякденному житті подібними пристроями і пастухи. Щоправда, вони були менших, з огляду на постійне ношення, розмірів. Це так звані фляги. Виготовляли їх для індивідуального вжитку, оскільки доводилося завжди тримати при собі.

Робили такі термоси переважно плоских форм, щоб зручно було підв'язувати до паска. Якщо посудина виготовлялася з дерева, то здебільшого її вистругували з окремих дощечок, які опоясували металевими обручами. Змайструвати подібну флягу могли лише фахівці високої кваліфікації.

Натомість для похідного термоса шили спеціальні чохла з цупкої тканини (повсті) або зі шкіри. Робили це не тільки для зручності; додаткова «оправа» слугувала своєрідним оберігачем від тепла. Деінде, зокрема в регіоні Карпат, ці пристрої виготовляли лише з тваринної шкіри. В повоєнний час нерідко послуговувалися й військовими трофеями — металевими флягами. Але вони поступалися перед саморобними, оскільки напої (крім води, в них тримали узвар чи молоко) швидко втрачали свій смак і прохолоду.

Традиційно на постійних місцях випасу тварин копали рукотворні (за відсутністю природних) животоки — кринички та копанки. Щоб вода в них завше була чистою і прохолодною, такі джерела обсаджували кущами верби та калини, а за стінки правили кадубки. Для цієї мети використовували старі з дуплом вербові окоренки. Дубових чи інших порід дерев не брали, «бо ті натягають гіркоту».

До речі, подібні, з таким «оцямуванням», криниці робили обіч шляхів і перехресть. Здавна в Україні був звичай оберігати животоки, постійно стежити, щоб не замулилось і не запліснявіло джерело. Нерідко їх вважали святими; народна творчість зберегла і до нашого часу безліч пісень та легенд про цілющі властивості «живої води». Спалюжити чи осквернити громадську копанку вважалося за великий гріх, і таке суворо осуджувалося народною мораллю.

Для їх постійного підтримання навіть улаштовували колективні толоки. Щорічно в селах громада (така традиційна форма вирішення суспільних взаємин у дореволюційний час мала місце в кожному населеному пункті) зобов'язувала кількох літніх людей стежити за всіма криницями. Однією з умов було, щоб джерело завжди «тримало прохолоду й чистоту». Адже біля них погамовували спрагу і знімали втому не тільки мандрівники, але й вірні захисники отчої землі — козаки та чумаки.

Отже, названі вище різноманітні форми і способи мали не тільки практичне значення, але й ґрунтувалися на довголітньому досвіді, високості духовних потенцій нашого народу. Звісна річ, це далеко не повний їх перелік. Кожен регіон, навіть окремі села, мали свої різновиди господарської діяльності, що зумовлювалися географічними чи природними умовами. До вже сказаного варто додати, що в окремих випадках народні умільці виготовляли набагато кращі побутові пристрої, ніж це роблять сучасні промислові підприємства. Я вже не кажу про природні джерела: чи можна, наприклад, порівнювати криничну воду з тією, що її жевуть у наші помешкання сучасні водогони?

У природі, як бачимо, все доцільне. Наші пращури вміли користуватися дармовими скарбами. І нам варто, скажімо, подумати над тим, щоб той же холодильник, якщо є відповідні умови, замінити традиційним льохом чи поклітом. Продукти, які зберігатимуться в них, матимуть природний смак і якість. Власне, для цього ми й повинні знати про наші давні народні способи, котрі були в ужиткові. Ними успішно можуть користуватися насамперед сільські мешканці, які останнім часом свідомо чи несвідомо зреклися традиційних набутоків, що в багатьох випадках пішло не на користь. Покліт, льох і кам'яниця такі ж природні в нашому інтер'єрі, як і піч у хаті справжнього господаря.

О ЛѢТѢ,
И ЛѢТНИМЪ ІОІТОАНІИ .

Прилетило ліпечно
на рожевих
крилечках

ЧЕРВЕНЬ

В. Маковський
Раптове пробудження

Червень літо зарум'янив

Цю барвисту і влучну приказку, яка, здається, найточніше характеризує перший літній місяць, я почув з вуст своєї мами.

— То, може, ви знаєте, звідки червень взяв собі таку назву? — запитав я.

Мама окинула поглядом хату й зупинила зір на покуті. На ньому яскраво святкувався рукодільний рушник. Великі ружі, вимержані дбайливими руками, красувалися на білій полотнині.

— Бачиш, як ловко цвітуть квіти! — мовили вони. — То їх ще твоя бабуся, а моя мати, дівуючи, вишили. Літ йому та й літ, а проте, наче вчора мережано ці рожеві узорі. Таку лучку, що з літами не вицвітає, фарбували лише червцем. Колись лише з цієї коماشки й готували у нас красники. Мабуть, від того й пішла ся назва, бо збирали личинки тільки у червні.

Про походження наймення першого літнього місяця існує найбільше гадок. Жодному з його старших братів не випало такої пильної уваги з боку мовознавців та дослідників народного агрокалендаря. Та це й зрозуміло: полудень року увібрав найконтрастніші його ознаки. Одні вважають, що назві прислужилося масове цвітіння квітів, зокрема маку й півонії; інші стверджують, буцімто назва пішла від зачервонілих суниць та черешень, котрі починають визрівати; дехто схильний пояснювати походження слова з тим, що в цей час найяскравіше світить сонце — саме з 20 по 22 червня настає період найвищого сонцестояння, коли день удвічі перевершує ніч.

Мають, очевидно, рацію й ті вчені, котрі пояснюють назву, пов'язану з масовим розплодом городніх та садових черв'яків і гусені. Небезпідставні міркування й до-

слідників традиційного бджільництва; вони вважають, що своє ім'я місяць прибрав від того, що в червні бджолині матки починають найактивніше відкладати личинки — плодити черву.

Але, на мою думку, найбільш логічним є те, що назва походить від червця. Саме в червні і з'являється сокоживна комаха — кошеніль. Про це докладніше йшла мова у розділі «Неодцвітні барви».

Червонська фарба цінувалася насамперед за соковитий колір і практичну якість, позаяк він не вигорів на сонці й не змивався водою. Цим барвником кольорували вовну, ткацькі вироби, лучку і навіть виготовляли жіночу пудру. Широке розповсюдження цього промыслу, очевидно, сприяло офіційній назві місяця.

Проте в народі, поряд з офіційною, існувало й, далекі, побутує нині чимало регіональних означень. Ще в Давній Русі первісток літа називали «кресником» чи «креснем», оскільки язичники пов'язували своє життя із «небесним вогнем» — сонцем. Адже слово «крес» (чи не звідси й назва добувача вогню — кресало?) означало «живлящий вогонь». А саме на червень, як уже мовилося, припадає період найвищого сонцестояння. Була й інша накличка — «ізок», тобто місяць сюрчання коників.

Українські народні назви всіх місяців споріднюються з природними ознаками. Ось чому червень ще називали «гедзем», «кезднем», «бізднем» чи «безднем», позаяк під цю пору з'являються надокучливі гедзі та сліпаки, котрі бунтують корів та коней. Деінде його йменували й «черввим місяцем» — порою розвитку гусені й шашелю. Тому в червні селяни намагалися не заготовляти деревину для житла, бо «воно швидко псуватиметься».

Відомий український етнограф В. Шухевич зафіксував на Гуцульщині й таке означення червня — «гнилець». У цей час настає пора сінокосів та заливних дощів. Від того сіно нерідко гнило.

Щоправда, слово «гнилець» стосується й пасічництва. Цим терміном визначають вельми небезпечну інфекційну хворобу. Вона з'являється тоді, коли бджолина матка відкладає личинки. Якщо частина черви застигла, тобто заохолола від протягів, починається процес гниття. Інфекція переходить і на робочих бджіл. Заражені гнильцем комахи практично не виліковуються і гинуть. Ця зловісна хвороба з'являється переважно в червні, коли плодючість маток особливо велика. Очевидно, діалектна назва місяця — «гнилець» — також пов'язана з пасічницьким терміном.

Слівзвучні нашій мові назви місяця і в деяких інших слов'янських народів. У білорусів — «червень», поляків — «червец», чехів — «червен». Давньоболгарська мова також фіксує термін «чрвен» (щоправда, це стосується наступного місяця — липня). Проте у творах наших класиків зустрічаємо й назву «іюнь», що походить од ймення давньоримської богині Юнони, котра була покровителькою подружнього життя.

Здебільшого на червень припадають і Зелені свята (Трійця), якими дайбожичі віншували буйне пробудження природи. Своє обійстя вони прикрашали живими квітами, пахучими травами та гілками клена тощо. У ці дні люди виходили на лісові галяви, щоб віддячити природі за буйзеленість.

На жаль, багато дійств уже втрачено назавжди. До нашого часу дійшло тільки одне з них — «Водіння Куста». Його й досі святкують в кількох селах на Рівненщині. Найповніше зберігся цей обряд у селі Сварницевичі, про що піде мова в окремому розділі.

Що б там було, а трійзільчасті свята утверджували глибоку пошану людини до природи, її краси й неповторності. Вони були настільки популярними в народі, що християнство не змогло знівелювати їх. Довелося, отже, «прилаштовувати» й свої релігійні святаки.

Напередодні Зелених свят (зауважимо, яка гарна назва!) наші пращури відзначали так званий клечаний тиждень. У цей час селяни ходили до лісу, щоб «заклечати», тобто «чертити», «прорубати» місце для майбутнього поля. Вибрана

в такий спосіб ділянка мала давати щедрій і багатий урожай. На клечаному тижні годилося конче завершувати й сівбу ячменю.

Натомість наступав «русальний», або «мавський», тиждень. Згідно з повір'ям, нехрещена дитина, котра помирала протягом цього періоду, перетворювалася на русалку або мавку. Тому молоді, зосібна дітям, батьки забороняли ходити полями. З цього приводу в народі ходило, та ще й досі існують, безліч різноманітних легенд. Русалок змальовували голих, з розпущеним волоссям, що тільки й чекають, кого б затягти в жито і залоскотати до смерті. Навіть у повоєнний час ми, діти глибинних поліських сіл, також вірили в існування русалок. Дослідники традиційного побуту українського селянства вважають, що це зумовлювалося чисто господарськими потребами — саме починало красуватися жито, колосся наливалось зерном, а отже, у такий спосіб збіжжя оберігали від толочіння.

Під кінець місяця — з 29 червня по 12 липня — наступає двотижневий петрівський піст. Традиційно на Україні, як відзначав М. Максимович, з Петрівкою пов'язані цікаві обряди. Оскільки в цей період наступає певний перепочинок од нагальних робіт для жінок, то вони бралися за рукодільництво.

Для дівчат це був період вибілювання полотна і тіпання конопель. Щоправда, цю роботу починали в травні, коли зацвітали сади. Але як тільки закрасувалося жито, то її припиняли. Вважалось, що, б'ючи працями по полотну і тіпаючи коноплі, тим самим завдають шкоди житю — облітатиме цвіт і пустозерними будуть колоски. Відновлювали цю роботу в перший день Петрівки.

Жінки в свою чергу збиралися на п о ч у х р и н и. На таких колективних сходках вони смикали вовну, робили з неї куделі й пряли. Почухрини, як і вибілювання полотна, супроводжувалися піснями із спеціального циклу, так звані п е т р і в о ч к и.

Вони майже не досліджені нашою фольклористикою. Ось кілька їх варіантів.

1

Мала нічка петрівочка,
Не виспалась наша дівочка,
По городі ходила, біль білила,
Да до тої білі говорила:
— Біле ж моя тонка, біла.
: Як я тебе убілила.

2

Мала нічка петрівочка,
Не виспалась наша дівочка,
Не виспалась, не нагулялася,
Із козаченьком не настоялася.
К череді гнала, задрімала,
На пеньки ноги позбивала,
На густий терен косу порвала.
А вже телята пасуть хлоп'ята,
Да й уже вівці на крутій гірці.

3

Кувала зозуля, кувала,
Що вона вербоньці сказала?
Сказала вербиці розвисься —
Пора тому хлопцю жениться.
— А ще моя дівчина молода.
Бо ще вона на гулянці не була.
Бо ще вона на гулянці не була,
Бо ще вона віночка не мала.

Нехай ця вербонька буяє,
Нехай моя дівка гуляє!
Нехай моя дівка гуляє
Да русою косою маяє.
Да русою косою маяє,
А по Петру на весілля скликає.
А як моя дівчина підросте,
То ви їй радоньки не дасте.
То ви їй радоньки не дасте,
Да за мене молоденького віддасте.

З початком Петрівки збігалось і свято прощання з весною. Його влаштовували у перший понеділок посту. Називалося воно *р о з и г р а м и*. Наступний день — вівторок — йменувався *б л и с к а в и ц я м и*. Очевидно, в давнину цей обряд символізував початок літа і мав конкретизоване дійство, котре, завдяки християнським заборонам, призабулось і втратилося назавжди.

Перший день Петрівки вважався початком косовиці сіна. У багатьох селах найдосвідченіші косарі виходили на вулицю і, б'ючи мантичками в коси, оповішали у такий спосіб односельців, що вже пора косити траву. Але про це розповімо пізніше.

І в наш час з червнем пов'язані цікаві обряди. Лісівники щороку оголошують його місяцем тиші — птахи і звірі якраз виводять своє потомство. Не випадково, що на цей період припадають Всесвітні дні захисту дітей та охорони навколишнього середовища.

Червень, отже, не тільки літо рум'янить — він ділить навпіл річний цикл. Від того й іменують його ще й полуднем року та первістком літа.

Народний прогностик

Талагея (2 червня). «На Талагія велика надія»,— казали, спостерігаючи за погодою, яка мала прогнозувати врожай овочевих культур.

Олени (3). Висаджували пізні овочі, починали сіяти льон, бо вважалося, що після цього вже не буде приморозків.

Після Олени царствує зелений (буйнотрав'я).

Ретельно спостерігали, яким буде день — сонячним чи дошовим,— то так піде й на осінь.

Феодосії (11). Починають колоситися зернові.

Ходить Феодосія й дивиться на колосся.

Прийшла Феодосія й дивиться, хто як сіяв.

Харитона (14). Якщо йтиме дощ, то до кінця місяця, а коли сонячно, то на добрий налив колосся.

Луки (16). Південний вітер — для яровини добре, а коли з північного заходу — на сльотаве літо.

Якщо йтиме дощ, то вродять гриби.

Митрофана (17). На Поліссі сіяли гречку й льон.

Кирила (22). Зацвіла липа — на тепло й сонячне літо. Шедрим буде медозбір.

Бджоли і в шапку меду наносять, аби був взяток.

Як липа пахтить, то і бджола летить.

Варфоломія і Варвари (24). З цього часу починає коротшати день. Варфоломій і Варвара дня украли, а до ночі доточили.

Онуфрія, Онопрія (25). День літнього сонцестояння. Це останній термін сіяння гречки. До Онуфрія закінчували першу косовицю сіна.

Онопрій — сонце підіпри.

Сонце на зиму, а літо на спеку.

На Онопрія вже починали косовицю раннього ячменю — перші жнива яровини. Замовкають пташині трелі, а тому казали: «На Онопрія соловей ячмінним колосом вдавівся».

На Онопрія рясні роси — на добрий врожай.

Тихона (29). З цього часу перестає кувати зозуля, «бо мандрикою вдавилася».

Мануїла (30). Якщо погода дощова, то зима буде сніжною.

Трійця, Зелена неділя, Зелені, Глетчані або Троєцькі святки. Трійця, як і Великдень, не тримається числа. Зелені свята повністю залежні від Паски — їх відзначають на сьому після Великодня неділю, і здебільшого вони збігаються з червнем (скажімо, з 1983 по 2000 рік Трійця лише тричі припадає на кінець травня, а решта — в червні).

У народі це свято особливо пошанівне, хоч про його походження серед простого люду нема чіткої думки. В одних випадках інформатори, відповідаючи на запитальник, розісланий в 20-х роках Етнографічною комісією Всеукраїнської Академії наук (надійшло понад 15 тисяч відповідей з усіх сільських регіонів України), стверджували, що в цей день начебо Бог створив землю і засіяв її зеленню, інші вважали, буцімто Христос, Петро і Павло, йдучи дорогою, присіли під зеленою короною дерева, а тому й триденне свято; дехто вважав, що Христос, в'їжджаючи до Єрусалима на осликові, обрав собі шлях не по килимах, що їх розстеляли багаті, а по галузках, якими прикрашали путівець бідняки, — звідси й прикрашання обійсть зеленню. Чимало анкет підтверджують думку, що триденність свят пов'язана з Богом-отцем (неділя), Богом-сином (понеділок) та Богом-духом святим (вівторок).

Що б там було, але Трійця, після Різдва та Великодня, вважалася в народі одним з найбільших свят. На моє глибоке переконання, його початки сформувалися ще в дохристиянських віруваннях. Поетичний настрій свята, пов'язаний з живим спілкуванням природи, був настільки живучим і шанованим, що християнство змушене було залишити його в ранзі великих, хоч, як знаємо, церковні відправи не мають такої урочистості, як, скажімо, Різдво або Великдень.

Відтак можна вважати, що у давнину наші пращури пов'язували трійчанські свята з буйністю і живосиллям природи, в яку вони свято вірили. Про це наочно підтверджує вся сукупність дійств — оздоблення помешкань різноманітними травами та гілками дерев, а також русалієвими діями, супроти яких виступала церква.

Практично Зелені свята починалися з п'ятниці. Жінки до схід сонця йшли до лісу, щоб заготувати лікарських трав. Дехто намагався нарвати їх «на дев'яти межах» і давав коровам, щоб було багато молока. В цей день збирали також росу, якою лікували хворі очі.

У суботу, власне напередодні Трійці, селяни рвали материнку, чебрець, полин, лепеху тощо і прикрашали запашним зіллям світлиці — обтикували стіни, лави, вікна, образи, а лепехою притрушували долівку.

Вечері на клечальну суботу йшли босоніж («щоб дерево не всохло») до лісу, аби запастися галузками клена, липи, ясена чи осики, і оздоблювали обійстя — ворота, тини, хлів, одвірки хати й стріху, а також оселю. Крім того, стежку, яка вела від дороги до порога («глетчану алею»), обтикували високими галузками окремо.

Щоправда, осикові гілки намагалися приправити лише в глухих кутах подвір'я, «щоб відьми не заходили». Загалом це дерево вважалося в народі «грішним», оскільки, як переповідає легенда, лише осика пропущила цвяхи, коли розпинали Христа; відтак у народі з неї не будували хат («бо гроза влучить у грішне дерево»), не виготовляли ритуальних речей, не цямрували криниць...

У Карпатах з клечальною суботою пов'язаний звичай просити вибачення. Переважно так вчиняли старші з найменшими і навпаки.

Першого дня Трійці дівчата йшли в поле чи ліс, плели по віночку і тримали їх до Петрівки, щоб у цей час русалки не залоскотали. У деяких регіонах також «ворожили на вінках»: кожна юнка несла до річки два вінки і пускала їх за водою — якщо вони сходилися, то в цьому році відбудеться шлюб.

На Бога-сина, тобто в понеділок, широко відзначали так званий поминальний день (на Кіровоградщині — у п'ятницю, на Вінниччині — в клечальну суботу). Жінки зранку, взявши мисочки з їством, йшли до церкви, відправляли панахиди, а потім одвідували могилки. Як правило, поминальний день призначався лише для самогубців — тих, хто втопився чи наклав на себе руки. Таких людей хоронили обіч могилок.

На Херсонщині другого дня свят діти влаштовували забавну гру «Завивати вінки». Дівчатка, вибравши з-поміж себе хлопчика та юнку, плели їм віночки і, оточивши колом, йшли гуртом через село з піснями. Поліщуки ж, прив'язавши до вола чучело з соломи, ганяли тварину вулицями, окрикуючи: «Родусь, родусь!» Ймовірно, ці обряди як дайбозький релікт пов'язаний з проводами весни.

На значному терені України на клечальний понеділок, після відправи в церкві, з процесією всім селом обходили поля, щоб «град не побив посіви і засуха не випалила збіжжя». Хоругви та хрести прикрашали віночками з живих квітів. Такий хід супроводжувався піснями світського характеру. Для прикладу наведу одну з них:

Із збором ідем, полон несем.
— Виходжай, зборе, з села на поле,
А з полянойки до царинойки.
Наша царинойка вся поорана,
Сріблом-злотом вся засіяна,
Стожовим пірком * заволочена.
Гей, на Великдень, на слов'янський день
Садило дівча зелене вино,
Садило, садило, богу ся молило:
— Спусти, божейку, чорну хмаройку,
Чорну хмаройку, дрібного дощукі —
Най би ся прив'яло зелене вино.
Гей, вино ж моє зеленейке!

Нарешті надходив третій — Бого-духів день, котрим власне і завершувалися трійчанські свята. У кожному регіоні його відзначали по-своєму. Але з наявних у нас матеріалів найцікавіші обрядодії проводилися на Лівобережжі, зокрема на Полтавщині. Як засвідчує відомий дореволюційний дослідник К. Семантовський, 1842 року він зафіксував у Лубенському повіті таке дійство.

Відзначали його лише юнки. Гурт дівчат вибирав з-поміж себе «Тополю» — найудатливішу красуню. Вона мала ходити з піднятими над головою руками. Для зручності їх прив'язували до двох пайниць і прикрашали стрічками, намистом та хустинами. Обличчя, щоб не впізнали «Тополі», обвішували віночками, а стан — різноколірними плахтами.

Під супровід пісень гурт обходив односельців. Господарі, до яких заходила віншувати «Тополя», щедро віддячували дівчат. Після цього ватага йшла в поле,

* Пірком (діалектне) — пером.

щоб розібрати «Тополю». Якщо дорогою зустрічалися односельці, то ведуча лише поклоном голови віталася із зустрічними.

Ця обрядодія мала свій цикл пісень. Ось зразок полтавського варіанта:

Стояла тополя
Та посеред поля,
— Сій, тополенько, сій,
Сій, не розвивайся!
А на тій тополі
Чотири соколи.
— Сій, тополенько, сій,
Сій, не розвивайся!

На Чернігівщині побутував інший:

Сиділа русалка
На кривій березі,
Просила русалка
В жіночок наміток,
У дівочок сорочок:
— Жіночки-подружки,
Дайте мені наміточку.
Хоть вона худенька,
Та аби біленька.

Чи ще такий:

На гряній *,
На гряній
Русалки сиділи,
Сорочок просили;
Сорочок просили:
— Дай, дайте, дівочки,
Молодії молодички,
Дайте сорочку!
Старенький дідько
По городу ходє.
Він оре-скороде,
Конопельки сіє.
Молодая молодка
По двору ходила,
Голубців манила:
Шуги, шуги, голуби,
На дідові коноплі!
Да щоб мні їх не брать,
Білих рук не драть.

Полтавський варіант «водити Тополю», як і чернігівський — «водити Вербу», досить близький до поліського «водити Куста». Але то тема окремої розмови. Принагідно скажу, що «водять Куста» переважно в неділю: зранку — дівчатка-підлітки, перед обідом — юнки, а надвечір — жінки. Обряд, щоправда, значною мірою відрізняється од вище названих. Зібравшись таємно в лісі, вибирають за Кустьянку найсимпатичнішу дівчину або жінку, повністю вбирають її в зелене вбрання — голову закріплюють віночками та галузками з берези, а решту прикри-

* Так тут називали трійчанський тиждень.

вають лепехою. Після цього Кустянку ведуть у село і з піснями заходять до кожної хати віншувати господарів. За це їх мають ошедрити дарунками.

Якщо, скажімо, два «Кусті» зійшлися на дорозі, то між ведучими вчиняється «бійка»: одна в одної намагається зірвати прикраси; якщо пощастило це зробити, то гурт, в якому розпізнали Кустянку, припиняє свою дію. В таких випадках для захисту іноді запрошували хлопців.

Про Бого-духів день, себто вівторок, збереглися такі прислів'я:

Прийшов Святий дух — берись за кожух.

До Святого духа держить кожуха (іноді в цей час трапляються приморозки).

Наведені вище пісенні тексти згадують про русалок. І це не випадково, адже з трійчанськими святами тісно пов'язаний обряд, який у народі називали «Русальною неділею» чи «русаліями».

Русалії, Русалчин великдень, Нявська неділя. Їх відзначають у перший четвер після Трійці. У давнину це було вельми поетичне дійство, яке безпосередньо пов'язане з дохристиянським віруванням. У народі жило безліч легенд і повір'їв про реальне існування русалок та мавок. Відмінність між першими і другими та, що русалки начебто живуть у воді, а мавки — лише в лісі або полі; крім того, існують і потерчата, лоскопухи та урдалки. На Житомирщині русалок ще називали «золотими попами».

За народною уявою, русалки-мавки ззовні вельми красиві, в них неодмінно має бути розпущене волосся й тонкий стан. Ними стають лише ті дівчата, котрі померли на Зелену неділю, а також небіжчиці, яких не встигли охрестити, і незаконно-роджениці та утоплениці.

Вважається, що у четвер (до річі, в цей день поминали лише самогубців) русалки вилазять з води, щоб відсвяткувати «Русалчин великдень». Тому намагалися не пускати молодь, особливо дітей, у ліс, луки та поля, купатися в річці, бо «лоскотавка утопе». Ображені своєю долею, русалки начебто можуть залоскотати до смерті будь-кого, а особливо дітей та молодь. Щоб уберегтись од них, необхідно тримати при собі пучечок полину, якого вони найбільше бояться. До річі, на Трійцю полином убезпечували оселі, щоб до хати не залізла русалка, — клали його на підвіконня та біля дверей як своєрідний оберіг.

Зустрівши людину в полі, як переповідають численні легенди, русалки обов'язково запитають:

— Що тобі лучче — полин чи м'ята?

Якщо відповісти — «полін», то вони відкажуть:

— Иди в долинь!

А коли — «м'ята», то накинуться гуртом і почнуть лоскотати, приказуючи, доки людина не вмре:

— Тут тобі й хата!

Тому деінде Русалчин день називали ще «мертвецьким великоднем».

На своєму великодному святі «нечестивці» буцімто люблять гойдатися на деревах, а тому в деяких селах спеціально зв'язували дві берези, аби забавити русалок, щоб вони не зачіпали людей. Крім того, дівчата випікали спеціальні коржики і несли їх, під супровід пісні, в поле для нявок; батьки плели віночки, відносили їх на могилки самогубців і клали навхрест.

Цього дня намагалися не полоти буряків (бо будуть гіркими) та картоплю (щоб не точили черви), а також нічого не садили, бо «все, посіяне на Русалчин день, висохне».

Поминальна субота. Діди. Її на Поліссі відзначають у суботу на Русальному тижні. По-місцевому цей обряд називається «дзеди». Як ви пам'ятаєте, на Україні кілька разів на рік відзначають «вечерю для дідів» — ушанування померлих пращурів. Один з них і припадає на суботу.

Вечерю готують пісню, а сніданок та обід скромні. Переважно варять борщ та вареники. Зготовлену вечерю ставлять на припічок так, щоб пара йшла по хаті і запрошувала всіх померлих. Потім їжу подають на стіл, і всі сідають довкола. На столі має бути багато ложок. Кожен з присутніх, посмакувавши страви, клав ложку поруч, щоб причащалися покійники. Так вчиняють за сніданком та обідом.

Петрівка, Петрів піст, Розигри. Початок Петрівки припадає на перший після трійчанського тижня понеділок. Загалом це найкоротший за кількістю днів піст. Про його походження є цікаве народне повір'я. Цей піст начебто встановив святий апостол Петро (а звідси й однойменна назва) на прохання жінок, чоловіків яких на сінокосах (якраз у цей період починається косовиця трав) з'їдали всі молочні продукти («скопи»), через що «худнув» сімейний бюджет. Петро в свою чергу переконав Павла, котрий завше тримався чоловічої сторони. Так буцімто виник один з найкоротших, але такий, що не регламентується особливими заборонами, постів; якщо в інші запусти вважається за великий гріх вживати скоромину, то в Петрівку все-таки можна було. Очевидно, це пов'язано з важкою працею — сінокосом. До речі, на Петрівку припадають найдовші дні. Згадаймо пісню:

Мала нічка-петрівочка,
Не виспалася дівочка...

З понеділком, тобто першим днем посту, збігаються цікаві обрядодії — так звані «розигри» (на Вінниччині — «розгари», «розори», Кіровоградщині — «дядини»). Їх відзначали лише заміжні жінки.

У кожній етнографічній зоні були свої відмінності, які нерідко різнилися між собою. Переважно це жартівливо-сатиричні дійства чи сценки. На Полтавщині (Зіньківський повіт) жінки, зготувавши обід, потайки від чоловіків несли його в сад і, поївши, покрикували: «Га-га-га!» Це означало, що в такий спосіб гонять «до Бога шулік», котрий мусить передати їхнє прохання, аби всевишній продовжив вік інтимного життя». На Вінниччині ця обрядодія мала інший зміст — «гонити шуляка» для того, щоб «він не хапав курчат».

Натомість у Канівському повіті «розигри» мали іншу назву і саме дійство — «замочувати дійницю» для великого молока. В обід гурт жінок ставив на подвір'ї нову дійницю, потім сідали довкола неї і «пускали по колу чарку», виголошуючи різні господарські побажання:

«Щоб дійниця не текла,
А хазяйка весела була!»
«Щоб хазяйка недоспала,
До корови рано вставала».
«Щоб корова стояла
Да багато молока давала!»

Не менш цікавими були й інші сценки «розигрів». Найстаршу в родині бабусю садили на зелену гілку «з маю», тобто таку, що збереглася од трійчанського клечання, і тягли через усе село до корчми. Бабуся, що удостоїлася такої честі, купляла могорич. Цей обряд символізував літо в образі бабусі, котре ввозили в село.

Поруч із жартівливими сценками розігрували й обрядові. На Поділлі в перший день Петрівки жінки, в котрих народжувалися неживі немовлята або ж помирили нехрещеними, сходилися на цвинтар і справляли «обід для дітей». Вважалося, що в цей час літають над цвинтарем їхні душі і «просять хреста». Обрядодія так і називалася — «справляти дітям весілля».

Загалом термін «розигри» безпосередньо пов'язаний з конкретним обрядом — проводити весну, а відтак і зустрічати літо. Це підтверджують найдавніші обряди, генетичне коріння яких сягає дайбозької доби. Скажімо, на Новгород-Сіверщи-

ні в цей день молодь йшла до лісу, вирубувала кілька гілок берези і, прибравши квітами, несла з піснями в село, обходила довкола нього, а потім кидала в річку.

Про давній обряд «розигрів» довідуємося і в записах М. Максимовича. Він, зокрема, наводить свідчення, що в цей день наші далекі пращури хоронили солом'яну ляльку у вигляді чоловіка, яка називалась «Кострубоньком». Гурт жінок, імітуючи обряд похорон, вчиняв ритуальні голосіння та причитання:

Помер, помер Кострубонько,
Сивий, милий голубонько.
Зісталася хатка
І ще сіножатка,
І ставок, і млинок
Ще й вишневенький садок.
Що у ставок купатися,
А у млинок проспатися,
А у садок погуляти—
Кострубонька поминати!

Згодом, на думку вченого, цей обряд перейшов до весняних дійств. Зібравшись на луці, юнки водили танок довкола «Кострубонька», в ролі якого була одна з дівчат, що стояла посеред гурту. Решта ж, ведучи хоровод, наспівували:

Помер, помер наш Кострубонько,
Помер, помер наш голубонько!
Кобила ж наша білобокая,
Не впади з моста,
Не вмочи хвоста.

Дівчина-кострубонько схоплювалася, а решта голосно співали:

Ожив, ожив Кострубонько,
Ожив, ожив наш голубонько!

Ще в інших регіонах дівчина, взявши «Кострубонька» за голову, приспівувала:

Що ж я, бідна, учинила—
Кострубонька не любила?

Таким чином, петрівськими «розираками» і завершувалися трійчанські обрядові дії. Всі вони так чи так пов'язані з природою — біологічним переходом од весни до літа. Про це підтверджує й унікальний пісенний цикл, який не має аналогів у інших народів. Маю на увазі так звані петрівочки, чи петрівчанські пісні. Їх виконували лише в період петрівського посту (як відомо, в усі інші запусти суворо заборонялося співати будь-які пісні). Явище не тільки рідкісне, але й унікальне в релігійній практиці.

Акилини, Килини (26). До цього дня годилося посіяти всі зернові, навіть просо і гречку, бо «Килини — останні посіви».

Після Килини селяни готували їжу і вечеряли переважно на вулиці. Це було традицією українського селянства.

Мефодія (27). Дощовий день обіцяє сім тижнів негоди.

Тихона, запусти на Петрів піст (29). Початок двотижневого петрівського посту — Петрівки, котра закінчується 12 липня. Це один з найбільш демократичних

запустів, оскільки вважалося «за невеликий гріх вживати скоромину», навіть дозволялося співати окремих циклів пісень, так звані петрівочки. Все це пов'язано з тим, що з Петрівкою збігаються сінокісні жнива як один з найважливіших періодів хліборобської праці.

З Петрівкою пов'язано чимало прислів'їв і приказок.

У Петрівку день як рік.

У Петрівку мухи роблять на панів, а в Спасівку (19. 08) — на себе.

Захотілось йому в Петрівку льоду; ...мерзлого; печеної криги.

Тепер не Петрівка, щоб казати разів кілька, а зима — сказав, та й нема.

Петрівка — на хліб голодівка.

Пішло вже мені з Петрового дня.

Хліб на Петрівку ошаджуй.

Хто в Петрівку сіна не косить, той зимою і в собак їсти просить.

Червень — рум'янець року.

У червні весело жити: квіти цвітуть, солов'ї співають.

У червні на полі густо, а в коморі пусто.

Червень тому зелениться, хто працювати не ліниться.

Червене тепло ліпше від кожуха.

У червні перша ягідка в роток, а друга в козубок.

Хто в червні байдкує, той узимку голодує.

У червні таке сіно, що й сама попадає, посолівши, в середу з'їла б.

У червні люди раді літу, як бджоли цвіту.

Як сіно косять, то дощів не просять.

Дощі йдуть не там, де просять, а де сіно косять.

Червень каже: «Коси, коса, допоки роса, бо сонце пригріє — косар упріє, а коли роса додолу, то косар — додому».

Коса любить брусок і сала кусок.

З косою погоди не жди.

Якщо в червні рідкий дощ буває, то у вулику мед прибуває.

Коли червень медовий, то рік не вельми хлібовий.

Коли червень сухий — купуй пчілку, а мокрий — корівку.

У червні цебер ноги, а ложка болота, а в жовтні ложка води, а цебер болота.

Червень літо зарум'янив, а липень громами розпik.

Не хвалися травою, а хвалися сіном.

Пильнуй не овець, а червець.

Дощ хліба прибавляє, а сонце піднімає.

Влітку з потом, а взимку з повним ротом.

Літо пробіжить, як один день.

Що влітку вродить — зимі пригодиться.

По літі і качка крячка.

Літо летить, як крилами.

Хто рано підводиться, за тим діло водиться.

Пусти осот в огород — огірків не буде.

Тоді просо засивається, як дуб розвивається.

Ликом хрін не викопаєш.

Як травень з теплом, то червень з кормом.

Червень з косою, а липень з серпом.

Червень — рум'янець, липень — громовик, а серпень на коши багатий.

Рум'яний вечір і сірий ранок — на хорошу погоду.
Ранковий туман у червні — на гошу днину.
Вранці роса й туман — на добру погоду; чим більше роси, тим жаркіший день; немає роси ввечері
га вночі — віщування дощу.
Вечірня роса лягла рано — наступний день буде сонячний.
Якщо краплини роси висять на самісіньких кінчиках травинок чи листків, буде дощ.
Вранці чути безперервний грім — надвечір піде дощ з градом.
Часто грюкає грім, зливаючись у суцільний гул, — буде град.
Якщо грім гримить довго й невиразно — на тривалу негоду; якщо уривчасто й недовго — згодом
розпогодиться.
Глухий грім — на тихий дощ, голосний — на зливу.
Влітку західний вітер завжди несе негоду, східний — спеку й сушу.
Похолодало під час дощу — погода покращає.
Якщо мряка сідає на верхів'ї гір — на день або два задощить.
Хмара змінює колір — зміниться й погода.
Якщо верхівки високих хмар вимальовуються в небі, немов укриваються серпанком, або ж з таких
хмар з'являються «мітли» чи «хвости», то скоро чекай зливи.
Якщо вітер довго віяв з одного боку, але раптово змінив напрямок, — скоро задощить.
Веселка на заході — на дощ, на сході — бути гарній погоді.
Зелена веселка — на дощ, жовта — на гарну погоду, червона — на спеку і вітер.
Якщо веселку видно і після дощу, але вона швидко зникає, — буде хороша погода, коли ж довго
«п'є воду» — на негоду.
Часті блискавиці в червні — на врожай зернових.
Чистий захід сонця — на суху погоду; якщо з'являється зелений промінь, то наступний день буде
сонячним.
Червневий дощ почався при сході сонця — припиниться аж під вечір.
Злива при сонці звіщає, що завтра також можливий дощ.
Тьмяніє сонячне проміння — чекай розкотистого грому.
Чим дрібніші краплини дощу, тим довше він йтиме.
Вода потемніла в річці — перед грозою.
У криниці вода змінила смак — на зміну погоди.
На небі хмара, а метелик-кропив'янка вже вилетів зі своєї схованки — невдовзі виясниться.
Каштан розвився раніше за яблуню — на сухе літо.
Зацвіла шипшина — почалося літо.
Якщо шипшина не розкрила бутончиків — бути дощу.
Якщо шишуха-сіноставець ховає траву в нірку — буде дощ.
Початок цвітіння горобини оповіщає про масову появу попелиць.
Пізно цвіте горобина — буде довга грибна осінь.
Рясно цвіте малина — на тепле літо.
Якщо листя папороті скручується донизу — перед ясною погодою, а випростується — на негоду.
Трава у червні починає сохнути — на дощове літо.
Якщо вранці не розкрилися білі квіточки зірочника — в обід піде дощ.
Небо хмарне, а квіти жовтцю відкриті — дощу не буде.
Поникли квітки картоплі — бути негоді.
Рясно зацвіла акація — на врожайний рік.
Якщо сильно пахнуть квіти жовтої акації, а довкола них густо в'ються комахи — на дощ і негоду.
У печі челюсть тліє іскрами — на зміну погоди.
Зацвіли калина, шипшина і суніці — скоро з'являться сиріжки.
Рясно цвіте гречка — на спекотне літо.
Коли листя клена починає «плакати», то через три-чотири доби збереться на дощ.
Закрилися на ніч квітки очитка — наступного дня буде гоша днина.
Якщо сонце при сході яскраво-червоне, але незабаром заховається за хмару — невдовзі занего-
дить.
Якщо у молодика круті роги, то на негоду, а паложисті — на гошу днину.

Якщо місяць повний, то на зміну погоди, а шербатий — на дощ.
Місяць у кружку — несе воду в ріжку.
Якщо збільшується «плаксун» (західний вітер), то неодмінно падме дощу.
У лісі часто чути крик дятла — на холод і негоду.
Кулик залишає болото і літає по полю — на ясну, теплу погоду.
Журавель танцює на потепління.
Шпаки особливо голосно співають — уночі піде дощ.
Якщо граки пасуться на траві — невдовзі задощить.
Горобці зранку купаються у пилюці — по обіді буде дощ.
Ластівки ввечері літають високо — завтра буде ясна погода, а низько — хмарна.
Ворони каркають на негоду.
Риба грається на річці — вночі може пройти гроза.
Риба ловить над водою мошок — на дощ.
Перед негодою десь за добу риба перестає клювати.
Пауки швидко снують павутину — на зміну погоди.
Якщо корови, йдучи на водопій, брикаються й фуркають — на негоду.
Якщо одсірило в покосах сіно — на дощ.
Дощове літо — гнила зима.
Якщо з дерев у суху погоду падають гілки — буде дощ,
На бурю сосна дзвенить, а дуб стогне.
Якщо мурашки лазять по землі, а мурашника поблизу немає, через добу збереться на дощ.
Багато комарів — врожай на ягоди, а мошки — на гриби.
Комарі та мошка стовпом — на гарну погоду.
Комарі літають роєм — також на погоду.
Багато оводів — врожай на огірки.
Якщо хрущі, літаючи, гудуть — на ясну, тиху і теплу погоду.
Бабки вранці сидять крильцями на схід, у полудень — на південь, а ввечері — на захід.
Бобри перед дощем працюють цілу ніч, а жаби вилазять на берег.
Увечері голосно цвіркочуть коники — на добру погоду.
Як цвіркун цвіркоче, а пугач кличе «пугу» — на гожу днину.
Лист на дубі розвернеться — добре доляться шуки.
Згадайте, які метелики весною вилетіли першими — білі чи червоні. Якщо червоні — літо буде ба-
гате на мед і сухе, а білі — мокре і щедре на молоко.
Дощове літо — на сніжну й морозяну зиму.

Скільки століть «Кустові»?

Щоби не інтригувати читачів, скажу одразу: мова піде про найпрадавнійший наш звичай з тисячолітньою історією. Зберігся він в Україні лише в одному-однісінькому селі. Цінність цього феноменального явища і в тому, що до нашого часу дійшли первісні форми дайбозького дійства. Природно, постає питання: як зумів вижити цей обряд протягом кількох століть християнізації, котра робила все, аби знівелювати давні пласти релігійних вірувань і духовних уявлень своїх попередників? І вже зовсім схоже на парадокс: безсилами виявилися навіть надмірно агресивні нашеньські атеїсти, які в багатьох випадках перевершили своїх попередників стосовно шельмування культових реліктів...

Саме ця обставина, очевидно, і змусила тримати «в глибокій таємниці» давнє дійство. Ось чому «сварицевський феномен» не набув широкого розголосу. Лишень останнім часом, коли в нашому суспільстві намітилися «ідеологічні поступки», на правдній обряд звернули увагу місцеві дослідники. Тому наукова доповідь, з якою на спеціальній конференції виступив перед фахівцями рівненський дослідник Степан Шевчук, була для багатьох цілковитою несподіванкою і навіть своєрідною сенсацією. Називалася вона «Водіння Куста на Поліссі».

Напередодні засідання в кулуарах Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН України точилися суперечки: що таке власне Куст, звідки походить цей термін і яке його генеалогічне коріння? Для багатьох етнографів, не кажучи вже про широкий загал, він був майже незнаний.

Але як тільки доповідач увімкнув магнітофон і в залі пролунало кілька наспівів, науковці нараз притихли, дослуховуючись до кожного звуку дивовижної мелодії. Ще б пак, перед нами нараз ожив у всій повноті глибинний пласт прадавньої культури — слова й мелодика пісень, що їх виконували жителі села Сварицевичі Дубровицького району на Рівненщині, одгукнулися далекрою добою. Отже, йшлося про винятково рідкісне явище — зберігся до наших днів унікальний обряд прадавніх слов'ян, може, єдиний в своїй основі!

То що ж, зрештою, являє собою термін «водіння Куста»? Так сталося, що саме цьому обрядові, на відміну од інших, вельми не пощастило. Навіть у минулому столітті, коли етнографічні дослідження досягли найвищого розвою, жоден з тодішніх вчених не подав більш-менш ґрунтовного опису, оскільки, як стверджується в літературі, обряд цей «уже не побутував». Дослідники лише обмежувалися невеликими добірками пісень та фрагментарними оповідками.

Уперше в повоєнний час описала кустову обрядовість ровенська фольклористка Світлана Кітова. В журналі «Народна творчість та етнографія» за 1972 рік вона сповістила читачів про те, що на Поліссі й досі зберігся давній дохристиянський обряд. До короткого опису додано цикл пісень. Але й після цього фольклористична розвідка з огляду на відомі нам обставини не набула широкого розголосу в українському народознавстві.

Щоправда, й до сьогодні термін «водіння Куста» не повністю з'ясований. Я довго вагався: чи, бува, не скалькований він, адже такого означення не подає жоден сучасний термінологічний чи тлумачний довідник? На всяк випадок заглянув у «Словник староукраїнської мови XIV — XV ст.» — і все стало на свої місця: давньоукраїнське «коусть» відповідає теперішньому «кущ». Отже, вживаний і до сьогодні сваривцями термін є ще одним свідченням реліктності обряду.

Але сучасникові, не обізаному з дайбозькими обрядами, важко зрозуміти таке словосполучення — «водіння Куста». Доконче потрібно зробити історичний експеримент.

Наші далекі пращури, котрих згодом християнство зневажливо називало «язичниками» чи «поганинами», були ревними прибічниками природи — озер, річок, окремих порід дерев тощо. На честь тих чи тих конкретних реалій створювали капища чи пантеони, біля яких власне й влаштовувалися обрядодіїства. До нашого часу дійшли лише окремі елементи обрядовості — веснянки й гаївки, купальське дійство і частково колядки та щедрівки. Увесь цей різножанровий метос об'єднується спільною ідеєю — високопоетичним вшанівком природи.

Найбільше свят та обрядів припадало на весну — пору активного пробудження природи. Наші пращури пов'язували з нею й прихід нового року, котрий припадав на березень, коли тужавіла земля, оживало зело, а відтак мало започатковуватися й новолітування.

Найбільш значущими були Зелені свята, котрі здебільшого збігалися з початком червня. В цей час пишно розквітала природа, і люди намагалися опоетизувати її різноманітними обрядодіїствами. Це стосується і «водіння Куста» як невід'ємної частини трійчанських свят.

Обряд, в якому брали участь лише дівчата та жінки, тривав три дні. Започатковували його рано-вранці наймолодші дівчатка, потім «водили Куста» юнки, а після обіду ватагували літні жінки. Перед тим як починати дійство, гурт збиравсь у лісі й вибирав з-поміж себе найродливішу дівчину або жінку, яку власне й називали «Кустом» чи «Кустяною». Її пишно завітчували в зелене вбрання. Для дівчаток, скажімо, плели з лелеки спеціальну спідничку, котру підперізували кольоровою крайкою, й затикали всілякі квіти та галузки з листям. Голову прикрашали кількома, іноді й до десяти, віночками. Такий пишний одяг, що нагадував живий куш,

потрібен був для того, аби господар, до якого приходили віншувати, чи зустрічні люди не впізнали б односелицю. Решта учасниць зодягались у святковий одяг, але неодмінно з барвистими віночками на голові. В селі таких ватаг набиралося до десятка.

Після цього обрядовий гурт вирушав до села з піснями. Кожен куток, як правило, організовував свого «Куста». Підійшовши до оселі, кустяни заспівували:

Куст з Кустом,
А жито з ростом.
Щоб вам жито роділося,
У коморі плоділося!

Назустріч їм виходили з хати господарі, несучи на вишитому рушникові хліб і узвар. Діставши згоду, гурт заспівував одну з обрядових пісень:

Ми були у великому лісі,
Нарядили Куста із зеленого кльону.
— Вийди, господарю, з нового покою,
Винесь Кусту хоч по золотому.
А в нашого Куста та ноженки невеличкі,
Треба Кусту панчішки да черевички,
Бо Куст поїде да до батенька в гості—
Треба Кусту черевички на помості.

Господарі віддаровували кустянок смачним домашнім печивом чи грішми. При цьому вважалося, що чим більше співачок одвідає ту чи іншу родину, тим щедрішими будуть статки в господарстві, а відтак їх завжди чекали з нетерпінням; коли ж з якихось причин одну з осель обминали, то це вважалося великою образою для її господарів, бо, як казали в таких випадках, «кого Куст минає, той щастя не має».

Залишаючи оселю, кустяни в поетичній формі бажали здоров'я і статків родині, зичили дощу на ниву, щедрого врожаю та багатого приплоду в господарстві. Серед них були й такі:

«Щоб вам коні водились і овечки плодились — будьте з Кустом здорові!»

«Водимо Куста, щоб була сочевиченька (трава) густа!»

«Водимо Куста, щоб другого року діждати і поспівати»...

Обійшовши своїх покутян, віншувальники не оминали нагоди завітати і в сусідні присілки. Але часто-густо їх зустрічали місцеві кустяни з неприязню, яка закінчувалася сутичками: дівчата накидалися на «чужого» Куста, щоб роздягти його; якщо їм щастило зняти віночка з голови ведучої, то, за звичаєм, гурт змушений був припинити дійство, бо «Куста впізнали». Тому нерідко до дівочого гурту запрошували й хлопців. Щоправда, їхня участь обмежувалася лише охоронними функціями — вони ретельно стежили, аби на Кустянку не напала сусідська ватага.

Закінчивши «водити Куста», гурт йшов на леваду чи до річки, приспівуючи:

Ми водили Куста од хати до хати,
Щоб були всі люди щасливі й багаті!

Натомість кожна з учасниць знімала з ведучої гілочку чи квітку й кидала, приказуючи: «Це на врожай і статки!» Цим дійством, власне, й завершувався обряд.

Спостережливий читач, очевидно, помітив, що дайбозька обрядодія значною мірою нагадує новорічну Коляду з Козюк. Як на мене, то така спорідненість є свідченням того, що з перенесенням весняного Нового року на січень перейшла й структура кустової обрядовості, наповнившись лише зимовою атрибутикою. Відтак на значному терені протягом століть Куст змушений був поступитися хри-

стіянській напористості. Лише в глибинних поліських селах, усупереч всьому, жили дайбозькі обряди.

Нелегко було їм боротися з офіційним християнством. З історії ми знаємо, яких тортур зазнавали прибічники Дайбога — проти їхньої віри влаштовували «хрестові походи», привселюдно ганьбили й таврували «поганські» чи «бісівські» ігри, піддавали анафемі тих, хто дотримувався давніх поетичних звичаїв. Це насамперед стосувалося й Зелених свят (кличальних — од слова «кличання», тобто відрубані гілки з листям, якими прикрашали хату чи двір). Вже в «Софійському першому літописі» (1145 рік) суворо застерігалось: «Ни поклонися кусту ни идолам их». Через п'ять літ «Іпатіївський літопис» знову нагадує, що невірні «водяще около куста поклонятися им». Отже, мова йде, очевидно, про кустову обрядовість.

Що б там було, але «водили Куста» переважно мешканці лісової зони. В інших регіонах були свої різновиди. Скажімо, до недавнього часу на Закарпатті влаштовували весняні хороводи, які називалися «водити Качку»: дівчата, зодягнувшись у біле вбрання, виходили до ставка чи річки, співали пісень, переважно про воду, імітуючи танком рух свійської птиці. З етнографічної літератури відомі також дійства «водити Тополю», «водити Вербу» та «водити Коня». У хорватів досить популярним був обряд Зеленого Юрія — в цей день хлопці вбирали в зелені гілки одного з юнаків і ходили ватагою по селу, наспівуючи пісні про зозулю, котра символізувала весну. В цих давніх формах, як бачимо, чимало спільного.

З огляду на таке різноманіття весняних дійств варто навести кілька найцікавіших прадавніх сюжетів. Як відомо, обрядодії із зеленим клечанням на трійчанські свята — явище вельми поширене на Україні. Власне Трійця й уявлялася нашим пращурам як своєрідний гімн природі. Чи не тому на Зелені свята люди намагалися прибрати (заклечати) оселю, господарські будівлі, подвір'я й вулиці галузками берези, осики, клена, липи і запахущим зіллям.

Мені на все життя залишилися в пам'яті ті дитячі роки. Напередодні Трійці ми, сільські перевесники, гуртом йшли до лісу, щоб наламати галузок із клена (в нашому селі віддавали перевагу лише цьому дереву), і, обтикали ними всі кутки в хаті, сінях та на подвір'ї. Долівку ж прикрашали татарським зіллям — аїром та рутою-м'ятою. Прибрана в такий спосіб оселя нараз робилася святковою, наповнювалася цілющим запахом.

З трійчанськими святами на Україні пов'язано і чимало обрядів. Про «Куст» уже йшла мова. Я ж зупинюся на інших і не менш цікавих дійствах. У незавершеній праці «Дні і місяці українського селянина» Михайло Максимович — цей блискучий дослідник, що поєднав дві царини наук — фольклористику та етнографію, — подає кілька давніх фрагментів. На особливу увагу заслуговує той факт, що наші пращури в побутовому жанрі широко користувалися символом берези як провісниці весни. Береза взагалі була основним атрибутом весняно-літніх обрядів на Україні — її гіллям прихорошували дівчаток-веснянок, з галузок плели віночки, березовим гіллям на причілку символізували зведення нової оселі...

У першій половині минулого століття на Чернігівщині справляли так зване «кумування» або «водили Березу». Другого дня Зелених свят, себто в понеділок, на живорослих березах «завивали» вінки і прикрашали їх квітами. В інших місцевостях плели вінки лише з березових гілок, обрамлювали їх квітами і прихорошували найсимпатичніших дівчат. Цей обряд супроводжувався спеціальними піснями і частуванням, переважно виготовленням яєчні. Починаючи гру, дівчата, в яких на головах були віночки, заспівували:

Ой зав'ю вінки да на всі святки,
Ой на всі святки — на всі празнички,
Да рано, рано на всі празнички!
А в бору сосна колихалася,
Дочка батенька дожидалася.

— Ой мій батеньку, мій голубчику,
Ти прибудь до мене хоч на літечко!
У мене в тині перед воротями
Синєє море розливається;
Пани і гетьмани ізбігалися,
Всі сьому диву дивувалися.

Якщо дівчата «водили Березу» в клечальний понеділок, то жінки — у вівторок. Обходячи односельців, вони оповішали:

Перед вашими воротами
Вились, завивались
Два голубки, два сизенькії,
А я в луг піду, я вінок зав'ю...

В інших селах замість вінків дівчата чи молодіці носили селом зрубану берізку. Обхід також супроводжувався піснями. Гурт дівчат вибирав з-поміж себе двох найудатливіших подруг; їх зодягали «в Берізку» і ватагою обходили односельців, а потім з піснями йшли на вигін, де продовжували дівочі забави.

У побуті українських селян був звичай «водити Тополю». М. Костомаров у науковій розвідці «Про історичне значення руської народної поезії» згадує про це. Дівчата на Зелені свята, вибравши з-поміж себе одну з подруг, підв'язували їй над головою руки до палиці, водили селом, а потім виходили в поле з піснею:

Стояла тополя край чистого поля.
— Стій, тополенько, не розвивайся,
Буйному вітроньку не піддавайся!..

Як ви вже переконалися, обрядодії, пов'язані з водінням Куста, Берези або Тополі характерні лише для дівочих та жіночих гуртів; хлопці, як правило, участі в них не брали. Тут, очевидно, маємо справу з чисто весняним циклом. Та це і природно, весна завжди асоціювалася з образом юнки. Згадаймо такий вагомий пласт духовної культури, як веснянки і гаївки, що виконувалися насамперед дівчатами.

Втім трійчанський цикл молодіжних розваг мав комбіновані варіанти на Лівобережній Україні вже наприкінці минулого століття. Мова йде про парубоцькі ігри «В сухого дуба». М. Максимович робить припущення, що ця забава виникла внаслідок втрати давніх дівочих ігор. Мені ж здається, що таке твердження не зовсім точне. Ймовірніше, поява парубоцьких ігор — логічне «долучення» до дівочих дійств; адже юнаки, природно, не могли бути лише пасивними спостерігачами; їм також хотілося активних розваг. Згадаймо купайлівський цикл, де брали участь як хлопці, так і дівчата. Крім того, Зелені свята вже завершували весняний цикл і закликали в гості красне літо.

Що б там було, але дійство «В сухого дуба» чи просто «Дуба» навдивовиж цікаве і варте того, щоб про нього розповісти сучасникам. На жаль, цей обряд уже став реліктом. Проте в своїй первісності він був вельми пошанівний серед молоді.

У клечальну суботу, тобто напередодні Трійці, юнаки ставили на вигоні або в центрі села високу тичку, поверх якої прилаштовували колесо. Цей символічний атрибут обряду оздоблювали травою, живими квітами і кольоровими стрічками. Квіти, як правило, хлопці мали нарвати в людських городах. І хоч як жінки не намагалися вберегти свої палісадники, сільська юнь все-таки знаходила нагоду заглянути живими прикрасами. Нерідко цьому сприяли й самі дівчата.

Обрядове колесо обкопували невеличким ровом і заклепували березовими гілками. Протягом майже усього тижня молодь щовечора збиралася на свої традиційні гулі. Перед тим як прибрати «Дуба» (на Київщині його іще називали «Явором», на Рівненщині — «Віхою»), дівчата заспівували:

— Розвивайся, сухий дубе,
Бо на тебе мороз буде!
— Я морозу не боюся,
Прийде весна — розів'юся!

Своєрідність цієї забавки в тому, що участь брали не тільки хлопці, але й дівчата. Колесо, на думку деяких вчених, символізувало початок літа, а сама назва — «Дуб» чи «Явір» — уособлювала мужність і міць, саме ті риси, які притаманні юному козакові; попередні ж обряди водіння Куста, Берези чи Тополі ідентифікувалися з дівчиною.

На четвертий вечір біля «Дуба» дівчата влаштовували цікаву гру, яка називалася «Горю-дубом» чи «Горю-пнем». Одна з юнок у ролі палаючого дуба чи пня ставала в колі, а навпроти неї — дві інших. Ведуча казала:

— Горю, горю-дуб! (чи) Горю, горю-пень!

Її запитували:

— Чого ж ти гориш?

— Красної панни хочу.

— Якої? — перепитувала інша.

— Тебе, молоді!

Тоді «красна панна» відповідала:

— Печу, печу ластівку!

— Чи спечеш? — перепитувала та, що «горить».

— Спечу! — відказувала.

— Втечеш?

— Втечу!

Дві дівчини, що стояли навпроти, кидалися урозтіч, а ведуча намагалася спіймати котрусь із них. Впольована мусила виконувати роль «Горю-дуба»...

Звісна річ, символи дуба, вогню, ластівки в давнину мали свої конкретні реалії. Скажімо, ластівка уособлювала весну, а дуб, котрий горів, — літо. Відтак ігри мали ствердити остаточний прихід саме цієї пори року. Чітка структура забави — ластівка утікає, а вогненний дуб наздоганяє її — відтворювала природну дію.

Цікава з цього приводу й така деталь: чому власне дівоча гра припадає на четвер? Якщо ми уважно простежимо давню традицію, то дійдемо висновку — саме цей день напередодні Великодня називався «чистим четвергом», а на Нявському тижні це і Русалчин великдень; вважалося, що під цим пору русалки виходили на сушу, щоб просушитися. Люди намагалися в цей день не рубати дерева, не косити трави й не полоти грядки, навіть не рвати зілля, бо кожне зело, потривожене рукою людини, мало неодмінно засохнути. На Нявський великдень жінки викидали з комори та скрині полотна і білизну, щоб просушити їх на сонці. Як слушно відзначає М. Максимович, усі первісні обряди і звичаї, втративши свій початковий зміст, згодом перетворювалися в побутово-розважальні ігри, хоч у давнину за кожним ритуалом стояла глибока народна символіка.

На Покутті — етнографічному регіоні Івано-Франківської області — мені пощастило зафіксувати ще одну обрядодію, яка була в активному вжиткові кілька років тому. Називалася вона «Вільхою». Відзначали її, щоправда, на Петра (12.07). Хлопці на сільському вигоні вкопували кущ вільхи, а дівчата прикрашали його квітами та стрічками. Від обіду й до вечора молодь співала спеціальних пісень, танцювала, влаштовувала різноманітні забави. В даному випадкові обряд стосувався пастушого циклу, оскільки Петро був покровителем свійських тварин.

На Поліссі ж у цей день молодь збиралася на гойдалки. В лісі юнаки робили орелі й запрошували на них дівчат. Це були чи не найцікавіші гулі. Власне ними і завершувалося молодіжне дозвілля. Адже наближалися жнива, а отже, для відпочинку вже бракувало вільного часу.

Наведені вище обрядодії так чи так пов'язані з давнім «водінням Куста». Близькість чи спільність цих обрядів не викликає сумніву — всі вони відносяться

до перехідного між весною й літом сезону і пов'язані з «культури природи» — окремими породами дерев, що наочно підтверджує про їх давнє походження. На жаль, до нашого часу жодне з названих дійств не дійшло в усій повноті. Винятком є «водіння Куста».

Наша розповідь про унікальну, випадком збережену обрядову пам'ятку давньої культури була б неповною, якби ми оминули органічну її частину — вшанування предків. Дійство це відбувається напередодні «водіння Куста». В неділю вранці всі жителі села збираються на кладовищі. Могилки й довколишні дерева прикрашають зеленню — ланехою, галузками та квітами. Старші жінки «викликають на розмову» своїх родичів — у формі речитативу вони «оповіщають» небіжчиків про найважливіші події, які сталися протягом року. Той, хто хоч раз побував на таких дійствах, на все життя запам'ятає цю хвилюючу й бентежну хвилину — все кладовище озвучується «розмовою з предками».

Цей обряд також реноме дайбожичів. З історичної літератури ми знаємо: наші пращури свято шанували своїх предків, що було невід'ємною формою їхнього світогляду. За кожної пори року — весною, влітку, осені та взимку — вони відзначали в такий спосіб пам'ять по померлих — так звану «вечерю дідам». Щоразу у визначені дні прибирали могилки, приносили їжу. Крім того, вечерю «для дідів» готували і вдома. Це дійство увійшло в науковий обіг як культ предків. Очевидно сварицевська «розмова з померлими» — один з варіантів давньої традиції.

Зайве переконувати про високогуманність і шляхетність таких обрядів. Віддати повагу, пом'янути, прибрати могилки своїх батьків-матерів — що може бути більш почесним і святим? Скажемо так: у наш час дехто зовсім призабув стежку до кладовища. Позаростали бур'янами, подичавіли поховання найдорожчих і найближчих людей, і німим докором печуть нашу совість занедбані могилки як ознака бездуховності поколінь...

Але то окрема розмова. У Сварицевичах, на щастя, з подібними явищами не зустрінешся. Більше того, на кладовищі є безіменна могилка партизана. Влаштувуючи поминальний обряд, мешканці почергово прибирають її і «викликають на розмову» як рідного сім'янина. Факт, вартий особливій уваги.

І ще одна цікава деталь. У цьому селі зберігся цілий комплекс давніх дайбозьких поховань «у заруби».

Замість хрестів могилки позначали дерев'яними зарубами — з усіх боків надгробка клали по три деревини і ув'язували їх на кутах — «у замок». Ця давня зарубна форма кріплення плах збереглася на залишках Золотих воріт у Києві й досі. Крім зарубів, на багатьох похованнях замість хреста клали камінь, що свідчило про дайбозьке їх походження. Як стверджують літні люди, в давніші часи заруби могли робити лише заможні селяни, а горопашні клали камінь чи висаджували деревця — горобину, березу, рідше клен. Наскільки мені відомо, таких форм поховань, прибережених до нашого часу, в Україні немає, і тому сварицевське кладовище також є унікальною обрядовою пам'яткою. На жаль, у 60-х роках за вказівкою вчителів місцевої школи учні вчинили свавілля — більшість зарубів було поруйновано.

Що б там як, але на сьогодні все-таки маємо повне право говорити про рідкісний осередок, де зберігаються дивовижні пласти побутових взаємин, що були в активному вжиткові понад тисячу років тому — первісні форми дайбозьких поховань із зарубами, котрі прийшли на зміну трупоспаленню, зниклий (принаймні в ареалі слов'янських народів) обряд «поклоніння предкам» і, паренті, високопошанівне колективне дійство, наскрізь просякнуте поетичним ушануванням людини, — «водіння Куста».

Не буде, отже, перебільшенням, коли скажемо: дійшла до нас більш-менш цілісна форма прадавньої культури — явище не лише унікальне, але й певною мірою сенсаційне, оскільки на наших очах зникають не такі вже й віддалені в часі обряди; ми ж, випадком долі, маємо змогу ознайомитися з живим феноменом тисячолітньої культури, якою міг би пишатися будь-який цивілізований народ.

Логічно впливає запитання: яким бавом пощастило вберегтися цьому рідкісному явищу? Щоб дати ствердну відповідь, варто бодай коротко згадати історію села. Перша писемна згадка про Сварицевичі датується 1450 роком. Небагато знайдеться таких сіл. Розташоване воно в найглухішому відрозі Дубровицького району, що неподалік од білоруської межі. Складний географічний рельєф — болотиста місцевість, ліси, бездоріжжя — убезпечив село від активних урбанізаційних процесів. Очевидно, саме ця обставина — певна законсервованість навколишнього середовища — і посприяла збереженню первісних зразків духовної культури наших пращурів.

Під час війни село було майже повністю спалене фашистами. Але, незважаючи на це, сварицевці повністю відтворили традиційну народну архітектуру — на багатьох оселях, зосібна фронтонах, є солярні знаки, тобто емблема сонця. У побуті селян і дотепер у пошані давні обрядові дійства — громадські толоки, пас-туші, грибникарські та ягідницькі пісенні цикли, жнивварський мелос тощо. Одне слово, реліктове село і його мешканці не тільки «тримають у пам'яті», але й користуються в повсякденні давньою обрядовістю.

Сварицевичі з його звичаєво-побутовим укладом — виняткове явище цілісного комплексу культурної спадщини, витоки якої сягають дохристиянської доби. Відтак поліський осередок обов'язково має набути статусу як фольклорно-етнографічного заповідника республіканського, а можливо, всесоюзного чи навіть міжнародного значення, адже йдеться про загальнослов'янську пам'ятку. Подіюна форма заповідництва — окремі села з ландшафтною структурою — нині широко практикується в братніх прибалтійських республіках.

Отже, здоровий глузд, громадянська свідомість зобов'язують нас зробити все од нас залежне, аби зберегти для наступних поколінь випадком уцілілі релікти і взяти їх під всенародну охорону. Це потрібне насамперед не для екзотики. Діючий осередок — то частка нашої культури, нашої історії, яку ми маємо вивчати не тільки з давніх літописів, але й з живих свідчень, котрі дають відповідь на sacramентальне — звідки ти, «Кусте»? Громадська атестація «сварицевичького феномена» наочно підтверджує це явище.

ЛИПЕНЬ

I. Penin
Українська хата

Сонце на зиму, а літо на спеку

Середульший місяць літа вважається періодом ягід і грибів та масової косовиці сіна. Чому ж тоді його нарекли липнем?

Спостережливий читач давно помітив: липи починають цвісти у червні. А якщо взяти до уваги й таку деталь, що старе літочислення — а саме за ним формувалися сучасні назви — відстає од нинішнього на чотирнадцять днів, то, природно, може виникнути запитання: чи не припустилися тут похибки?

Традиційно на Україні ростуть два сорти липи — широколиста і дрібнолиста. Перша починає квітнути в середині червня, а в південнослов'янських країнах навіть ще раніше. Від того шостий місяць, тобто наш червень, у сербів і хорватів має назву «липень», у словенців «липан». Натомість у північних слов'ян він ідентифікується з українською: у чехів діалектне «ліпен», поляків — «ліпец» і білорусів — «ліпень».

Відтак дехто схильний вважати, що назва в нашій мові походить усе-таки од дрібнолистої липи, цвітіння якої в основному збігається з початком місяця. Це дерево, особливо на Україні, було дуже популярним. Липами обсаджували дороги, садки та обійстя, замки та храми...

Крім цвіту як лікувального засобу і джерела медозбору, дуже поцінювалася деревина з липи. З неї виготовляли музичні інструменти, різьбили статуєтки, іконостаси, дитячі іграшки, робили речі господарського вжитку. Вельми практичними були діжечки, які вдовбували з осердя старих дерев. У липівках — а саме так називали ці посудини — тримали мед; продукт добре зберігався, не втрачав протягом тривалого часу своїх смакових і цілющих властивостей.

Зібраний з липового цвіту мед у народі називають «липцем». Він вважається найкращим і найціннішим продуктом. Тому цілком ймовірно, що й назва місяця пішла від «липцю» — періоду основного медозбору, який в Україні припадає на другий місяць літа. До речі, в усіх давніх джерелах ХІХ століття, зокрема і в «Словарі української мови» Б. Грінченка та «Словнику української мови» П. Білецького-Носенка, на першому місці стоїть означення «липень». Справді-бо, в Україні пасічництво, починаючи ще з Київської Русі, було особливо розвиненим.

Пізніше (і це підтверджують мовознавці) при уніфікації інших назв за аналогією (порівняймо: січень, квітень, травень тощо) давнє «липець» морфологічно трансформувалося у «липень». Це сталося на початку нашого століття.

Паралельно з «липцем» вживалася назва «ікуль». Її можна відшукати у творах І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка. Вона походить од імені давньоримського державного діяча Юлія Цезаря. Саме він 46 року до н. е. запровадив так званий юліанський календар, котрий проіснував на території нашої країни до 1918 року.

Крім уже згаданих, були в широкому вжиткові й інші назви, переважно народні. Давні календарі подають регіональне «білень» — від пори, коли найкраще вибілювалося полотно, «грозовик» і «дошовик» — від періоду активних гроз і злив.

Український філолог І. Верхратський у праці «Знадобу до пізнання угорсько-руських говорів» (1899 рік) фіксує і назву «елевей» з варіантами «илевей», «ільовець», «илюх», що начебто від свята Іллї, котре відзначалося 20 липня за старим стилем.

На західноукраїнських землях широко вживалася народна назва «косень» та «сінокіс» — від пори заготівлі сіна. Про це підтвержує і Я. Головацький. Річ у тому, що початок місяця збігається з масовою косовицею сіна на всій території України.

Традиційно цю роботу починали в перший вівторок Петрівки. Цей двотижневий піст триває з 29 червня по 12 липня. Як тільки польовий «гороб'ячий» щавель викидав волоть, кілька літніх косарів ішли селом і, постукуючи в коси, оповіщали селян про початок трав'яних жнив. Після цього вже можна було починати косовицю.

Кожен господар намагався якомога швидше впоратись із заготівлею трав. Це зумовлювалося погодними умовами і наближенням жнив. Відтак ті, хто мав сінокоси на далекій відстані чи значні угіддя, що потребували додаткової робочої сили, влаштовували толоки. Ця форма колективної взаємодії та взаємодопомоги була добровільною і неоплачуваною. Господар зобов'язувався лише відвозити і привозити косарів, ситно — чотири рази на день — харчувати.

Косарі, які збиралися на толоку, обирали з-поміж себе отамана. Як правило, це був найдосвідченіший газда. Він першим прокладав загінку, керував, тобто визначав початок і кінець роботи, узгоджував перепочинки тощо. Крім нього обирали ще й осавула — надійного помічника.

Місце постою косарської толоки називалося кошом. Тут обідали, відпочивали, тримали харчі й воду, господарче причандалля. Умовним знаком для коша була uprawлена в землю висока гілка.

Крім косарів, на толоки виїздили жінки та дівчата. Вони розпушували сіно, щоб швидше сохло, згрібали його і складали в копички. Цей процес називався по-трущинами.

Починаючи косовицю, отаман звертався до господаря з традиційною приказкою: «На сіно гнойок, а на волики лойок». За дошової погоди толоківці намагалися заспокоїти господаря: «Хоч сіно і чорне буде, та зима біла — поїсться...»

Косовиця — надто важка й відповідальна робота. За короткий час треба було скосити і згребти траву. Тому працювали увесь світловий день. А щоб якось скрасити тяжку працю, намагалися розвеселити себе піснями. Проте релігійні канони суворо забороняли співати під час постів. І все ж для косовиці робили виняток — у цей період дозволялося виконувати петрівочки. Це невеличкі за розміром тексти з однотипною протяжною мелодією.

На жаль, петрівчанський цикл майже не вивчений нашою наукою. Дехто відносить його до купальських або жнивварських пісень. Але петрівочки — окремий, зі своєю неповторною специфікою поетичний мелос. Зважаючи на це, наведу кілька маловідомих зразків.

Першими заспівували косарі. Починаючи роботу, отаман подавав голос:

Гей, нуте, косарі,
Бо не рано почали,
Хоч не рано почали
Да багато утяли.

Гурт' відповідав:

Вийшли в поле косарі,
Косять ранком до зорі.
До обіду покосили,
Поки коси потупіли,
По обіді спочивали,
Поки коси поклепали...

Проте більшість петрівчанських пісень виконували жінки. Подаємо, як зразок, кілька таких куплетів, що стали вже реліктовими:

1

Ой чиї ж се гребці,
Дівки та молодці?
Греблі золотії,
Самі молодії;
Гребли, не гуляли,
Греблі поламали.

2

Наші гребці, як гребці,
Чужі гребці, як старці:
У чорній одежі,
Постриглися в лежні.
Наші гребці, як гребці,
Чужі гребці, як старці:
Торби почіпляли,
В нас хліба прохали.

3

Да вже сонце котиться,
Нам додому хочеться.
Ой час і пора
Нам до куреня;
Ой час і давно,
А ми не йдемо,
Приказу ждемо
Од пана свого.

4

Чиняй, пане, погребі,
Бо вже сіно погребли,
Уже й покопили—
Пана звеселили!

Закінчивши роботу, кілька жінок ставали попереду. Їм на плечі піднімалася дівчинка. Тримаючись руками за підняті вгору граблі, вона оповіщала, що косовицю закінчено. Турт зі співами йшов до куреня:

Нуте, нуте, до межі —
Варенички у діжі!

Приспів:

Ой, нуте, робіть,
Себе не баріть.
Нуте, нуте, по п'ять —
Варенички киплять!
Не будете пильнувать —
Тут будете ночувать!

Приспів.

Косарі, проклавши останню гінку, ставали в шеренгу і, тричі промантачивши коси, кидали їх поперед себе. Отаман звертався до господаря:

— Спасибі Богу за допомогу! Спасибі й вам, панам-отаманам і хазяїнам, що день уробили і нікого не били!

Останнє звертання стосувалося тих, хто хитрував під час роботи. За звичаєвим правом, отаманові дозволялося кілька разів ударити хитруна мантачкою.

Увечері толоківці поверталися до оселі господаря. Вінцем завершеної роботи були пісні:

Чиняй, пане, ворота—
Йде твоя робота,
Чиняй, не бари,
З'їдять комарі!
Чиняй, пане, комірку,
Давай гребцям горілку,
Чиняй, не бари,
З'їдять комарі!
Чиняй, пане, сіни,
Щоб гребчики сіли,
Чиняй, не бари,
З'їдять комарі!
Чиняй, пане, хату,
Давай гребцям плату,
Чиняй, не бари,
З'їдять комарі,
Кусають і тнуть—
Дихать не дають!

Господиня вже чекала толоківців, приготувавши смачну вечерю, яку називали косаркою. Отаманові вона підстеляла подушку, а інших обдаровувала теплими словами подяки. За вечерею толоківці також виконували петрівчанські пісні.

Такими були косарські звичаї на Подніпров'ї.

При гуртовій заготівлі сіна на Лівобережній Україні отамана вибирали в такий спосіб. Косарі шикувалися «журавлем», тобто шеренгою. За більшістю голосів ним ставав той, хто найшвидше косив. У його обов'язки входило — подавати сигнал початку і закінчення роботи, робити перепочинки, періодично підправляти коси. Сповіщав він про це трьома постуками мантачки (ця форма існувала і при колгоспних сінокосах).

Перший покiс починали вiд сходу сонця, щоб воно не заслiплювало очi. По закiнченнi косовици на кiнцi лану залишали жмут нескошеної трави. Її перев'язували тонким перевеслом, прикрашали кiвтами, а поруч клали окраєць хлiба та дрiбок солi. В народi це називалося «трав'яним дiдом», символом завершення сiнокосу.

Якщо отаман виявився «скаженим», тобто швидко косив i за ним не встигали iншi чи рiдко подавав сигнали на перепочинок, то йому, як правило, намагалися «пiдправити» косу. Хтось з толокiвцiв непомiтно натирав її мiдним металевим шматком. Пiсля цього коса важко стинала траву.

Першого дня сiнокосу косарям обов'язково клали в торбину кiлька варених яєць — «щоб солодким було сiно». Ввечерi, повертаючись з роботи, толокiвцi перев'язували коси трав'яними перевеслами. Це для того, щоб «не болiла спина».

Успiх у косовици залежав насамперед вiд знарядь працi. Недарма казали: «З поганою косою i косар упрiє, бо коса любить хитрого, а цiп дурного». Насамперед неабияку роль вiдiгравала якiсть металу i, безперечно, умiння справно поклепати чи вiдмантачити знаряддя працi. Перш нiж придбати косу, пруг змочували слиною i зверху клали соломинку. Якщо вона швидко перекручувалась уздовж, то вважалося, що коса якiсна.

Крiм iндивiдуальних сiнокосiв, були й громадськi. Заготовлене на них сiно розподiлялося порiвну. Проте не завжди вдавалося пропорцiйно дiлити скошену траву. Вiдтак нерiдко виникали мiжусобнi конфлiкти. Щоб якось залагодити їх, використовували традицiйне народнозвичаєве право: кожна дiлянку, залежно вiд трави — низова, болотяна, лугова, берегова, — викошували окремо i нагрiбали стiльки копиць, скiльки було претендентiв. Потiм заготовляли таку ж кiлькiсть номеркiв, скидали їх у кашкет i почергово витягували. Так званий слiпий розподiл якоюсь мiрою влаштовував усiх.

Сiнокiс подiлявся на два види — «солодкий» i «гiркий». До першого належали трави, котрi ще не вистигли; якщо ж сiнокiс жовтiв, тобто перестоявся, його називали «гiрким». Перевага останнього в тому, що саме з нього отримували найбiльше сухої маси, оскiльки перестоянe сiно майже не всихалося.

У народi чiтко розмежовували i якiсть сiна. Вона залежала вiд сортностi травостою. Найпоширенiшими були щавель, очерет, тонконiг, жаб'яча м'ята, палахи, татарське зiлля, рогоза, канарйчики, берегова цибуля, лускавка тощо.

Кожен господар намагався якомога швидше перевезти сухе сiно додому. Перед тим як скласти його в стiжок чи на горище, вiдбирали певну частину для обрядових потреб. Це мала бути м'яка, пахуча i з живокостом трава. З неї напередоднi Рiздва та Нового року робили кубельце для кути, на якому ставили горщик з обрядовою стравою. При цьому господиня, запасаючись сiном, казала: «На узвар i кутю, щоб курчата лупились до пуття». Справдi-бо, з найкращих сортiв сiна селяни влаштовували кубла для квочок; за повiр'ям, це сприяло активному висиджуванню яєць, а вiдтак i курчат. З цих сортiв виготовляли також подушки для покiйникiв.

З закiнченням Петрiвки завершувалась й косовица сiна. З цього приводу казали: «Пiшло уже менi, як з петрiвського дня» чи «День не петрiвський, язик не попiвський — по двiчi говорити». На останнiй день посту (12 липня) припадає свято Павла i Петра. До цього часу селяни мали повнiстю впоратися з косовицею сiна, бо вже настигали жнива зернових. На Петропавлiв празник годилося накосити бодай снiп ячменю. Цей день вважався i святом пастухiв.

Щоправда, на Полiссi цi урочистостi влаштовували на Полупетра — 13 липня. Зранку пастухи обходили оселi селян, з якими домовилися про випас тварин. Господарi пригощали скотарiв печивом — мандриками. Їх робили з сиру та сметани. Випеченi в печi коржики особливо цiнувалися за своїми смаковими якостями. З цього приводу навіть побутувала приказка: «На Петрiвку зозуля мандрикою вдавiлася», себто в цей час птаха вже переставала кувати.

Пiдлiткiв, котрi випасали телят, господарi також обдаровували сиром iз сметаною. Зiбравшись на вигонi, вони самi виготовляли мандрики; для цього споруджували спецiальну пiч.

На Полупетра сільська молодь збиралася на гойдалки. На лісовій галяві хлопці, прикріпивши до кременної дубової гілки дві тички, робили орелі. Біля неї і відбувалися молодіжні гулі.

З особливим нетерпінням люди чекали дня Прокопа, котрий припадав на 21 липня. За народним агрокалендарем цей день вважався початком жнив зернових культур.

Щоправда, основні жнивярські роботи все-таки виконували в серпні.

Завершуючи розповідь про липень, я не згадав про одне з найпоетичніших свят. Уважний читач, напевно, здогадався: мова йде про Купайла, яке відзначають у ніч з 6 на 7 липня. Оскільки цьому дійству присвячена окрема розвідка, я не буду зупинятися на деталях. Скажу принагідно, що первісне дайбозьке Купайла (у цей день кожен мусив скупатися, тобто очиститися водою — а звідси й назва) пізніше транскрибувалося в Івана Купала: християнство змушене було об'єднати давній обряд з ім'ям пророка Іоанна Хрестителя.

Проте давній сюжет свята залишився незмінним у своїй основі. Обряд Купайла уявлявся насамперед як форма самоочищення від злих духів за допомогою води й вогню. Тому напередодні влаштовували спеціальні дійства, за допомогою яких можна було позбавлятися нечистої сили, зокрема відьом.

Як відомо, віра в реальне існування цих істот міцно жила серед народу. Ще й дотепер, зосібна на Поліссі та в Карпатах, літні люди переконані в існуванні «нечистої сили». З огляду на це я детальніше зупинюся на деяких формах вірування у відьом.

Відомий український етнограф П. Єфименко в другій половині XIX ст. відзначав, що явище це «настільки розповсюджене в Малоросії, що у будь-якому селі вам вкажуть на одну чи кількох відьом. У цьому випадкові не становлять винятку навіть такі університетські міста, як Київ і Харків».

Ще за моєї пам'яті, у повоєнні роки, переважна більшість літніх односельців була переконана, що в селі є відьма. Жінка, яку зазідозрювали в цьому, жила на нашій Забудській вулиці. Пригадую, коли помирала «відьмачка» — її так і прозивали позаочі, — зібралася чимало людей. Щоб полегшити передсмертні муки (а, за повір'ям, відьмачки помирала вельми тяжко), а стелі зірвали дошку і виврали околотину. Вважалося, що цим самим випустять з людського тіла «нечистий дух», котрий заважає спокійно вмерти. Що б там було, але жінка невдовзі сконала. Такий збіг обставин ще більше посилив віру в народні уявлення.

Містифікація, пов'язана з відьмацтвом, сягає глибини давнини. В придурнайському регіоні на Правобережжі України археологи, ведучи розкопки ґрунтів неолітичної та енеолітичної землеробських культур, виявили глиняні жіночі фігурки так званих чародійниць. Перші відомості знаходимо і в «Повісті врем'яних літ», що датується 1071 роком: «Паче же женами бесовьская вълшения бывають... Мъного вълхвуютъ жены чародейством и отравою и иними бесовьскими къзньми». Про це широко повідомляють і пізніші джерела, називаючи жінок-чаклунок «волхвами», «відьмами», «чародійками», «чарівницями», «обавницями», «наузницями», «потворами» тощо.

Зневага до відьом мала загальний характер. Невідомий автор XVII століття в «Слові во врем'я бездождія, і глада, і всякоя пагуби...» поставив їх в один ряд з такими ганжованими особами, як «вкрутії, п'яниці, костирове, картниці, бардачниці, табачниці, злодійове, розбійниці, драп'яжниці». Проте серед усіх вищенаведених грішників відьом як «нечисту силу» зневажали щонайбільше.

Хоч на Україні, порівняно з іншими народами, суворих вироків подибуємо найменше, а це свідчить про високу миротворчість звичаєвого права, та окремі судові джерела все-таки зафіксували кілька розправ. В. Антонович описав випадок на Волині, коли в 1720 році мешканці міста Красилова дійшли висновку, що страшну моровицю наслала найстарша жінка, котрій виповнилося 120 літ. Звинувативши її в чаклустві (очевидно, бабуся вічувала про людомор), спочатку закопали по шию в землю, а потім спалили.

Шістьма роками раніше подібний випадок трапився і в Лубнах. Запідозривши у відьмацтві якусь жінку, її «піддали тортурам», і вона зізналася, що «може перетворитися на сороку і в дим перекидатися». Врятувало «нечестивицю» од смертної кари через спалення заступництво державного діяча й історика В. М. Татищева.

Але, повторюю, такі випадки — рідкісні явища. Переважно чаклунок позбавляв права жити в селі (згадаймо повість О. Купріна «Олеся», написану на конкретному матеріалі). До цієї теми так чи так зверталися Г. Квітка-Основ'яненко, М. Гоголь, Т. Шевченко та інші письменники.

Чому, власне, в людей віддавна була така величезна зневага до «нечистої сили»? Вважалося, що відьми за своєю природою здатні приносити тільки лихо. Крім насилання різних бід, вони «псували» чужих корів — забирали молоко, наклепали хвороби на людей, здійснювали магичні заломы колосся, що спричиняло до неврожаю, могли навіть висмоктати кров (відтак у деяких регіонах їх іще називали «опирі» чи «упириці»). Одне слово, це були люди, наділені надприродною нечистою силою.

За уявленнями наших прашурів, нечестивиці поділялися на дві категорії — родимі та перевертні. До першої належали ті, хто ставав таким ще в утробі матері. Це траплялося у випадках, коли народжувалося підряд сім дочок; одна з них неодмінно мала стати відьмою. Вважалося, що дитя перетвориться у відьму, якщо вагітна жінка, готуючи різдвяну святкову вечерю, необавом проковтне вуглинку. Цьому сприяли і «злі очі» чи «прокльони». Відтак здавна в народі вагітні жінки надто намагалися не потрапляти в людні місця, де неодмінно мало бути «лихе око». До потенційних відьом відносили й сварливих жінок. Згадаймо приповідку: «Вона зла, як відьма».

Перевертнями, а по-народному «відьмачками», ставали лише при житті й переважно за власним бажанням. Для цього потрібно було піти «в науку до чарівниці» або ж «потоваришувати з нечестим» (тобто чортом). Ці дії відбувалися вночі за вітряної погоди десь біля річки чи обічної запушеної (сплюндрованої) криниці. Зафіксовано і такий казковий «рецепт»: жінка чи дівчина, котра бажала перевтілитись у відьмачку, мусила йти Юрія натрапити на коров'ячий брід, набрати в рот зі сліду корови-первістки води і скропити нею фігуру на роздоріжжі, а потім, роздягнувшись, вилізти догори ногами на самісінький верхівок хреста...

Якщо перевертні добровільно поповнювали загін відьом, то родимі — не з власної волі, а тому їм нерідко співчували. Різнилися вони між собою тим, що у народжених обов'язково мав бути хвіст. Щоправда, розрізнити, хто є відьмою, — справа нелегка. Вони жили поруч як звичайні люди. Це могли бути дівчатка і бабусі з вигляду красиві або потворні.

Проте в народі було кілька способів їх виявлення. Переважно щастило це зробити на календарні свята: різдвяно-новорічні, Великдень, Трійцю, Юрія і особливу Купайла.

Одвічна здатність відьом і відьмачок — перевтілюватись у тварин (пса і особливо кішку). Якщо упіймати живцем таку тварину, то вона неодмінно буде проситись людською мовою, щоб відпустили її. Народна міфологія радила не робити цього, а тримати доти, доки потвора не перевтілиться в людину. Натомість, відрізавши чи вирвавши жмут волосся з голови, цим самим позбавляли її «надприродних властивостей».

Особливо багато легенд та повір'їв пов'язано з відьмацькими ігрищами. Начебто «нечисті» періодично (здебільшого на Івана Купайла) збираються на свої збіговиська. Їх улюбленим місцем були лісі гори (у народі завше до таких краєвидів ставилися зневажливо і насторожено). Найбільше легенд пов'язано з Лисою горою в Києві, куди збігалися відьми не тільки з України, але й Білорусії та Литви. До речі, археологи, провівши тут розкопки, виявили рештки давньослов'янського могильника; датованого VIII — X століттями. Подібні «відьмацькі урочища» зафіксовані в селі Бакота на Поділлі та в Карпатах — узвишшя Яворника, Обавського Камея, Гутина тощо.

За повір'ями, збіговиськом має керувати «відьмак» — літній чоловік (до речі, деінде вважають, що це властиве і «сильній статі», але то вельми рідкий випадок). Відьмацькі гульбища, як правило, переростають у вселенські дикі оргії: голі, з розпушеним волоссям поторочі несамовито кричать, тягають одне одного за волосся, влаштовують криваві бійки терницями (пристрої для тіпання льону чи конопель). Тому селяни напередодні свят знімали м'ялниці і переховували їх у хаті під образами або ж затикали терничні дірочки осиковим шпуром, — начебто саме це дерево здатне було «відігнати відьму».

Щоб убезпечитись од нечистої сили, люди вдавалися до найрізноманітніших дійств. Вважалося, що найкраще зробити це напередодні Івана Купайла, оскільки після своїх гульбищ відьми обов'язково мають дойти корів. Відтак старші люди потайки приносили з лісу осикові галузки і вночі затикали ними ворота, двері, обвішували комору і хлів. Уранці, вигонячи корів до череди, обкурювали тварин осиковим димом та зіллям.

Після цього в обідню днину чи надвечір хлопці витягували з тину суху жердину, прив'язували до неї куля і йшли до толоки. Біля вправленої у землю тички збиралися односельці. Жінки ставали з одного боку, а чоловіки — з іншого. Натомість підпалювали солом'яного куля. Доки горів огонь, присутні співали спеціальних пісень:

Купальської ночі
Видрав чорт відьми очі,
Щоб житов не засівала,
Щоб корів не чарувала...

Коли жердина догоряла й падала долі, юнь перестрибувала вогнище. Потім попіл розгрібали заступами й розмітали віниками, щоб не сходилися відьми.

В інших випадках замість жердини ставили на вигоні соснову гілку, обрамлювали її квітами, пацьорками та свічками. Вчинивши довкола обрядові дії, гілку підпалювали. Якщо від неї залишався цурпалок, то його несли до річки й топили у воді.

Увечері літні жінки клали в горщик з водою осикові тріски та цідилку й варили їх у печі. Вважалося, що саме в цей час має неодмінно прийти за позичкою відьмачка. Господині пильно стежили, хто першим навідається. Як правило, таким людям нічого не позичали. Коли ж прохач залишав хату, то йому навздогін кидали вуглину або дрібок солі — це начебто мало порятувати родину від «нечистої сили».

Ці та подібні дії, звичайно, позначені давніми язичеськими формами містичних уявлень. Вони проіснували не одне століття у побуті поліщуків. Перебуваючи в експедиційних мандрах, я не раз чув з вуст літніх людей, що саме завдяки таким обрядодійствам вдавалося застерегтись од лихих «чорних людей» — чаклунів та відьмачок.

Нині ми сприймаємо це як елемент давнього містичного уявлення. В побутовому ж житті подібні магічні дії займали значне місце, і ми повинні знати про те, якщо хочемо бути глибокими знавцями, а не дилетантами своєї історії. Тим паче, що обряди, пов'язані з уявним існуванням відьом, — явище вельми цікаве, воно наскрізь пронизане багатоманітною поетичною уявою нашого народу, різноманітним космологічним і демонологічним образів, філософських та фольклорних традицій, котрі широко використали в своїй творчості найвідоміші поети, композитори, художники. Вже сам цей факт свідчить про високі світоглядні потенції нації, її багату духовну спадщину.

Отже, липень нерідко вважали і «відьмацьким місяцем». Цьому прислужилися насамперед різноманітні передкупайлівські і власне купайлівські обряди.

Народний прогностик

Мефодія (2 липня). Якщо на Мефодія йде дощ, то він може йти з перервами сорок днів.

Горпини Купальної (6). Цей день вважається одним з найкращих для заготівлі лікарських трав. Всюди на Україні люди удосвіта до схід сонця вирушали в ліс і на левади, щоб запастися природними зіллявчачами. Заборонялося заготовляти трави лише «нечистим» жінкам, в яких на цей період припадала місячка.

Купайла, Івана Купайла (7). Давнє язичеське свято краси, молодості й самоочищення. З ним пов'язані цікаві обрядодіїства біля води, які влаштовувала молодь у ніч з 6 на 7 липня. Хлопці готували вогнище, а дівчата вбирали Марену — живу гілку. З настанням сутінків парубки підпалювали ватру, через яку попарно перестрибували. Натомість юнки топили Марену, яка символізувала русалку, і пускали на воду віночки, завбачуючи своє майбутнє подружнє життя.

У цей день годилося обов'язково скупатися, а дітям, замість вогню, пострибати через кропиву. Всі, хто йшов до купайлівського дійства, намагалися не оглядатись, щоб не наздогнала відьма, котра обов'язково мала бути присутньою на святі. Для того щоб її впізнати, необхідно мати при собі попіл з купайлівського вогнища, загорнутий у ганчірочку. Тоді відьма неодмінно підійде і скаже: «Віддай мені те, що у тебе є». Крім того, якщо цей попіл закопати біля воріт, то жодна з відьом не дітине корів.

У деяких регіонах наступного дня, себто на Купайла, дівчата робили з соломки ляльку, одягали її у жіночий одяг, вішали намисто на шийку, а голову прикрашали стрічками, квітами й віночками (деінде голову виготовляли з глини, замість очей вставляли вуглини і рижували шоки). Натомість у супроводі дітей ходили з Мареною вулицями села, наспівуючи купальських пісень; зробивши обхід, йшли до річки чи ставу, роздягали ляльку і топили у воді.

В інших селах закопували на леваді виготовлену з дерева ляльку, ставили поруч стіл, накривали його скатертиною, клали хліб з дрібком солі і, взявшись за руки, ходили довкола, наспівуючи пісень. По закінченні дійства Марену відносили до річки й топили, приспівуючи:

Потонула Маренонька, потонула,
Наверх кісонька зринула...

Дівчата й хлопці намагалися облисти одне одного водою, хоч купатися з Мареною не годилося — «бо вона пакличе бурю». На Закарпатті жінки робили на Купайла віночки і відносили на могилки своїх дітей, що народилися неживими або ж нехрещеними померли. В цей день навіть не пускали корів у поле. До дійних тварин на цілу ніч і день підпускали малих телят, «щоб відьма не нашкодила». Зібраний на Купала подорожник вважався помічним од багатьох хвороб.

Купайлівські дійства зафіксовані і в народній творчості.

Зелене Купало в літо упало.

До Івана Купала дітки просять дощу, а після Купала він сам йтиме.

Коти до Івана проса буде з ложку, то буде і в ложку.

На Івана Купала баба муки не мала, а на святого Петра (12.07) пирогів напекла.

Празник — Іван Бражник.

На Івана нажата, а на Петра напекла.

Після Купала не треба жупана.

До святого Івана робить муха на пана.

Бджола каже: «Годуй мене до Івана — я зроблю з тебе пана; ...то вона вбере тебе, як папа; ...то наряджу тебе, як пана».

Догодуй бджолу до Івана, то нарядить тебе, як пана.

Згадай мене до Івана, а я зроблю з тебе пана.

Люди вірили, якщо піти в ліс проти Купала, то можна побачити, як цвіте папороть. Коли ж зірвану квітку сховати за капелюх, то обов'язково пощастить знайти під землею золотий скарб.

Велика роса на Івана — буде врожай огірків та горіхів.

Купальська ніч зоряна — вродять гриби.

Дошовий день — на неврожай.

Самсона (10). Його іще називали Сіногній. «На Самсона, — казали, — бійся мусона».

Якщо йтиме дощ, то негодитиме сім тижнів — аж до бабиного літа.

Петра і Павла (12). Цей святодень пов'язаний з літнім сонцестоянням. Найурочистіше його відзначали пастухи. В карпатському регіоні власники тварин організовували святковий обхід (Петрівку) на вигоні. Гуцули, скажімо, приносили пиріжки з сиром (мандрики, перевертаники), після чого пастухи влаштовували різноманітні змагання, розваги, танці. В цей день юним попасичам дозволялося зібрати один удій з усіх тварин і вигідно продати. Виручені гроші йшли на власні потреби.

На Івано-Франківщині я почув вислів: «А ти сьогодні копав Петра?» Коли ж поцікавився, що це означає, то виявилось, що й дотепер на Прикарпатті існує давній звичай «копати Петра».

Напередодні Петра і Павла пастухи та всі інші підлітки на толоках виконували квадратні канавки такої глибини, щоб можна було спускати в них ноги. Землю скидали поруч на купку й прикривали дерном. Середину обкопаного місця, яке правило за стіл, застеляли скатертиною і клали на неї принесені з дому продукти (переважно пиріжки з сиром, капустою та іншою зеленню), а також безалкогольну наливку. Кожен намагався почастивати інших смаковитим їством. Нерідко й самі готували зі сметани та сиру пиріжки-мандрики.

Розмова точилася неквапом. Згадували цікаві бувальщини, забавні історії. Брати участь у таких діях було за велику честь для підлітків. До свого товариства приймали не всіх, і вважалось великою ганьбою, коли когось залишили «поза гуртом». Натомість старші чи однолітки нерідко намагалися засипати Петра, а тому за ямкою вели постійний нагляд.

Петропавлівське свято мало і свій пісенний цикл. Ось кілька таких співанок.

А на Петра вода тепла,
Лиш би ся купати,
Ой на Петра личко біле,
Лиш би цілувати!
Ой на Петра вода тепла,
Лишень її пити,
Який, мамцю, Петрусь файний,
Лиш би го любили!

Якщо на Прикарпатті «копали Петра» не лише пастухи, то в інших регіонах це було виключно професійне свято. На Подністров'ї відпасувачі ходили селом, а господарі обдаровували їх продуктами та грішми. На Поліссі та Лівобережжі пастухи або господарі спеціально готували мандрики. Особливо урочисто проходив цей обряд на Херсонщині. Кожна господиня призибувала маслянку — скотини, які залишалися після збиття масла, зливала її в горнятко і стоплювала (створожува-

ла). З такого сиру, додавши яєць та муки, робили кругленькі сирники, власне мандрики, які варили в олії чи смальці. Тому й казали: «На Петра зозуля мандрикою вдавилася». Як відомо, з цього часу птаха вже припиняла свої співи.

Крім того, на Петра і Павла виготовляли з ячного борошна нового врожаю обрядовий хліб і несли його до церкви на посвяту. Священик розламував книшики і причащав, наче проскурками, всіх присутніх. В такий спосіб жінки віддячували Петрові, що запровадив цей недовготривалий піст (до речі, на Петра і Павла власне й завершувалася Петрівка).

Про Петрове свято в народі існувало безліч прислів'їв.

Раз у рік Петра.

Бабське літо до Петра тільки.

До Петра молочка відерце, а по Петрові глек і той неповний.

До Петра не сподівайся тепла, а по Петрові та й по теплові.

На Петра і душа тепла.

Від Петра красне літо.

Йшло до Петра, а тепер до Різдва.

За Петра Афонського сонце повертається на зиму, літо на жару, а з Спиридона Сонцеворота (25.12) сонце повертає на літо, а зима на мороз.

Зозуля кує тільки до Петра, а потім мандрикою вдавилься.

Кожний то знає, що святий Петро колоски підпалює.

На Петра колос, а на Іллю (2.08) жнива.

Не все в середу Петра.

По Петрові на дворі пусто, а в полі густо.

Соловей співає до Петра.

Як хліба вродили, то ні Петро, ні Павло їх не віднімуть.

Прийшов Петро — вирвав біло (листок), прийшов Ілля — вирвав два, прийшов Спас (19.08) — бери рукавиці про запас, прийшла Пречиста (21.09) — на дереві чисто, а прийшла Покрова (14.10) — на дереві голо.

Коли на Петра сльота, то буде вліті багато болота.

Як на Петрів день спека, то на Різдво мороз.

Якщо на Петра один дощ — врожай непоганий, два — добрий, а три — багатий.

Полупетра, або Петрового батька (13). Деякі селяни вважали, що назва ця на честь Петрового батька, інші — лише самого Петра, а дехто пов'язував з тим, що свято наполовину менше. Що б там було, але на Полупетра вшановували пастухів, а також тварин. Деінде навіть не доїли корів, а варили борщ у трьох горщиках, оскільки Петро тричі відмовлявся од Христа. У цей день пастухи мали змогу відпочити — не відпасували тварин, а тому казали: «На Полупетра щаслива дівора».

З Полупетром пов'язано чимало молитов, присвячених тваринам. Ось зразок однієї, зафіксованої на Поліссі:

«Христе, Боже наш, оберігай і опасай худобицю нашу вдень під сонцем, уночі під місяцем, під ясними зорями і на пізнім ляганні, і на раннім вставанні, і на досвітніх годинах, де вона роси спасає, де води спиває.

Сохрани її, Боже, від звіра лютого, що її підстерігає, від язика злого, клеветучого, і від гада гадовитого, ненаситного, і від чоловіка лукавого та невірного, і від усякого чорного зла, щоб повсякчас обминало її воно. Щоб зле обминало, а добре зустрічало.

Нехай прибуває на нашій худобі усього із роси, із води, із усякого цвіту, що цвіте на нашій землі!»

Щаслива та хата, де худоби багато.

Коло худоби проходиш, то сам собі вгодиш.

Як корова у хліві, то є харч на столі.

У ледачого господаря кінь не побіжить.

Кузьми і Дем'яна (14). «Кузьма і Дем'ян згубили жупан» — початок літньої спеки, адже за старим календарем це полудень літа.

Фотія (15). Закінчували косовицю сіна і починали готуватися до жнив, тому й казали: «З сіножаті пішли пожинки».

Якщо з'явилися жовті листочки на деревах — на ранню осінь і зиму.

Кирила і Афанасія (18). Якщо місяць яскравий, то на щедрий врожай.

Євдокії, Євфросинії (20). Переважно дощовий день, який започатковує негоду. Як зібрав сіно, то не страшна і Єфросина.

Прокопа (21). Традиційний початок жнив. Дозрівання зернових збігалося з достиганням чорниць. Крім того, жінки до схід сонця йшли на городи рвати кріп як засіб для лікування головних болів, — дорослі відваром змивали голови, а дітей купали у ваннах.

Серед народу вважалося, що соловей співає доти, доки ячмінь не викине колос, а зозуля лише до Прокопа. Але це вже віщувало лихо. Натомість пасічники збирали бджолині рої тільки до Прокопа; після цього з них намагалися не створювати нових сімей, бо не встигнуть запастися на зиму медом.

На Прокопа жита копа.

На Прокопа вже є на полі копа.

Прокіп нав'язав сім кіп.

На Прокопа приготуй плечі до снопа.

Що за молодії, що регочуть серед пшениці? (Копи).

Якщо цей день дощовий, то хліб у копах може прорости.

Антонія (23). Якщо гримить і блискає, то десь у полі копи горять.

Прокла (25). Вважається, що в цей день бувають найрясніші роси.

На Прокла все промочло.

Гавриїла Архангела (26). Якщо сильна злива з грозою, то на дощову осінь.

Валентини (29). Цей день вважається святом «іменного снопа».

Івана Багатостраждальника (31). Цього дня жінки, котрих залишили чоловіки, відправляти в церкві службу Божу. Дехто вірив у те, що після цього зрадливці повернуться назад і будуть вельми вірними у подружньому житті.

Липень не тільки полудень літа, але й року.

Липень — вершина літа.

В липні в коморі пусто, а зате в полі густо.

Хто в липні жарі боїться, той взимку немає чим погрітися.

У липні хоч рясдінся, а в грудні тепло одінся.

Чого липень і серпень не доварить, того і вересень не досмажить.

У липні сонце йде на зиму, а літо на спеку.
У липні день одбуває, а жара прибуває.
Липень-пеклиця на зиму робить, а зима з'їдає.
Липень казати звик: «Я — грозовик».
У липні літо маківкою повито.
Готуй сани влітку, а воза взимку.
Погаме літо буває, як сонця немає.
Літо на зиму робить.
Літо збирає, а зима поїдає.
Літо робить запас, а зима витрачає на нас.
Сонце пригріє — усе доспіє.
Хто влітку скаче, той взимку плаче.
Літо пролежиш — взимку до сусідів побіжиш.
Літо селянинові батько і мати.
Кому влітку холод, тому взимку голод.
Буде літо, то буде й розмаїто, а прийде зима, то й хліба нема.
Хто влітку не ледарює, той взимку біди не чує.
Що вліті родить, то взимі не шкодить.
Літом і баба сердита на піч.
Літо весь рік годує.
Що літо приробить — зима переводить.
Тільки до Петра косарі.
Коса любить брусок і сала кусок.
Коса любить хитрого, а ціп дурного.
Ціп і коса — то чортова душа.
Косар іде косить, а хто буде за тобою штани носити?
Це ти будеш косити, а хто завтра твої штани носити?
Накосили косаниці та забрали в рукавиці.
Накосили скирду сіна, прийшла коза та й поїла.
З болота осока та рибиза з горбка.
Як буде нога в гною, то буде й губа в лою.
Поросла лепеха в косовій сажень.
Ну й коса, як бритва, не косить, а бриє.
Трава така, що й миш не пролізе.
Сім на стозі, а один на возі.
Цей косар і підкіском коситиме.
Хто рано косить, той хліба не просить.
Ну й пирій, як дротяка.
Хто в спідниці, той на копиці.
Поганою косою і хороший косар не буде косити.
Добра коса й камінь переріже.
Спить ся, як після косовиці.
Як іде косити косар, то каже: «Одчини, жінко, ворота, бо перескочу!», а коли вертає додому, то:
«Позагрібай солому, а то перечеплюся...»
Сонце пече, липа цвіте, день одбуває — коли це буває? (Липень).

* * *

Бджоли сидять на стінках вуликів — на сильну жару.
Коли бджоли ранком виграють — на нестерпну спеку.
Цвіте липа — ловиться сом.
Ластівки, літаючи низом, граються — на дощ та вітер.
Високо в небі в'ються ластівки — утримується ясна погода.
Ліс без вітру шумить — на дощ.
Кроти нарили високі купини — буде тепла і ясна погода.
Золотиста вечірня зоря на безхмарному небі — утримується добра погода.

Мерехтять зорі - кілька днів буде ясно і сухо.
Червонувате сьйво навколо місяця — на погіршення погоди.
Темнішає сонячне проміння — бути грозі.
Висока й крута веселка — на вітер, низька й положиста — на дощ.
Глухий грім — до тихого дощу, розкотистий — на зливу.
Грім гримить довго й невиразно — на тривалу негоду, недовго, різко і лунко — буде сонячно.
Якщо після короткочасного дощу з'явиться веселка, розфарбовуючи небо з півночі на південь, і червоний колір найяскравіший — на негоду.
Чим зеленіша веселка, тим густіший буде дощ.
Вода в річці піниться за день чекай дощу, чорніє — буде буря.
Нічна роса не висихає — буде гроза; що більша роса, то жаркіший день.
Якщо по небу плывуть білі чи кругленькі хмари, то дощу не буде, а коли утворюють стовпчики, то увечері можлива гроза.
Літній ранковий туман — на ясну погоду.
Похолодання під час дощу - ознака того, що незабаром погода поліпшиться.
Хмари потяглися по небу смугами — буде дощ.
Небо в багрянцях передвіщає гарний ранок, але пізніше таки задощить.
Мурахи ховаються в гнізда — на грозу або сильний дощ.
Якщо «двері» в мурашниках відчинені по всій купині — опадів не буде.
Якщо при гарній погоді вітер різко змінив свій напрямок, то можна очікувати негоди.
Погожої днини в лісових криничках знизився рівень води - невдовзі збереться на дощ.
Дошова вода стоїть у межах — на близьке прояснення, а як швидко всмоктується в землю на тривалий зливний дощ.
Якщо павук вилізав з гнізда і тче нову павутину або ж на відкритому повітрі робить іншу з довгими нитками — буде гарна погода.
Комашня ховається в листі дерев — на дощ.
Якщо п'явки бунтують, судомно звиваються, виповзають з води і присмоктуються до сухого місця — бути грозі.
Розжумкалися вдень жаби — чекай дощу.
Озерна жаба вилізла на берег - просить дощу.
Жаби стиха пожумкують — на дощ, голосно кричать - на хорошу погоду, мовчать — перед похолоданням.
Упіймався на гачок в'юн — чекай дощу.
Кажани довго літають після заходу сонця — буде ясно й тепло.
До пізньої ночі сюрчать коники (цвіркуни) — ранок буде тихий і сонячний.
Перед дощем вонна на віцях м'якшає і випростується.
Павуків майже не видно — на мінливу, а багато — на суху й теплу погоду.
Вороння злітає під хмари — до негоди.
Якщо влітку багато молочка (осо́ту), то зима буде холодною.
Вранці на низинах суха трава — наступної ночі чекай дощу.
Латаття ледь-ледь піднімається вранці над водою, але із запізненням — по обіді прибуде дощ.
Вранці туман стелиться по воді — день порадує теплом.
Напередодні негоди збільшуються запахи застоюної у ставках води.
Якщо вранці квіти мокрі чи закриті й поникли, то вдень слід чекати дощу.
Перед дощем кручені паничі складаються вузликом.
Якщо голки в будяка розм'якли, майже стулилися й не колються — перед дощем, а коли наїжачилися — на спеку.
Берізка польова згортає квіточки вінчиком у парасольку — на негоду.
Білі, жовті, оранжеві, рожеві й червоні квіти портулаку розкриваються тільки на сонячну погоду.
Якщо земля під кушем бур'яну «куряче просо» ніби покроплена водою — вдень задощить.
День паркий, а з листя осо́кора чи клена крапають «сльози» — чекай дощу.
Перед дощем пуп'янки троянд і шипшини не розпускаються.
Якщо жовта акація сильно пахтить і біля неї в'ються дрібні комашки — на дощ.
Якщо кіт згорнувся в клубочок і лапками приховав писк - похолодає, а коли вмивається, довго полизуючи лапку, — на суху погоду.

Корови лягають спати на дворі — буде гарна погода, під навісом — занегодять.
Черета ввечері повертається додому спокійно — завтра буде хороша погода, якщо ж корови бунтують — втрачають спокій і ревуть — чекай негоди.
Якщо корови ввечері пожадливо скубуть траву — на завтра зберегеться на дощ.
Корови мало п'ють води, вдень сплять — на дощ.
Худоба збивається до купи — на негоду.
Корови знехотя й лінно піднімаються вдень, коли їх вигонять у череду, — буде спека, а коли чекають попасичів — на спад температури.
Гуси вилежуються і брѳохаються у воді, котру їм заготували, — на дощ.
Дошч іде, але кури не ловаються — сподівайся затижних опадів, навіть на кілька дѳб.
Якщо ви помігали, що навіть стара кішка починає гратися — перед дощем; молодий кіт грає з курми чи вилазить високо на дерево — також перед негодою.
Пес сідає на задні лапи й піби повзе — на опадн в будь-яку пору року.
З'явилася у вас млявість і тягне на сон — невдовзі занегодять.
Вогонь у печі біліє, а жар швидко гасне — завтра занегодять.
З'явився перший туман — їди по гриби.
Якщо влітку цвіте багато дикої моркви, то наступна зима буде теплою.
Жарко на осені багато шишок — добре вродить ячмінь.
Жаркий липень, то і грудень буде морозний.
Яке літо, така й зима, літо буряне — зима з заметілями.
Літо з грозами — зима зі снігом і морозами.
Літо сухе, спекотне — зима малосніжна, морозяна.
Мокре літо — осінь ясна; літо мокре й тепла осінь — на довгу зиму.
Після сухого й спекотного літа наступний рік буде врожайним.
Коли достигають чорниці — починай косити жито.

Ходили дівоньки коло Мареноньки...

Той нещасний випадок, що трапився на початку сімдесятих років, уже здається, призабувся. Про нього, може, і не варто було б згадувати, якби не одна обставина. Саме вона допомогла чинушам од культури розправитися зі святом... Купайла. Після цього понад десять років над обрядом висіло суворе табу.

Того року у Коростишєві, що на Житомирщині, готувалися провести традиційний обряд Купайла. Заздалегідь розробили сценарій, увівши в обрядодію головні персонажі — Марену, Водяника, масові хороводи. За задумом організаторів, дійство мало відбутися на мальовничому березі річки Тетерів, що неподалік гомінкої траси Київ — Житомир.

У визначений час зібралося чимало людей. Переважна більшість розмістилася на крутих схилах поліської річки, а декотрі облюбували місця на мосту. І треба ж такому трапитися: рейсові автобуси, зустрівшись, потіснили людей, котрі стояли на пішнику, і ветхі перила не витримали натиску — одне з них обвалилося. Були навіть і людські жертви...

Що тут казати, випадок трагічний. І стався він насамперед з вини охоронців порядку та шляховиків — кілька десятків років перила практично не обновлялися. Натомість всі грѳхи приписали не справжнім винуватцям, а купайлівському обрядоді. Міністерство культури республіки тут же спішно розтиражувало вказівку, спустивши її на місця, в якій суворо заборонялося будь-де проводити свято краси й молодості. На його організаторів, котрі не підкорялися наказові, влаштовували гоніння, шельмували їх; сам був свідком, коли учасників і фольклористів, що приїхали записувати пісенні тексти в село Малу Рачу на тій же Житомирщині, грубо розганяли, змушували писати пояснювальні. Вчителька місцевої школи — прекрасна популяризаторка народних звичаїв та обрядів — Євгенія Йовенко, яку звинуватили в «націоналізмі», потрапила в лікарню з нервовим розладом.

Проводять купальський обряд, як було сказано, з 6 по 7 липня. Традиційним місцем святкування обирали береги річок, левади, луки чи лісові галявини, але з неодмінною умовою — наявністю води.

Обрядова структура свята загальна для всієї території України. Щоправда, в окремих регіонах були свої відмінності. Я ж зупинюся на обрядодії, якою протягом століть користувалися мешканці лісової зони.

Напередодні, себто 6 липня, хлопці ходили селом і збирали біля дровіть та на обійстях хмиз, господарські речі, що вийшли з ужитку, поліncia. Нерідко господарі й самі виносили для купаїлівського вогню старі дерев'яні відра, кошелі, граблі чи лопати. Навантаживши хмизом солом'яного, спеціально виготовленого для цієї мети козубка, парубки тягли його до левади, приспівуючи:

— Купайло, Купайло!
Де ти зимувало?
— Зимувало в лісі,
Ночувало в стрісі,
Зимувало в пір'ячку,
Літувало в зіллячку.

Дівчата в цей час йшли до лісу чи на луку. Потайки від хлопців вони плели віночки з живих квітів. Нерідко юнки запасалися двома чи трьома віночками. Крім того, потрібно було зробити «Купайла» чи «Марену» — неодмінно прибрати квітами та стрічками живу березову гілку. Це обов'язковий символ дівочого гурту, без якого не могло відбутися свято. Виготовлення атрибутів, як правило, супроводжувалося піснями:

А ми рутоньку посієм, посієм!
Зеленую руту, жовтий цвіт
Посієм!
А ми рутоньку попалем, попалем!
Зеленую рутоньку, жовтий цвіт
Попалем!
А ми рутоньки нарвемо, нарвемо!
Зеленую руту, жовтий цвіт
Нарвемо!
А ми віночки сплетемо, сплетемо!
Зеленую руту, жовтий цвіт
Сплетемо!
А ми дівочок вберемо, вберемо!
Зеленую руту, жовтий цвіт
Вберемо!

Надвечір сільська левада помітно оживала. Хлопці дивлялись, як складене вогнище, прикидали на око, чи вистачить хмизу, бо ж купаїлівське свято мало тривати до пізньої ночі. На обочинах вигону готували невеличке багаття й підлітки; їм також дозволяли брати участь у цих діях.

Як тільки починали густитися на очах сутінки, дівчата урочисто несли своє «Купайло» під супровід обрядової пісні:

Зелена дїбровонько,
Чого так рано спустошена,
Трава на сіно покошена?
Ой молодая молодежи,
Вийди до нас на вулицю,
Винеси нам купаїлицю!
— Ой рада б я виходити,

Та заставляють до роботи,
Та заставляють хату мести,
Під круту гору воду нести,
А під другу камінь котити.
Ой повій, вітре буйнесенький,
Викоти камінь крутесенький,
Зійди, дощику дрібнесенький,
Скропи травицю-муравицю,
Нехай я вийду на вулицю,
Винесу дівкам купайлицю.
Бо наші хлопці недбайливі —
Не вирубали купайлиці.
Якби вони за нас дбали,
То купайлицю вирубали.

Облюбувавши місце неподалік вогнища, дівчата вправляли в землю берізку, а хлопці намагалися розвеселити гурт дотепними діалогами, нерідко й пісненими текстами. Не залишалися в боргу і юнки, вони відповідали не менш влучними кпинами.

Тим часом видолинок заповнювався односельцями. Подивитися на святковій врочистості сходилися всі — і діти, і дорослі. Адже цим дійством мало, власне, й завершитися колективне дозвілля, бо невдовзі надходили жнива — найвідповідальніша пора в житті селян.

Нарешті леваду оповивав густий вечір. Кілька юнаків, запаливши смолоскипи, йшли до наготовленого хмизу. За хвилину-другу гоготливе багаття приковувало увагу присутніх. Коли ж усе довкола яскраво освітлювалося, зринав могутній наспів:

Запалала собітойка,
Схопилася челядойка,
Схопилася, прибігає,
Та ще дровець докладає.
Собітойка ясно горить,
Челядойка пишно ходить,
Собітойка догоряє,
Худобойка проквітає.

Свято, отже, почалося. Неподалік, зібравшись у ватаги, пильнували за обрядодією підлітки, щоб перейняти досвід старших, бо згодом їм також доведеться продовжувати цю давню традицію. Літні жінки та чоловіки невпоквап починали згадувати свої молоді літа...

Коли вогнище трохи згасало, шпеткіші хлопці намагалися перестрибнути його. Їхній азарт передавався й решті. Та не кожен міг вправно зробити це — деякі невдахи приземлювались у суприску, і від того гурт спалахував сміхом, жартами, веселими кпинами.

Але молодість і юнача нестримність брали своє: кожному праглося «очиститися» купайлівським вогнем, бо так велить звичай: прийшов на Купайла — неодмінно мусиш перестрибнути багаття, підтвердивши цим свою спритність і вправність.

До хлопців згодом прилучалися й дівчата. Попарно, взявшись за руки, вони також долали вогнище. Ті, що стояли осторонь, супроводжували драматичні дієства піснями:

Ой на горі, на горбочку
Склали дівки собіточку.
Прийшли хлопці, розвалили,
Собі руки засмалили

Юж будете тепер знати,
Як собітку розваляти.
Там на горі, на горбочку
Склали хлопці собіточку.
Прийшли дівки, не тікали,
Тільки красно заспівали,
А собітка запалала,
Дівкам долю вщувала.

Веселі розваги тривали за північ. Вважалося, якщо хтось з парубків чи юнок «не випробував себе» на святі, того протягом року супроводжуватимуть невдачі. Відтак кожному праглось у будь-який спосіб прилучитися до молодіжного дійства, що сприяло його масовості й різноманітності. Коли ж вогнище починало згасати, дівчата, оточивши увітчаного «Купайла», заспівували прощальну:

Ой на Івана Купайлочка
Там купалася ластівочка,
На бережку сушилася,
Дівка Марійка журилася:
Ой ще рушничків не напряла,
А вже матінка заміж дала.
Ой ще рушничків не вбілила,
А вже матінка одділила.

Находив час розбирати «Купайла». Дівчата, ставши колом, знімали з нього прикраси (кожна юнка при цьому намагалася взяти на згадку якусь дешицю, щоб «заталанила долю»), а саму галузку несли до води, де їх уже підстерігав Водяник. Він полохав тишу, сікався до «непроханих гостей». Хлопці, скориставшись нагодою, тим часом обливали юнок водою. Але й дівчата не залишалися в боргу — упіймавши котрогось, вони живосилом тягли до ставу й кидали у воду. Цього вимагав звичай: прийшов на Купайла — маєш промокнути до кісток! Про це мовить-ся і в пісні, котру виконував хор дівчат:

Де купався Іван, да й у воду впав;
Купала на Івана.
Де купався Гриць, да й у воду тиць;
Купала на Івана.
Де купався Клим, да й у воду вплив;
Купала на Івана.

Хлопчачий гурт відповідав, приспівуючи до кожного рядка: «Купала на Івана»:

Чий же льон да не виполотий?
Да то дівка Прісечка да й не виполотала.
Да за чим вона да й не виполотала?
Да за тим, да за сим, да за сном товстим.
Да за сном товстим, да за Федорком молодим.

За веселими забавами непомітно настигала ніч. Дівчата поспішали до берега. Присівши біля води, починали пускати віночки зі свічечками, щоб завбачити долю. Якщо вони сходилися до купи, то, за повір'ям, юнка цього року має вийти заміж, коли ж ні — доведеться почекаати ще наступного Купайла. При цьому вважалося: вінок пристав до ближнього берега — доля ошчасливить подружнім життям у рідному селі, коли ж одпливав на протилежний бік — прийдуть свати з сусіднього, а якщо крутився на місці або течія односила геть — мусить ще побути в дівках.

Та ходить дівка над водою,
Пуска долю за водою:
— Пливи, доле, за водою,
А я услід за тобою,
Та спливемоь докупочки,
Як сивії голубочки,
Та сядемо, оддишемо,
Та дрібні листи напишемо.
Нехай батько не турбує,
Сивих волів не марнує,
Мені вінка не купує,
Бо я й того не зносила —
На Купайла загубила.

Ворожіння на вінках — одне з найцікавіших і найпоетичніших дійств купайлівського обряду. За ним стежили всі присутні. Нерідко юнак, знаючи про наміри своєї дівчини, намагався, жбурляючи камінці, спрямувати віночок до свого села. Особливо це хвилювало батьків, адже їм вельми кортіло знати, з ким спілкуються їхні діти.

У густих сутінках теплої липневої ночі річка чи став палахкотіти безліччю вогнів. Видиво таке справді було і казковим, і святковим, і врочистим. Завершувався обряд колективним співом:

Ой Петре, Іване, уже наша пісенька минає,
Уже наша пісенька минає, половини літечка немає,
Із-за гори сонце йде, іграє,
Козаченько коничка сідлає. (2)
Вийшла його стара мати, питає:
— Ой куди ти, мій синочку, гадаєш,
Що коника вороного сідлаєш?
— А що тобі, моя мати, до того?
Сідлаю я кониченька не твого, (2)
Та поїду до тестенька свогого,
Та до тії тещеньки гордої,
Та до тії дівчиноньки пишної.
Як побачу ту дівчину на порозі,
Сап'ян дам їй, черевичок на нозі, (2)
Що купив козаченько в дорозі:
— Носи, носи, дівчинонько, здорова,
Я же тобі не скажу ні слова.
Носи, носи, дівчинонько, доки й подереш,
А за мене рушнички подаєш.

Зайве шукати в річному обрядово-календарному циклі більш поетичніше свято, ніж Купайло. Це стосується й пісенного циклу, який логічно продовжує тематику веснянок і, в свою чергу, започатковує петрівчанський мелос, що не позбавляє його обрядової оригінальності, оскільки купайлівські пісні мають чітко виокремлену поезію зі своїм змістом і мелодійним різновидом. Наведені нами кілька зразків — а в обряді використовується понад сотня пісенних текстів — засвідчують високий рівень художньої поезики свята.

Як уже мовилося, описаний вище обряд — найбільш розповсюджений. Проте в кожному селі були й свої різновиди при оформленні окремих дійств, що надавало їм різноманітності й регіональної специфічності. Народна фантазія часто-густо виходила за рамки усталених канонів, хоч загальна структура залишалася непорушною. Тому, вивчаючи обряд як цілісне явище, маємо пам'ятати і про регіональні ознаки. В багатьох випадках вони не менш цікаві, ніж сам обряд.

Для прикладу наведу обрядодію, пов'язану з купайлівським циклом, що її до недавнього часу виконували в сусідніх з Клеванем селах Ровенської області. Подібних дійств я не зустрічав ні в науковій літературі, ні в експедиційних виїздах. Називається цей обряд «Водити відьму».

Вранці, 6 липня, доки не спала роса, дівчатка-підлітки збиралися в житі й робили ляльку у вигляді відьми. Хлопці знали про це, але відшукати дівочий гурт, щоб завадити роботі, їм не вдалося — юнки тримали все у великому секреті. Натомість, коли обрядова лялька, в магичність якої люди вірили, була готовою, йшли до села і, піднявши її над головою, співали спеціальних пісень. До них, як правило, приєднувалися й старші дівчата, приспівуючи:

На Івана Купального
Несли відьму до Вального.
На дуб лізла, кору гризла,
А з дуба впала — кора спала...

Чи інший варіант:

На Івана Купального.
Ходила відьма до Вального.
Ходила вона у вівторок
Да видоїла коров сорок.
Ходила вона у п'ятницю
Да подоїла всю стадницю.

За цією дією в селі ретельно стежили. Односельці виходили цілими родинами на вулицю, щоб побачити, як дівочий гурт несе під супровід пісень ляльку на вигін, де на дівчат уже чекали хлопці. Вони тут же кидалися на ватагу, одбирали «відьму», розривали її на шмаття під голосний дівчачий вереск.

Цей обряд, пов'язаний з «водінням відьми», був прелюдією до основного свята — Купайла. Таким чином, ігрові сюжети зафіксували різноманітні форми людських взаємин, якими народ жив, регламентував і формував свій побут, передаючи все краще в спадок наступним поколінням.

Свято Купайла завершувалося по півночі. Після цього хлопці, розділившись на ватаги, йшли до лісу, щоб побачити, як цвіте папороть. За повір'ям, саме в цю ніч вона має розквітнути. Дівчата ж, узявшись попід руки, несли на вустах до села останні акорди купальської мелозвуки:

Допалимо та соломоньку,
Та ходімо та додомоньку.
Лежи, лежи, та Купалочку,
В червоному та багаттячку!

Духовний заряд, отриманий від свята, ще довго наснажуватиме односельців. І хоч купайлівським обрядом, власне, і завершувалося прощання з весняним циклом, люди психологічно налаштовувались на оптимістичний лад — настигало красне літо. Відтак селяни вже жили думою про щедрий урожай. Нелегка хліборобська праця, як бачимо, поєднувала не тільки солоний піт, але й високі духовні начала поетики в нашого народу.

СЕРПЕНЬ

А. Куїнджі
Море. Крим

Серпень втоми не знає

Серед багатьох місяців серпню належить особлива роль. І це цілком природно. Протягом року хлібороб, якщо можна так висловитися, працював на останній місяць літа. Від того, як заощадив урожай, залежали статки селянина, його добробут і майбутнє. Відтак із серпнем — вінцем року — люди пов'язували свої найсвятіші надії.

Але одна справа — виростити врожай, а інша — вчасно зібрати збіжжя. Не випадково в народі казали: «Один серпневий день рік годує». Тому хлібороби відклали всі нагальні справи, намагалися зосередити зусилля лише на жнивях. Зрання і до пізнього вечора селяни не мали перепочинку, бо, як мовиться в прислів'ї, «Серпень втоми не знає — все збирає, припасає».

Як відомо, кожен місяць мав свої «перепочинкові дні». До таких належали більш чи менш значущі свята, котрими й регулювали працю з відпочинком. Лише для серпня народно-обрядова структура їх майже не передбачала. Традиційний агрокалендар свідомо зробив виняток місяцеві жнив. Для цієї пори року існувало золоте правило, що опредметнилось у народному прислів'ї: «У хліба корткі ноги, — як утече, то й довгим не наздоженеш!»

Останній місяць літа відповідно прибрав і назву, пов'язану з жнивими. Слово «серпень» походить од знаряддя, яким у давнину жали зернові. Воно має спільнослов'янське значення. У чеській, польській та словенській мовах восьмий місяць року відповідно йменується «српн», «серпень» та «велікі српан»; щоправда, в словенців ще є і «малі српан», але він стосується липня. До речі, в південних слов'ян, де жнива починаються раніше, ніж у нас, ця назва також стосується сьомого місяця — болгарське («српан») і сербохорватське («српань»).

Проте найсвоєріднішу назву жнивварського місяця серед слов'янських народів мають білоруси. У них він іменується «жнивнем», хоч у розмовній мові нерідко, особливо на межі з Україною, вживається і «серпень».

Решта європейських країн запозичили назву з давньоримського місяцеслова. У первісному варіанті це був «секстиліс» — сьомий за річним циклом. Але згодом його перейменували на «август» — на честь римського імператора Октавія Августа, що уславився багатьма перемогами. Вони збігалися саме з цією порою року.

Діалектична скарбниця серпня також приберегла чимало оригінальних назв. Однією з найдавніших, про що потверджують давньоруські джерела, була «заревь». На думку дослідників, вона походить од дієслова «заревати», себто «ревіти». О цій порі наші далекі пращури влаштовували оленячі гони; від того, що доволішні ліси відлунювали протяжним погуком диких тварин, і назвали цю пору «заревом».

Конкретніші й чіткіші найменування зафіксовані в південно-західних говорах. Володимир Шухевич у своїй багатотомній праці «Гуцульщина» подає тамтешній термін — «копень». Так називали гуцули сучасний серпень від того, що на полях вже з'являлися копи жита.

У Я. Головацького подибуємо іншу назву — «кивень» її фіксують й інші календарі ХІХ століття, що виходили на західноукраїнських землях. Передусім це пов'язано з жукею, тобто гедзями й сліпаками, котрі вельми дошкуляють тваринам. Від того, що коні постійно кивають головами, відганяючи надокучливих мух, і закріпилася місцева назва місяця. Деінде побутувала похідна наклічка — «гезень».

Діалектичний лексикон серпня має й інші назви — «густир» (від густого врожаю на полях та в садках), «хлібочол», «жнивонець», «зоряничник» (пора дозрівання зерна), «городник», «прибериха-припасиха» тощо. Усі вони так чи так пов'язані з господарською діяльністю людини.

Ще на декількох назвах мені хотілося б зупинитися детальніше. Мова йде про наклічки «спасівець» та «барильник». Вони уживалися переважно на Поліссі. Перша з них, очевидно, пов'язана зі «спасовою бородою» — давнім хліборобським атрибутом. На початку чи в кінці жнив господарі залишали в полі жмут невижатого збіжжя. Його обв'язували червоною стрічкою і клали поруч окраєць хліба та дрібок солі. Це був символ закінчення жнив. «Спасова борода» стояла край лану до початку осінньої сіви: Оскільки жнива збігалися зі спасівськими запусками (Спасівкою), котрі тривали з 14 по 29 серпня, то і куш збіжжя називали на її честь. Власне під цю пору вже закінчувалось літо.

Інша регіональна назва — «барильник» — ймовірно, походить від посудини, в якій тримали воду жнивварі. Такі бочечки називалися барильцями. Адаже серпень — місяць надмірної спеки. Щоб погамувати спрагу, в поле доставляли воду. Для того щоб вона не перегрівалася, і виготовляли спеціальні посудини — барильця, які видовбували із суцільного липового окоренка.

Для кращого зберігання води барильце вставляли в ще одну дерев'яну, але більших розмірів діжечку. Порожнину між стінками заповнювали тирсою або ко-стрицею. Такі термоси були вельми практичними під час жнив'яних робіт. У народі їх називали «барильця» чи «барильники». Звідси й похідна назва місяця.

Традиційно в Україні жнива починали між сьомим та дванадцятим липня, тобто від Іванового і до Петрового днів. Хоч збіжжя часто і не визрівало на цей час, але люди все одно готували з нового врожаю обрядову перепічку, яку в народі називали «свидом». Але це були чисто символічні зажинки.

Масове ж збирання зернових починалося на Прокопа — 21 липня. У цей день кожен господар намагався нажати бодай один сніп. Про це засвідчують численні прислів'я та приказки: «На Прокопа приготуй плечі для снопа» чи «На Прокопа має бути в полі копа». Але найбільшого розмаху жнива набирали у серпні — місяці, що символізує «красне літо». Під цю пору пасічники починали удруге качати мед. «Спас, — кажуть з цього приводу, — свіжий мелець припас».

У серпні, в зв'язку із жнивими, збільшувалась кількість толок. Відтепер вже можна було випасати худобу на стернях. Окремі господарі навіть запрошували пастухів приганяти тварин на їхні угіддя, даючи за це відповідну доплату, адже в такий спосіб додатково удобрювався ґрунт. Тому серед пастухів виникали конфлікти, які полагоджували звичаєвим правом.

У попередньому матеріалі йшлося про петронавлівські пастуші обряди. Я наведу лише одну, на мою думку, вельми цікаву обрядодію, що її полюбляли гуцули. Власники корів у цей день влаштовували колективний святковий обряд на вигоні. Вони приносили на толоку пиріжки з сиром («мандрики, «перевертаники») і частували ними доглядачів тварин. В обідню пору підлітки організовували різні змагання, танці, розваги.

На початок місяця (2 серпня) припадає один з найзначніших календарних празників — свято Іллі. Воно мовби завершує літній обрядовий цикл. Деякі дослідники вважають, що Ілля увібрав усю аграрну магію дайбозького бога грому і блискавок Перуна. В народі існувало повір'я, що «Ілля колісницею приїздить на свято». Справді-бо, під цю пору найбільше припадає грозових днів і горобиних ночей.

Здавна було за звичай до Іллі намолотити хоч би корець зерна. «Ілля, — казали з цього приводу, — заходить до хати, щоб свіжого хлібця скуштувати».

З цим святом власне пов'язували й астрономічне завершення літа, а тому дітям вже заборонялося купатись, «бо на спині верба виросте». «Після Ілля, — стверджувала похідна приказка, — купається лише свиня». В цей день намагалися нічого не робити. Серед гуцулів існувало повір'я: якщо газда працюватиме на святого Іллю, то неодмінно грім вдарить у «салаш» — полонинське стійлище (місце, де тримають свійських тварин на літніх пасовиськах).

На серпень припадає ще два свята — Маковія і Великого Спаса. 14 серпня, себто на Маковія, вважається полуднем — останнім відрізком літнього часу. Тому в цей день жінки несли до церкви, щоб посвятити часточки майже всіх припасів хліборобського врожаю.

До другого Спаса (зауважу, що в серпні цих свят троє — 14-го, 19-го, 29-го) старші люди, в яких померли малі діти, намагалися не їсти яблук, оскільки «на тому світі, коли в цей день роздаватимуть гостинці, їм не дадуть, бо «мама з'їла».

З першим Спасом пов'язаний і початок двотижневого посту. Він мовби нагадував, що літо вже закінчилось. У цей період надміру надокучливими стають мухи, відчуваючи швидкий прихід осені. В народі з цього приводу казали: «Злий, як муха в спасівку».

Хоч у серпні літо і не думає подавати у відставку, але осінь вже не за горами. В другій половині місяця стають довшими і прохолоднішими ночі. Про це нагадують і табуни лелек, що збираються на стернях, готуючись до далекої мандрівки. На Поліссі бусли починають відлігати в ірій з 28 серпня. Якщо лелечі ключі заспішили раніше, то, за прикметою, зима має бути ранньою і холодною.

Як образно сказав Максим Рильський, під цю пору «серпень з вереснем стискають один одному правиці». А нам залишається нагадати традиційну прикмету: уважно придивіться на Михеїв день (27 серпня), — якщо він вітряний, то такою буде й осінь, а коли буря — вересень зашедрить дощами...

Народний прогностик

Мокрини (1 серпня). За цим днем прогнозували, якою буде осінь.

Якщо зранку йтиме дощ, то початок осені буде дощовий; задощить опівдні — дощовою буде середина осені; якщо ж дощ паде надвечір, то буде з дощами кінець осені.

Дощовий день також застерігав: наступного року, вродять жита, але літо буде мокрим.

Іллі (2). Це свято вельми пошанівне і пов'язане з аграрною магією. Праобразом Іллі є дайбозький Перун як покровитель грому та блискавок. На Херсонщині його називали «громовим святом», або «святом грому». В цей день намагалися не працювати, навіть не ходити на полювання, боючись гніву Іллі, котрий може того, хто його не святкує, вдарити блискавкою. Зачувши грім, люди вірили, що це «Ілля їде по небу на золотій колісниці».

З цього приводу існує цікава легенда. Якось чорти змовилися повергнути Бога, але він звелів Іллі прогнати нечестивців з неба. Ось тому Ілля і ганяється за ними на колісниці, від якої чути грім, і пускає в них свої стріли-блискавиці. Відтак дехто вважав, що пожежа від грому — то Божа кара. Застерегіться од неї можна лише страсною (посвяченою в чистий четвер) свічкою, запаливши її перед іконою. Коли ж трапилася пожежа, то гасити її годилося кислим молоком.

На Іллю, як одне з найбільших літніх свят, жінки до схід сонця йшли на городи в одній сорочці й стискали головки капусти, приказуючи: «Святий Ілля, складай головки тугі та білі так, як я!» В цей день дехто навіть не вигонив у поле тварин, «бо гади всюди ходять», не вживав картоплі, оскільки це «великий гріх» і «нечиста всіх комарів з'їла». Воно й справді так — під цю пору вже зникають комахи.

Крім горобиних ночей, для серпня характерний активний зорепад. Одні вважали — якщо зірка падає і згорає, «то відьма підхопила її і сховала у глечик», інші стверджували — коли зоря залишає по собі довгий пучок світла, то «це Україна втрачає дівчину».

Традиційно з Іллею закінчувалися жнива: Прислів'я стверджують: «Жнива кінчаються — осінь починається» чи «В цей день до обіду літо, а по обіді осінь». У південних районах України, де збіжжя достигало раніше, на житньому полі залишали пучок колосся — «Іллі на бороду».

Останнім терміном, коли дітям дозволяли купатися, також був Ілля. Після цього, оскільки ночі були прохолодними і вода помітно вистигала, дітям забороняли ходити до річки.

Як запрянеш кукурудзи до Іллі, то будеш у млині.

Тільки до Іллі добрі рої, а по Іллі — повісь роя на гіллі.

До Іллі мужик купається, а після Іллі і на куші не сохне.

Ілля на полі кони лічить.

До Іллі хмари ходять за вітром, а в Іллі — проти вітру.

На Іллі новий хліб на столі.

Як прийде Ілля, то наробить у полі гнилля.

Хто на Іллі парить, той з торбою шарить.

Як не буде волоти в Іллі, то не буде ся молоти в млині.

Коли жито дозріває до Іллі, то воно найкраще для насіння.

Якщо цього дня хмари з'являться зрання, то наступного року вродить хліб на ранніх посівах, в обід — середніх, а ввечері — пізніх.

Цілий день сонячно — на недорід.

До Іллі дощ ходить за і проти вітру — як накаже пророк, а після нього — лише за вітром.

Марії-Магдалини (4). Її вважають заступницею од холери.

Великі роси — льон буде сірий.

Бориса і Гліба (6). Осінній Борис і Гліб (є і весняний — 15.05) завершував дозрівання всіх хлібів, починався період найбільшого збирання грибів.

Борис і Гліб сіють ранній хліб.

Прийшов Борис і Гліб — встиг у полі хліб.

На Бориса і Гліба берися до хліба.

Анни (7). За цим днем завбачували зиму.

Яка погода до обіду, така й зима до грудня, а яка по обіді, то така після грудня.

Якщо ранок холодний, то і зима буде сувора.
Йде дощ — часто випадатимуть сніги.

Пантелеймона-Паликопа, Палія (9). Люди в цей день намагалися не працювати, особливо звозити снопи з поля, побоюючись, що Паликоп запалить їх блискавкою. З цього приводу існувало безліч легенд. Ось одна з них.

Якось поїхав чоловік по снопи. В полі він зустрів незнайомця, що ходив поміж копами. Чужинець запитав його:

— Що ти тут робиш?

— Хліб звожу...

— А хіба ти не знаєш, що сьогодні Паликопа?!

— Ось зведу копи, — відповів господар, — отоді й взнаю, що це за Паликоп такий!

Не встиг він дійти до воза, як небо нагло затягли грозові хмари, загримів грім, вдарила блискавка, і все жито згоріло. А від незнайомця й слід простиг.

Вважалося, що пожежу можна погасити, якщо її трічі обійти з іконою святого Пантелеймона Палія.

На Закарпатті з цього дня починали брати білі коноплі.

Смоленської ікони Божої матері (10). Це свято теж пов'язане з убезпеченням від пожеж. З цього приводу казали: «Палій пале, а Смоленська смаже». Тому, боячись, щоб не погоріли скирти, намагались не працювати, особливо перевозити чи скиртувати збіжжя. Біля кіп та стіжків клали шакаралупи від свячених крашанок.

Сили, Івана-воїна (12). Щоб упізнати злодія, в церкві цього дня ставили біля ікони свічку Іванові, перевернуту догори. Якщо вона горітиме, то крадій буде мучитись.

З дня Сили можна було починати сіяти озимину.

Маковія і першого Спаса (14). Це вважається перше осіннє свято, з яким пов'язують закінчення літа. Відтак на Маковія останній день колективних толок. На його честь у церквах відправляють пообідню службу, святять мак, васильки й чорнобривці. З чорнобривців та васильків роблять відвар і купують хворих дітей. Вважалося, що особливо помічні такі купелі з квітів чорнобривців при жовтяниці.

Якщо в дитини безсоння, то посвячені макові головки клали їй під подушку. Зерном обсіпали корів, що отелилися, аби телятам «не було ніякої порчі».

З Маковія починається двотижневий успенський піст — Спасівка. Жінки некли пісне печиво — «шулики». Його виготовляли з пшеничного тіста, обливали зверху густою медовою ситою, приправленою товченим маком. Крім того, з меду і товченого маку робили знамениті «маковики» — смаковиті українські коржики.

З цього часу починали відлітати в ірій ранні птахи, бо вже «Святий Спас приготував усього про запас: і дощ, і вітер, і холод, і тепло».

Спасівка. Двотижневий піст, що припадає на кінець літа. В цей час харчуються ситніше, ніж на Петрівку, оскільки є в достатній кількості зелені. Цей короткотривалий піст начебто є продовженням Великого, оскільки святі упросили Бога, щоб він зробив перерву, бо селяни не витримують його. Очевидно, це пов'язано з тим, що під цю пору припадають нагальні хліборобські роботи.

Спасівка-ластівка, а Петрівка-голівка.

До Спасівки бджола робить на пана, а після Спасівки — на себе.

Кусючий, як мухи у Спасівку.

Стефана (15). Починали косити отаву.
З'явилась отава — для сіна прибава.

Антон (16). За цим днем прогнозували погоду в жовтні.
Антон на жовтень дивиться.
Вітер з вихорами — на сніжну зиму.

Спас другий (Великий), Преображення господнє (19). Одне з найбільших хліборобських свят. Його ще називали святом врожаю. Кожен із селян вважав за святий обов'язок віднести до церкви на посвяту овочі, фрукти, гриби, мед у стільниках, хліб — щедрі віддарунки природи.

Майже всі жінки, в котрих померли діти, не вживали до Спаса яблук. Існує повір'я, що в цей день мати Божа роздає діткам на тому світі золоті яблука, а ті, чий батьки порушили обітницю, стоять збоку і плачуть, на що мати Божа відповідає: «Твоє яблуко свиня з'їла».

Селяни до Спаса намагалися зібрати всі зернові. Знахарки востаннє заготовляли лікарські трави. «Діва Марія, — казали з цього приводу, — не зілля сіяла, а Спас поливав — нам на поміч давав». Гуцули остерігалися запалювати й виносити на вулицю вогонь, а закарпатці — навіть позичати його.

Прийшов Спас — бери рукавиці про запас.

Спас — усьому час.

До Спаса та й рукавиці до паса.

Прийшов Спас — пішло літо від нас.

Перший Спас час припас, Петро і Павел — два прибавив, Ілля-пророк — три приволок.

Як прийде Спас, то комарам урветься бас, а як прийде Пречиста — збере їх нечиста.

Добра антонівка до великого року.

Антонівка вродила — наступного року хліб уродить.

Емильяна (21). За цим днем завбачували січень.

Лаврентія (23). Якщо у ставках вода тиха, то й осінь буде спокійною, а зима без завірюх.

Фотія (25). День свята вогню в гуцулів.

Феодосія (27). Якщо буря цього дня, то на непогідний вересень.

Успення і перша Пречиста (28). Це пора, коли повністю закінчували жнивувати і готувалися зустрічати осінь; початок вільного випасу в Карпатах. Хто до цього часу не встиг зібрати хліб, то влаштовували колективну братчину. До Успення мають бути остаточно зібрані всі фрукти. Про це стверджує така примовка:

Пречиста по груші ходила,

Пречиста мішок загубила.

— Спаснику-братнику, оддай мені мішочок —

Не буду ходити у твій лісочок!

Після Успення вже починається «молоде» бабине літо, що триває до 11 вересня. Якщо о цій порі гарна погода, то «старє» бабине літо (11 — 12 вересня) буде негідним.

З першої Пречистої починали сіяти в усіх зонах України. Господарі, розім'явши колоски з обжинкових вінків та «спасових борід» — залишених у кінці ниви обрядових стебел, перед засівом казали: «Роди, Боже, і благослови!»

За традицією, селяни в цей день не голилися, бо «не годиться, доки не обсіюсь».

Третій Спас, або післясвято Успення (29). Починається відліт ластівок.

Післяуспення прийшло — сонце на осінь пішло.

Відліт у цей день журавлів віщує ранню зиму.

Двічі літо не буває.

Що літом родить, то зимою не шкодить.

Той, хто шукає в серпні холоду, натерпиться взимку голоду.

У серпні серпи гріють, а вода холодить.

У серпні спина мліє, а зерно спіє.

У серпні хліборобові три роботи — косити, орати, й сіяти.

Принеси нам, серпне, стільки кіпок, як у небі зірок.

У серпні рибку ловив та й урожай загубив — зимою нічого їсти.

Як у серпні дбаєм, так зимою маєм.

Серпень виймає серпа зі стріхи, а вересень його ховає.

Серпневого дня зимовим тижнем не замінити.

Змарнуєш на жнивах хвилину — втратиш не одну зернину.

От діждали літа та нажали жита, поставили в копки та вдарили в гопки.

Швидше жніть до оборіжка — та пирогів повна діжка.

Пішла ганжа жито жати, та забула серпи взяти.

На нивку гній, на скотину лій, а на спину здоров'є.

Нивко, нивко, верни мою силку; на нивку гнойок, а на мене, молодую, лойок.

Жито полоніє — ще до жнив можна пологового вола з'їсти.

Прийшли жнива, то й діва крива.

Злб глибокий — овес високий.

Стій, сніп, на сто кіп, — що хіп, то й сніп, що колошок, то й мішок.

Не радій великому посіву, а радій гарному врожаю.

Люди дякують дощеві, а подорожній лає.

Кусає комар до пори.

Де один грибок, там цілий вінок.

Хмари зачепилися за гай — буде грибів урожай.

Затягнулися дощі на багато днів — не чекай грибів.

Де народилися маслюки, там є у сповитку їх малюки.

Де народився один маслючок, там масляти повзуть з пелюшок.

Якщо хочеш грибів назбирати, треба до схід сонця вставати.

* * *

Грозивий серпень — на довгу й теплу осінь.

Відсиріло з обіду підсохле сіно — збереться на дощ.

Якщо вранці трава суха — з обіду захмариться.

Горобці літають зграйками — на суху і ясну погоду.

Якщо хмарно, а бджоли не ховаються у вулик і продовжують літати в поле — дощу не буде.

Качки та гуси кричать, полошуться, пірнають і б'ють крильми — на дощ, притихають — на грозу.
Стерня, ламаючись, тріщить — на дощ.
Порує туман над лісом — пора йти по гриби.
Комарі, мухи та інші комахи набридливі — на дощ і негоду.
Якщо при сході сонця парка духота — під вечір збереться на дощ.
Якщо в тиху погоду шумить ліс — перед грозою.
Якщо вітер вдень дме з річки на берег, а ввечері з берега на річку, то чекай хорошої погоди.
Встановився східний вітер — припиняться літні дощі.
Вранці з'являється густа роса й туман — на паркий день.
Рибалки знають: якщо вітер дме на сходіл, а ввечері навпаки — із суші на воду, здіймаючи бриз, — чекай доброї погоди.
Якщо ввечері не з'явився туман і бракує роси — вночі можлива гроза.
Місяць-молодик «висить» ріжком униз так, що на його ріжку «відро з водою вдержиться,» — пеза-баром чекай дощу.
Хмари «переливають кольори» — віщують грозу.
Чим швидше «ростуть» на сході пір'їсті хмари, змінюючи форму, тим ймовірніша гроза.
Якщо по дощі на небі веселка на третій день знову буде дощ.
Листя на деревах повертається верхнім боком донизу — на дощ.
Хмариться небо, а квіточки жовтецю розкриті — на зливу не сподівайся; якщо ж у спеку він стулить пелюстки — невдовзі задощить.
Зібрали рожеві пелюстки тендітні квіточки квасениці, ніби ховаючись од дощу, — ніч має бути холодною.
Сонце «скаламутилося» — сховалося за хмарову запону — чекай за пару годин грози.
Сходить сонце і на обрії видається більшим, ніж звичайно, — на дощ.
Чистий схід сонця — на суху погоду.
Якщо сонце сходить дуже яскраво і хмари навколо нього почервоніли — цього дня буде дощ з вітром.
Коли навколо сонця видно білястий круг — того дня чекай сильної бурі; синюватий або чорний круг навколо призахідного сонця віщує бурю наступного дня.
Блідий місяць — на негоду, чистий і яскравий — на хорошу погоду.
Блимання зірок — ознака погіршення погоди з посиленням вітру.
Якщо на чистому небі не видно малих зірок — бути бурі.
Якщо ввечері зірки світять ясно — буде теплий, сонячний день; коли зірки тьмяні — на дощ.
Два вечори поспіль немає місяця, а зорі світять — на дощ.
Якщо вечірня зоря з червонястим відтінком, а призахідне сонце також розчервонілося — вночі збереться на грозу.
Коли літньої пори в прохолодну погоду чути грім, то така погода буде довго.
Якщо бур'яни влітку ростуть особливо високі — зима сніжна.
Перед негодою квітоніжки картоплі згинаються донизу, а квітки начебто в'януть.
Перед дощем реп'ях розкриває свої колючки.
Якщо насіннева «парасолька» в моркви поникла — скоро занегодить.
Якщо квітки білої водяної лілеї до восьмої ранку не піднімуться над поверхнею — по обіді буде дощ; коли ж зовсім не з'являться — до зливи чи похолодання.
Якщо в серпні з'являється жовте листя на деревах — на ранню осінь.
На березі першими зажовтіли верхні листочки — зима буде ранньою, нижні — пізньою, а коли багровіють рівномірно — середньою.
Якщо на деревах з'явиться в серпні багато жовтого листя — буде рання осінь.
Якщо влітку на вишні є цвіт — на теплу й суху осінь.
За добу до дощу на каштановому листі з'являються «сльози» — липкі покрапини соку.
Якщо по вербових гілках стікає сік — за день чекай на негоду.
Багато жолудів на дубах — на теплу зиму.
У тиху погоду з дерев падають сухі гілки — на негоду.
У серпні полетіли на південь журавлі — ранньою буде зима.
Багато ягід на горобині — осінь буде дошовою, якщо мало — сухою.
Багато горіхів — голодний рік.

Павук широко плете довге павутиння — утримається тепла погода, розташував свої тенета коледом — на сушу.

Якщо в серпні багато павутиння — на довготривалу й гошу осінь.

Якщо мухи в хаті мляво сидять на стінах і не літають — ознака наближення негоди.

Дикі гуси не поспішаючи летять в ірій, роблять зупинки — осінь порадує довгим теплом.

Хмарного дня ластівки літають високо в небі — цієї доби буде гроза.

Якщо шпакі не одлітають на південь — тривалою і сухою видасться осінь.

Якщо земляні жаби-ропухи стрибають на березі річки і кумкають — на дощ.

Зелена дощова жаба змінює своє забарвлення на коричневе — чекай дощу.

Риба виграє біля самої поверхні, а ловитися на вудку не хоче — невдовзі піде дощ.

Зі ставка пахне свіжою рибою — цього ж дня піде дощ.

Сплив сом і ганяється за верховодками — до грози й негоди.

П'явки швидко рухаються у воді — буде сильний вітер.

Перед зливою раки виповзають на берег і зариваються в пісок.

Спала вода в річці — до дощу.

Багато мурашок — готуйте на гриби козубок.

Вирує життя у мурашнику — дощу найближчим часом не буде; коли ж на поверхні мало мурах і ті кволо повзають, з'являючи нірки, — чекайте опадів; великі мурашині купини — на сувору зиму.

Кроти вилазять з-під землі перед дощем.

Котився віночок із поля...

Одвічно так велося: життя хлібороба, його статки й добробут залежали від урожаю. Якщо щедрилася нива, то в родині була злагода й дзвеніла пісня, а коли випадав «морний рік» — сім'ю обсадали злигодні й безпросвітки. Від того й увійшло в повсякденний обіг крилате: «Як вродиться жито, то будемо жити»; а якщо хотіли побажати одне одному найщедрішого напуття, то неодмінно приповідкували: «Щоб вам жито родило!»

У цих мудрих народних прислів'ях-побажаннях закладено не тільки поетичний світогляд, але й глибинні пласти побутового співжиття, одвічний його колообіг. Справді-бо, весь хліборобський агрокалендар просякнутий поетичними звертаннями до годувальниці-ниви, сивих воликів, золотого плужечка, ваговитого колосся, зерноповних засіків. У переважній більшості пісенних та словесних текстів, присвячених хліборобському ремеслу, тема праці посідає уособлене місце. Особливо це стосується зажинків та обжинків.

І це природно, адже вінцем усіх трудів були жнива. Один жнив'яний день, казали селяни, цілий рік годує. Тому до цієї благодатної пори готувалися заздалегідь, щоб увінчати її обжинковим вінком. Про це йдеться в одній із жнивварських пісень:

Коло віночка, коло,
Дождемо жито скоро
Із спором-спорицею —
Житечко з пшеницею.
А вже жито дожали,
У віночок в'язали.

Тематично жнива ділилися на три узгоджені між собою частини — зажинки, власне жнива й обжинки. Український жнивварський обряд, — а на це звертали увагу вітчизняні та зарубіжні дослідники, — позначений особливою поетичністю, багатством сюжетів, які посідають провідне місце в слов'янському світі. Німецький письменник Я. Глац, який свого часу побував в Україні, з цього приводу писав: «Надзвичайна любов до співу — головна й прекрасна риса слов'ян. Радісно бувати в полі під час жнив. Рідко зустрінеш мовчазну слов'янську жінку, яка б не щебетала або не співала...»

Починалися зажинки на Прокопа. Крім того, вони мали збігатися з повним місяцем і так званими «легкими», тобто жіночими днями — середою, п'ятницею чи суботою. На думку літніх людей, «чоловічі дні є важкими, а тому зажинок, як й іншу важливу роботу, не починають».

Відтак господиня, зодягшись у білий святковий одяг, знімала з одвірка ереплетеного торішнім перевеслом серпа і, поклавши його в кошик, де вже лежали в хустині буханець хліба та дрібок солі, виходила в поле. На межі лану зупинялася і, вклонившись ниві, казала:

— Господи Боже, поможи легенько, добренько, щоб вижати хутенько!

Чи:

— Дай, Боже, час добрий і пору в доброму здоров'ї пожать та й на той рік дождать!

Якщо зажинки робили толокою, то женчики заспівували:

Ой зажинки, господарю, зажинки,
Готуй, готуй, господарю, серпки.(2)

А в нашого господаря сивий кінь,
Об'їждає усю пивку, як сокіл.(2)

А він свої кіпочки рахує,
А він своїм женчикам дякує.(2)

— Ой дякую, женчики, за жнива,
Моя нива вам рученьки втомила.(2)

Не так нива, не так нива, як гони,
Та все тії широкії загоши.(2)

— Ой ти казав, господарє, що ми спали,
А ми тобі усю нивку вижали.(2)

Ой вижали нивоньку, вижали,
Ой щоб же ми на другий рік діждали.(2)

Перший зажинок робивсь у такий спосіб. Трьома захватами лівої руки стинали одну жменю, а потім другу. Зжаті стебла клали навхрест, і вони мали лежати до закінчення жнив. У деяких селах першу жменю відносили в комору, де вона стояла до Нового року. Напередодні Різдва її вносили до світлиці, щоб «поворожити на багатий врожай». Позаяк зажинок зроблено, то вважалось, що жнива розпочалися. Щоб легше працювалося, женчики скрашували роботу піснями:

За горою, за крутою
Росте жито з лободою.
Там дівчина жито жала,
В правій руці серп держала.
В правій руці серп держала,
А лівою підбирала.
А лівою підбирала,
Назад себе жменьки клала.
Ой граю, граю канарею,
Назад себе жменьки клала.
Назад себе жменьки клала,
Вернулась — позбирала.
Вернулась позбирала

Да в снопочки пов'язала.
Да в снопочки пов'язала,
Да в кіночки поскладала.
Ой граю, граю канарею,
Да в снопочки поскладала.
Ой!

Вижате за день збіжжя пов'язували в снопки. Перший сніп — так звані «колядка», «воєвода», «зажинок» — мав неабияке ритуальне значення: якщо в родині була дівчина на виданні, то з «воєводи» випікали коровай на весілля і прикрашали його колосками, а коли в цьому не було потреби, перший сніп ставили на покуть, де він зберігався до початку осінньої сівби; з розім'ятих колосочків робили перший засів.

Снопи в'язали, як правило, перевеслами. При цьому дотримувалися непорушної традиції — для озимих (жита й пшениці) перевесла крутили зі свіжовижатих стебел: дві жменьки, склавши при колосі, скручували «в зашморг». Вузол мав бути зроблений так, щоб колоски не м'ялися. Перевесла на снопах скручували за допомогою дерев'яної цурки. Для яровини (ячменю, гречки, проса) перевесла крутили лише з торішніх кулів напередодні зажинків.

Вив'ялені снопи невдовзі складали в «бабки» (10 снопів), п'ятнадцятки, полукіпки (30 снопів) та копи. Кожна з цих форм мала свою особливість. Скажімо, «бабку» формували так: сім снопів ставили гузирями долі, а з трьох робили «дашок». П'ятнадцятки й півкіпки складали з перехресних снопів колоссям всередину; в п'ятнадцятках останній сніп правив за «шапку», стебла якого зусібіч прикривали «стайку». На півкіпці верхній сніп надламували, щоб у такий спосіб вода легко стікала на обочину.

Після завершення жнив робили обжинковий вінок. З його виготовленням пов'язано чимало обрядових пісень, зокрема й така:

Наш пан молоденький,
Під ним коник вороненький,
По полю проїжджає,
Женчиків виглядає,
— Чи не йдуть мої жінці,
Чи не несуть вінка в руці?
Аж ідуть жінці з лану,
Несуть віночок пану.

Обрядовий вінок плели із зібраних на стерні колосків або ж з останнього обжинку. Кожна господиня намагалася зробити його особливо гарним і багатопишним. До основного пучечка прив'язували ще чотири, але менших. Затим кожную частинку обкручували стеблами, а знизу робили спільну трилапку. Жнивварський вінець мав стояти на покуті протягом року.

Коли ж збіжжя вижато і лан зарябів «стайками», на кінці ниви неодмінно мала з'явитися «спасова борода» як символ закінчення жнив. Кілька незжатих стебел обв'язували червоною стрічкою й прикрашали квітами. Поміж стеблами розпушували кінчиком серпа землю і засівали її зерном із трьох колосків. Верхівку житостою надламували і біля неї залишали окраєць хліба та дрібок солі. «Борода» стояла доти, доки господарі не обсіялися озиминою. Щаслива від того, що жнива нарешті скінчилися, господиня наспівувала:

А я в полі жито жала,
За день три копи нажала.
Одного до обіду,
Другого до полудня,

Третього до вечора —
Сонця не бачила.
Чоловіче, Прокопчику,
Приїжджай по копочку.
Чоловік недочуває —
Три пари запрягає.
— А я думав, що три кони,
Аж то тільки три снопи...

Такі обрядодії відбувалися переважно в індивідуальних господарствах. Якщо косовиця зернових вимагала додаткових робочих рук, то організовували толоку. На неї запрошували сусідів і родичів. Жодна колективна праця не обходилася без цікавих дійств та пісень. Уранці до господаря, який скликав толоку, сходилися женчики. Перший зажинок робила найправніша («легка на руку») жінка. А там, де гурт, то й пісня співалася. Виконували лише мелодії із жнивварського циклу — так звані петрівчанські пісні (петрівочки).

Зійшла зоря вечірня,
А ніченька темна.
Питається козак у дівки:
— Чи будеш ти певна?
— Не буду я, козаченьку,
Тебе сподпечати*,
Бо я буду цю ніченьку
В степу жито жати.
Скільки жита я не жала,
Снопів не в'язала,
Скільки хлопців не любила —
Правди не казала.
Бо тоді я снопи зв'яжу,
Як люди спать ляжуть,
Отоді я правду скажу,
Як рученьки зв'яжуть!

По закінченні жнив женчики плели вінок, одягали його на голову дівчини і з піснями йшли до господаря. Хазяїн урочисто зустрічав трударів, і вони під супровід пісень ушановували його вінком, бажаючи повних засіків зерна, а толоківцям — почастуватися ситною вечерєю:

Ой обжинки, хазяїну, обжинки,
Позжинати рученьки й ноженьки.
Ой ми свої рученьки обжали,
Доки твоє житечко дожати.
Ой уже ми житечко дожати,
Сули, Боже, щоб на той год дождати.
Ой одчиняй, хазяїну, ворота,
Бо вже їде з поленька робота
Силести тобі віночка із злота.
Ой не з злота, ой не з злота, а з жита —
Щоб була нам горілочка налита!
Ой не з жита, ой не з жита — із волошки,
Ой дай же нам горілочку хоч трошки!

* Сподпечати (діалектне) -- вводити в оману, спокушати.

Жниварські толоки, як це підтверджують літні інформатори та фольклорно-етнографічні джерела,— явище традиційне, поширене на всій території України. Ця колективна, добровільна і неоплачувана форма — господар лише зобов'язувався ситно частувати людей — утверджувала високі риси колективізму, взаємодопомоги і безкорисливості серед простого народу. Так виконували й інші нагальні роботи, котрі вимагали чимало робочих рук,— будівництво осель, доріг, копання криниць, збирання сіна тощо. Багатьом сучасникам обряд толоки, з огляду на поширену корисливість та надмірний практицизм, нині важко оцінити в усій її реальності. Але така форма була вельми поширеною. Завдяки їй наш народ значною мірою зумів вижити в тяжкі часи ворожих лихоліть.

Наведений вище опис жниварських толок найпоширеніший. Щоправда, в деяких регіонах були свої різновиди. На Полтавщині лочинали зажинки лише з озимої пшениці. Женчики напередодні обряду йшли гуртом через село. Ватагу супроводжував найвправніший косар, який постуками в косу оповіщав односельців про початок жнив. Решта ж співала петрівчанських пісень, виголошувала поетичні примовляння з інсценізуванням окремих обрядових дійств. Господиня толоки готувала для женчиків обрядову страву — пшоняну кашу, а по-місцевому «степову». Закінчивши косовицю, учасники толоки качалися по стерні, примовляючи: «Нивко, нивко, верни мою силку, що я затратила». Натомість на межі поля, крім «спасової бороди», залишали десять стеблян живостою, так зване «кубельце для птах».

Обряд жниварських толок, здається, навічно одійшов у історію. Хіба що в деяких індивідуальних господарствах вони ще практикуються. Тож сучасним обрядотворцям, які довгий час нівелювали національне духовне надбання, вже годилося б повернутись до першоджерел — організувати колективні толоки, адже переважна більшість народних жниварських сюжетів позначена глибоким поетичним світобаченням, шаную до найсвятішого — хліба, возвеличенням нелегкої, але благородної праці жниварів. Ми вельми завинили перед своєю історією, коли свідомо відрікались од мудрого досвіду своїх пращурів. Тільки працююча й поетична душа могла витворити отакі шедеври:

Наш вінок не з болота,
Наш вінок не з болота,
Но з самого золота.
Наш вінок не з мітлиці,
Наш вінок не з мітлиці,
Но з ярої пшениці.

Вінок як символ довершеної праці постійно супроводжує цикл жниварських пісень, є його лейтмотивом:

Ой котився віночок по полю
Да й просився до господаря в комору:
— Пусти мене, господарю, в комору,
Нехай я в коморі відпочину.
Нехай я в коморі відпочину,
То я піду на зиму на ниву.
Як ти мене, господарю, ізбережеш,
То багатії урожаї ізбереш,
Із одного мого колосочка
Та й виросте житечка повна бочка.
Ой до кінця, женчики, до кінця
Та й підемо додомоньку за сонця!

Через століття пробивалося до нас чисте джерело жниварської поезії. Воно й зараз погамовує наші душі. Адже за всіх часів жнива були й залишаться найбіль-

шою святістю, нашим добробутом, означеним не тільки матеріальними статками, але й духовною потребою, бо хліб, як мовить прислів'я,— всьому голова. Не випадково завершальним акордом обжинкового циклу була саме ця возвеличанка:

Ой вип'ємо, родино,
Щоб нам жито родило,
І житечко, і овес,
Щоб зібрався рід увесь,
І пшениця, і ячмінь,
Щоб нам жити смачній!

Тож нехай завше оклично звучать взаємні побажання: щоб нам жито родило і повнозерно котився до нашої спільної комори колосистий віночок із поля!

О С Е Н Н І ,
И Ї Ї І С Т О Р І Я М І .

О с і н н і й ч а с с і м п о г о д
п р и д б а в д л я н а с

ВЕРЕСЕНЬ

І. Їсакевич
Перебендя

Вересневий час — сім погод у нас

У кожного місяця є свої «іменні» дні. З ними пов'язані ті чи ті конкретні реалії або події. Для першого осіннього місяця найвизначнішим, очевидно, є день Семена. До 14 вересня селяни поспішали повністю обсіятись озиминою. «Хто не посіяв до Семена, — мовить прислів'я, — в того життя буде злиденне». З цього дня, власне, починає свій відлік і так зване «молоде» бабине літо, яке триває до 21 вересня.

З Семеновим днем пов'язаний також обряд «женити комина» або «запалювати посвіт». Оскільки про це піде мова в окремому розділі, то я не зупинятимуся детально, лише наголосу, що слово «посвіт» походить од досвітків чи посвітків — молодіжних зібрань, котрі починалися від Семенового дня. Відтак вересень започатковує не тільки осінь, але й сукупну обрядову систему громадського дозвілля й відпочинку.

Назва першого гінця осені пов'язана з вересом — рослиною, вельми поширеною на всьому ареалі Полісся. Цей вічнозелений кущ квітує з серпня і до кінця жовтня. Але найпишніше рожево-бузкове суцвіття вкриває соснові бори, торф'яники та піщані пагорби саме у вересні. Верес, як і липові гаї, є вельми цінним медоносом. Щоправда, в наших краях вересовий мед не в особливій пошані за його гіркуватий присмак. Проте в інших народів, зокрема французів, солодкий продукт, зібраний з вересу, вважається справжнім делікатесом.

Отже, на думку філологів, назва початкового місяця осені безпосередньо пов'язана з буйним цвітінням вересу. Це ж спостерігаємо і в інших слов'янських народів: у білорусів — «верасень», поляків — «вжесень»; в перекладі з литовської мови вересень означає «місяць вересу», в латиській — «місяць цвітіння вересу».

Сучасна назва вересня в нашому календарі закріпилася відносно недавно — на початку нинішнього століття. До цього в кожному регіоні були свої «домашні» наклички. В давньоруській мові зустрічаємо «офіційну» назву «руен», а по-народному — «ревуи». Подібні терміни і дотепер збереглися в сербів («руян») та чехів — «рієн» (шо правда, останній стосується жовтня).

Паралельно з «руеном» уживалася й інша назва — «зарев». Ті й ті наклички, за твердженням мовознавців, походять од жовтого кольору (саме о цій порі починає жовтіти листя) та «руєнієм» оленів і лосів, котрі влаштовували шлюбні герці.

Книжна мова періоду Київської Русі фіксує також назву «вареснець». Дехто вважає, що його походження пов'язане з першими паморозками, які характерні для вересня. Однаке це твердження мало ймовірне. Вочевидь у даному випадку мова йде також про верес.

На західноукраїнських землях відомі назви «маїк» (починають «маятися», тобто зеленіти ранні сходи озимини) і «сівень» — пора масового висівання збіжжя. Крім народних календарів ХІХ століття, це підтверджує і «Малорусько-німецький словар» Є. Желехівського (1886 рік). Яків Головацький з цього приводу писав: «Маїк від того, що декотрі зела цвітуть, часом і деревина також; а від сівби — що ся озимина засіває, називають сівень... Зовут також сей місяць «бабське літо» для того, що баби свої роботи порают, коноплі отіпают, полотна добілюют, дещо в городох порают і пр.»

Назву вересня — «бабське (бабине) літо» — мені пощастило зафіксувати в розмовній мові на північно-західному Поліссі. Натомість український філолог І. Верхратський у розвідці «Знадоби до словаря южно-руського» подає ще одну назву вересня — «покрійний». На думку вченого, вона походить од свята Покрови, котре випадає на 1 жовтня за старим стилем. Під цю пору земля вже покривається листям. Адже з вересня, як мовиться в прислів'ї, листя на дереві не тримається.

Проте переважна більшість європейських мов послуговуються латинською назвою «септембр», що означає «сьомий». У Давньому Римі він і справді був сьомим. Адже річне літочислення починалося з березня. Приймавши новий, так званий григоріанський календар, в якому новоріччя було перенесене на січень, місяценазву залишили старою, себто юліанською.

Із середини вересня відлітають у вирій птахи. Наші прашури, побачивши в небі ключ журавлів, приказували: «Із чужої сторононьки повертайтеся додомоньку!» При цьому годилося загорнути в хустину грудочку землі й тримати її до весни. Помітивши перший журавлиний ключ, що повертався з вирію, ту грудочку одразу закопували в полі чи городі. Це означало, що весна буде щедрою і буйною.

Своєрідно святкували у давнину і Здвиження, котре припадає на 28 вересня. В цей день люди намагалися не ходити до лісу, бо начебто «о цій порі збираються в гурти вужі, гадюки, ящірки та інше гаддя». На своїх збіговиськах вони радяться, як і де перезимувати. Легенда застерігає: якщо в цей час натрапити на таке кубло, то змії можуть покусати.

Крім того, на Здвиження вужі виносять присуд тим, хто порушив їхню обітницю — вкусив людину. Таких кривдників благородні плазуни начебто виганяють зі свого товариства, і вони мусять самотою блукати лісами. Тому, хто після Здвиження зустріне блудника, а серед них неодмінно має бути і «король із золотою короною», може усміхнутися вдача. Для цього потрібно розіслати на землі хустину чи фартух. Переповзаючи через нього, король залишає золотий талісман...

Ця постична оповідка цікава тим, що власне після Здвиження плазуни лаштуються на зимову сплячку. Отже, зустріти в лісі вужа, котрого в народі особливо шанували, практично неможливо. Очевидно, аби не заважати лісовим мешканцям спокійно влаштовувати перезимок, і створено таку застережливу легенду.

Після Семена вже дозволялося йти у святи. Проте справляти весілля починали лише через місяць — від Покрови. Цей період у народі називали «весільним переджив'ям». Тому вересень вважається щедрим не тільки на врожай, — він уже готував багатий стіл для весільних обрядів у пожовтневу пору.

Народний прогностик

Андрія Стратилата (1 вересня). За повір'ям, цей день має бути теплим, хоч і казали при цьому: «День жаркий, але дихає осінню». Відтак бралися до копання буряків, бо вже починало спадати листя з ліщини.

Тадея (3). «На Тадея селянин не журився — в хаті хлібець завівся».

Боголіпа (4). Повинні з'явитися перші осінні приморозки, котрі сприяють початкові павутинольоту.

Якщо павутиння прилипає до рослин — на тепло.

Мало павутиння — до сухої осені.

Луци (5). На Гуцульщині в цей день відзначали свято вовків; крім доїння овець та корів, інших робіт, пов'язаних з тваринництвом, намагалися не виконувати.

З цього часу починає облітати листя з осик.

Якщо падолист лягає горілиць — на холодну зиму, а долілиць — зима буде теплою.

Пізній падолист — на суху осінь.

Євтихія (6). Дощовий день — погожа осінь і щедрий урожай наступного року.

Варфоломія (7). Закінчується врожай білих грибів і починається ранній посів озимини.

Прийшов Варфоломій — жито на зиму сій.

Суша на Варфоломія — гострої зими є надія.

Мусія (10). Пора завершення збирання конопель і перевезення снопів до стаєнь.

Починається дубовий падолист. Якщо ж листя ще міцно тримається, то зима буде люта.

Усікновення, головосіки Іоанна Хрестителя (11). У цей день не працювали, особливо не сікли ножем чи сокирою всякий круглий овоч, котрий нагадує голову, — капусту, буряк, картоплю. Їли лише пісні страви, а дехто й взагалі говів. Картоплю варили лише в мундирах, пекли гарбузи, а хліб лише відламували.

Це період останніх гроз. Як чути грім, то має бути довга і тепла осінь.

Поліщуки з цього дня збиралися на полювання вовків.

Семена, Симеона Стовпника (14). Початок справжньої осені, а отже, й Нового року, з прийняттям християнства на Київській Русі.

Увечері по хатах запалювали посвіт, вогонь якого мав горіти до Великодня. Традиційно цей обряд, особливо на Поліссі, проходив вельми вчисто і святково. Звідси й поговорка: «На Семена любив мед-пиво пити — не лінуйся і робити». Крім того, кожен майстер намагався «засидіти вечір» — розпочати при посвіті роботу.

Хлібороби вважали за святий обов'язок обсіятися озиминою. «Як посієш мене на Семена, — казало жито, — то все будеш мати із мене, а як посієш по Покрові (14.10), то будеш виводити по корові».

З цього дня починалося «старе бабине літо» (закінчувалося 21 вересня) і, отже, остаточно відлітали ластівки. Як стверджує повір'я, на Семена начебто чорти «міряють міркою горобців і беруть з них данину по чверті; ті, що в мірці — лишаться їм, а котрі зверху — відпускаються на волку». Тому, мовляв, так мало їх

стає біля людських жител. І дійсно, під цю пору гороб'ячих гуртів помітно меншає; очевидно, це пов'язано з міграційними процесами.

На Семена ясно — осінь буде погожою і теплою.

Христудули, ікони «Неопалима купина» (17). Цій іконі приписували чудодійництво, що вона може обезпечити від пожежі, якщо обнести її навколо вогню.

Захарія та Лисавети (18). Середній строк жовтіння горобинового листя. За цим днем прогнозували, якою буде зима.

Рано пожовтіло листя на горобині — рання осінь і рання та холодна зима.

Михайла Чудотворця (19). Намагалися не працювати, бо хто порушить закон, того неодмінно настигне лихо. Про це існує безліч переказів. У зв'язку з цим від Михайла починали справляти храмові свята, а отже, й варити питний мед («медовуху») і влаштовувати «кануни», тобто громадське розпродування медівки. Тому й казали: «До Михайла й толока файна».

Друга Пречиста, різдво Богородиці (21). Перша, як пам'ятаєте, була 28 серпня, а третя припадає на 4 грудня. Деінде другу Пречисту називали «осениною».

З цього дня вже можна було засилати сватів (весілля справляли тільки з Покрови). Звідси й поговорка: «Прийшла Пречиста — принесла старостів нечиста».

Пасічники в цей день остаточно втеплювали на зиму бджолині вулики, а власники овець вдруге проводили стрижку.

Прийшла перша Пречиста — одягла природа намисто, прийшла друга Пречиста — взяла комара нечиста, а прийшла третя Пречиста — стала діброва безлиста.

Внесе нечиста — не винесе і Пречиста.

Прийшла Пречиста — на дереві чисто, а прийде Покрова — на дереві голо.

Минодори (23). Дивляться, якщо багато вродило горобини — осінь заплаче дощами, а зима — морозами.

Вітер північно-західний — зима буде люта, і південно-східний — тепла.

Фёдора (24). Осіннє рівнодіння. Початок затяжних дощів.

Всякому літові приходить кінець.

Корнелія Сотника (26). Природа лаштується до зимової сплячки.

Як Корнелій скаже, так зима покаже.

Воздвиження, Здвиження (27). Вважається, що в цей день остання птиця відлітає у вирій, а гаддя ховається в листя і залізає в землю, щоб перебути зиму. Але перед тим має відбутися рада, на якій зобов'язаний відзвітуватися за свої вчинки кожен плазун. Ті, хто не порушив протягом року даної обітничі, мають право спочивати до наступного Руфа — 21 квітня, коли гаддя знову вилізає із землі; натомість такі, що вжалили людей або тварин, не мають права на спочинок, бо їх «не бере земля», а відтак нечестивців проганяють геть; це особливо небезпечно гаддя — воно кидається під колеса, нападає на людей. Тому, вірячи в таку легенду, дітям забороняли ходити до лісу, щоб не зустрітися з «шатунами», а також не провалитись у яму, де мають зимувати плазуни. Якщо хтось провалиться, то буде цілу зиму лизати з ними «гадючий камінь».

Таких чи подібних легенд в народі існувало безліч. Певною мірою вони виховували в дітей любов до природи, до всього живого, що оточує нас.

На Закарпатті Здвиження було останнім днем заготівлі горіхів («бо залишилися лише нечервиві») та яблук, котрі тримали на зиму. З цього дня починають відлітати дикі гуси.

Свитку на Здвиження скидай, а кожух одивай.

Хто не обсявся до Чесного Хреста (так у народі називали це свято), той не варт собачого хвоста.

Віри, Надії, Любові та їх матері Софії (30). Жінки не починали будь-якої важливої роботи.

Вересень — рум'янець року.

Вересень без перевесла.

Садох у вересні, що кожух у січні.

Вересень весіллями багатий.

Вересень каже: «Посієш жито на посніх — воно вродить на посміх».

Хто цілий рік байдикує, той навіть у вересні голодує.

Вересень лінивцем буває — руки в кишені всаджає.

Вереско вхопив чересло.

Верещить вересень, що вже осінь.

Від вересня вогонь і в полі, і в хаті.

Зимній вереско зняв перевесло.

Вересень студений, але ситий.

Як вересніє, то й дощик сіє.

У вересні одна ягода і та гірка — горобина.

Серпень страву готує, а вересень подає її до столу.

У вересні хліб хоч глаский, але м'який, нехай і ноздрюватий, аби на столі йому лежати.

Весною горшки порожніють, а восени повніють.

Восени грибина, а взимку сніжина.

У доброго хазяїна восени й соломина не пропаде.

Зерно до зерна — то й мірка повна.

Діждемо осені, то будуть у нас кундосини (несілля).

Ликом пастернака не виконаєш.

Осінь каже: «Берися, бо як зима прийде, хоч і схочеш узятися, то не візьмеш!»

Осінь на строкатому коні їдить.

Ластівка весну починає, а осінь покидає.

Всякому літові кінець, а осені початок.

Хвали літо, коли осінь прийде.

Буде погода, як не полече з неба вода.

Літуй не літуй, а осінь таки прийде.

У пустій stodолі й горобці не тримаються.

Як листя жовкне, то й праця мовкне.

З осені колос наливається.

Мілка борозна — хліба півмішка.

Виореш мілко, посієш рідко, то вродиться дідько.

Посієш густо — не буде пусто.

Як добудеш землю-мертвицю, то не жатимеш пшеницю.

Восени журавлі полуденок з'їли.

*Цибуля в кожух одягається — від морозів ховається.
Дощове літо і тепла осінь довгу зиму кличуть.
Осінній час — сім погод у нас: сіє, гріє, віє, туманіє, шумить, гуде ще й згори йде.*

* * *

Тепла осінь — на довгу зиму.
Багато жолудів — на холодну зиму і врожайне літо.
Рясно зашедрила горобина і завчасно почервоніла — на сувору й сніжну зиму.
Щедро вродили горіхи на ліщині — зима має бути суворою і сніжною.
Якщо осінь бідна на гриби, то зима буде багатою на сніг і морози.
Дружний відліт у вирій птахів — ознака суворої зими.
Грім у вересні нагадує про теплу й довгу осінь, а у жовтні — малосніжну зиму.
В який бік лягають спиною тварини, звідти дутиме вітер.
Осінь ясна — зима холодна.
Туман уранці піднімається, утворюючи хмари, — на дощ, падає на землю — на суху погоду.
Парує туман над лісом — пішли гриби.
Якщо суцільний туман не зникає після сходу сонця, то незабаром наступить мінлива погода.
З ночі не з'явилася роса, а по низів'ях немає туману — на негоду.
Якщо під час дощу павуки плетуть свої тенета — дощ невдовзі припиниться.
На рослинах начеплено багато павутиння — тепла погода утримається.
Якщо багато павутиння і шпаки не поспішають відлітати, то осінь погодою порадує.
Опалий лист лягає горілиць на теплу зиму й добрий урожай наступного року.
Листя папороті закручується вниз перед ясною погодою, а розкручується на негоду.
Добре вродив шавель — на теплу зиму.
Гуси летять високо — осінь буде тривалою.
Гуси свійські тримають дзьоби в пір'ї — перед заморозками.
Бабине літо непогідне — осінь суха.
Сире літо, а тепла осінь, то довгою буде зима.
Перед дощем на листі верби з'являються покралпини; часом вони капають так рясно, що земля під деревом за годину до дощу мокріє.
Якщо вирости шишки на ялинах знизу — на ранні морози, а зверху — на пізні.
Кури починають рано линяти — до ранньої і холодної зими, а коли довго не скидають пір'я, то осінь буде сухою.
Чим тепліший і сухіший вересень, тим пізніше прийде зима.
З'явилися опеньки — скінчилося літо.
Кричать журавлі, надвечір розкукурикалися півні чи шуліки кружляють у повітрі з тужливим покриком — на негоду.
Журавлі мовчки летять низько і швидко — невдовзі занегодить.
Голуби розтуркотілися — встановиться хороша погода.
Сичі кричать перед тривалою негодою.
Якщо журавлі пізніше звичайного відлітають у вирій та ще й при західному вітрі — зима запізниться.
Восени довго не зникають мухи — осінь буде протяжною і сніг ляже пізно.
Бджоли щільно затягують вічка у вуликах прополісом — на холодну зиму, а залишають льоток майже відкритим — на теплий перезимок.
Коли сіють у негоду, то у хлібі буде багато мітля.
Хмари рухаються проти вітру — погіршиться погода.
Нічний вітер віщує дощ наступного дня.
Чим сильніший вітер, тим менша ймовірність місцевих заморозків.
Дощ уранці, що бабині танці, дощ в обід — запрягай, додому їдь!
Якщо вітер посилюється під час дощу і напрямок його змінюється проти годинникової стрілки — чекай швидкого потепління.
Якщо вдень після грози не похолодало, а з'явилися високі купчасті хмари, то вночі знову загрозить; якщо ж з'являться надворі туман і роса, то дощу не буде.
Якщо під час дощу на воді з'являються бульбашки, то негода надовго.

Побачив дві чи три веселки — збирайся в ліс по гриби.
Блимають зірки — посиляться вітер і погіршиться погода.
З вершків дерев листя опало — скоро зима.
Восени багато грибів — на неврожай.
На купах гною вранці з'явилися пасльони, які вирости за ніч, — удень буде дощ.
Літо з дощами — осінь з грибами.
Якщо в лісі мало грибів, а багато жолудів — чекай суворої зими.
Багато підпеньок восени — на сувору зиму.
Добре вродили опеньки — буде врожай жита наступного року.
Багато грибів — мало хліба того ж року.
Якщо осінь багата на гриби — зима буде тепла.
Коли гриби вродять, тоді на людей помір буває.
Якщо коло буряків багато сухої гички — осінь буде тепла й суха.
Ранком чути запах сажі — надвечір збереться велика злива.
Якщо за половину серпня одцвіла ожина — осінь буде тепла.
Вересневий дощ, що почався вранці, довго не йтиме.
Якщо в дощову ніч сова часто пугикає — бути завтра добрій погоді.
Восени довго не зникають мухи — осінь затягнеться, сніг ляже пізно.
На поверхню водойми випливають білі карасі — на дощ.
Риба пливе на мілководдя — похолодає.
Біла цвіль уздовж лісових стежок — на гриби.
Перший сніг випаде рано, то й весна буде рання.
Кроти носять у норі багато стерні й соломи — зима буде холодна.
Миші риють норі входом на південь — зима буде суворая.
Бабине літо непогідне — осінь суха.
Калина рано зачервоніла — на ранню й люту зиму.
Якщо під час вечірнього доїння вим'я в корови потверділо — наступного дня буде похолодання.
У дійниці осідають краплі молока — на швидкий дощ.

Посвіти нам, комину біленький!

Погожого надвечір'я тато внесли до хати смолянистого окоренка і, прилаштувавши його біля лежанки, почали відскіпувати тоненькі лучинки. Жовтаві, неначе промащені в олії, вони лунко розліталися навсібіч. Оселя нараз задухмянилася терпкою живицею. Доки батько доскіпували кльоца, я тим часом збирав лучини і складав їх у підкоминок. Коли ж закінчили роботу, поцікавився:

— А для чого нам стільки скіпок?

Неньо стомлено всілися на дерев'яний стільчик і мовили:

— Живий думає про живе. Ось матері треба вечерю зготувати. Спробуй без лучини розпалити вогонь у лежанці — скільки то мороки! А тут взяв пару скіпок, підклав їх під полінця, і враз вогнем спалахнуть дровцята. Колись, до речі, як я ще парубкував, ними навіть у хатах світили. Пристрій той звався посвітом.

Слово, мовлене ними, було для мене і незрозумілим, і загадковим.

— То, може, розкажете, що ж воно таке — посвіт?

Тато прочинили дверцята в лежанці, прилаштували між дровець кілька соснових скіпчин і, чиркнувши сірником, підпалили їх. По хвилі чорна утроба пічурки загоготіла вогнем.

— Кажеш, розповісти про посвіт? — запитали статечно. — Так ось послухай. Здавна на Україні по селах були в моді вечорниці, досвітки, чи, по-нашому, посвітки. Восени та взимку, коли коротшали дні й негодило, молодь збиралася в одній хаті. В оселі під стелею висів посвіт. Це такий конусоподібний мішечок, званий кабицею, під яким власне і горіла лучина. Довкола всідалися дівчата. Хто пряв, хто вишивав. Невдовзі сходилися й хлопці, і світлиця наповнювалася піснями, іграми, танцями. Такі забави називалися, як я вже казав, вечорницями, або до-

світками, а вогонь, біля якого гуртувалася молодь,— посвітом. Від того й пішла назва таких зібрань — посвітки.

Я уважно слухав таткову оповідь, і в уяві поставала поетична картина. Над селом опустилися сутінки, і в хатах то там, то там спалахують вікна тьмяним освітом. Припоравши домашнє господарство, до однієї з осель сходяться дівчата — хто з кужелем, хто з прядкою чи лляною полотниною, щоб вимережити давні поліські узори. Дівочі гурти скликали до себе й парубків. До пізньої ночі не стихали веселі юначі розваги, де і пісня, і жарт, і танок, і дотеп. Може, подумав собі, наші батьки й дідусі тому й знали стільки пісень, бо було їм де вчитися...

— Невже ж отак, при лучині, люди могли жити? — брали мене невтямки.

— А що поробиш — ні гасу, ні, тим паче, електрики тоді не було. Отож і користувалися селяни посвітом.— Тато підкинули ще кілька полінець, і яскравий освіт розбігся полохкими зайчиками в сутінках хати.— Але ось що цікаво: посвіт якимось більше гуртував людей. Скільки народилося біля нього пісень, казок, легенд, історичних оповідок. І не тільки народжувалися, але й передавалися у спадок. А що маємо нині? Повсідаються біля телевізії і за вечір жодної пісні не заспівають: люди стали якимись замкнутими, відлюдькуватими...

У хаті геть спочоціло. Я підійшов до вмикача, клацнув чорним пуп'янком, але світло не спалахнуло.

— Зачекай,— спохватилися неньо,— геть забув: сьогодні ж на нашій вулиці буря обірвала електродріт. Отже, хоч-не-хоч, а таки доведеться скористатися лучиною, бо й гасничок десь на горищі. Колись у таких випадках казали: «Єсть у мене в кишені лучина — засвіtimo чорними очима» чи «За лучину знайде причину».

Тато витягли кілька скіпок, прилаштували одну з них до причілкового стовпця, і невдовзі світач, покліпуючи живим язичком, розпужав довколишні сутінки. Попервах, звиклі до яскравої електролампи, очі ніяк не могли призвичаїтися, але збігло небагато часу, і я вже легко розпізнавав у світлиці найменші деталі. Пужливий кліпчик вогню поволі з'їдав смолянисту скіпку, і од того оселя наповнилася запахом живиці — немов ми опинилися в сосновому бору, напоєному весняними пахощами.

Хата якимось непомітно стала привітнішою, затишнішою. Я нараз відчув легкість на душі, з очей спала стома, нахлинули романтичні роздуми. Тато, присівши на дерев'яному ліжкові, заспівали неголосно давню, сповнену сумливого мелосу, пісню:

Ой ти, лучино березовая,
Десь ти, лучино, в печі була.
— Я в печі була, ясно горіла—
Свекров лихая огонь залила,
Щоб я, молодая, не вечеряла...

Ми довго сиділи при живому посвіті. Неньо, на мій подивок, зробилися говіркішим, щедрішим на жарти. Але, на жаль, то була наша перша й остання родинна розмова при посвіті...

Відтоді сплило чимало літ. Де б не перебував, куди б доля не закидала, а теплий усміх посвіту завше навертав пам'ять до берега мого дитинства — батькової хати. Живий його вогник змушував уважніше придивитися до нашої родовідної історії. Куди б згодом не простяглися мандрі, я вважав за обов'язок поцікавитися: яким він, посвіт, був у повсякденному побутуванні?

Слово «посвіт» для багатьох сучасників майже незнане. Про його лінгвістичне походження можна довідатися лише зі словників, котрі неодмінно застерезуть — «діалектне». Справді-бо, цим пристроєм користувалися переважно мешканці Полісся, оскільки саме тут і виникло його етимологічне коріння. У різних селах, щоправда, були й інші регіональні назви — лучник, лішник, кабиця, коминок, посвітний комин, дідок, світач, залізо тощо. Така різноманітність назв зумовлювалася деякими відмінностями в конструктивних формах цих пристроїв.

Але найпохіднішим був усё-таки термін «посвіт». Цей засіб освітлення мав ставати місце — біля комина або посеред хати. Для цього в стелі прорубували невеличкий отвір, щоб покращити тягу, й підвішували конусоподібний лляний мішечок. Під ним прикріплювалася решітка, переважно з металу, на якій власне й горіла лучина.

Димовідвідний мішечок із сіткою називали кабицею. Така форма освітлення відома на всій території Полісся. Але були в ужитку й переносні освітлювачі. Один з таких іменувався «Адамовою головою». Виліплена з глини у формі людської голови скульптуру випалювали в печі. Такі світачі мали великі розміри. В спеціально зроблену отворину «Адамової голови» вправляли замашну лучину — довжиною до півметра і товщиною до сантиметра. Її цілком вистачало на весь вечір.

Кожен господар заготовляв лучину влітку. Для цього використовували деревину сосни і берези, а за їх відсутності — ясена чи клена. Вирушаючи в ліс, заготовельники лучини (існував навіть спеціальний промисел серед поліщуків) вишукували смолянисті гомеляки — чисті, без сучків оскорини або ж викорчувували доволі гнітні кряки — смоляні пеньки. Перевезену до обійстя деревину розколювали на тонкі скіпки й сушили їх на сонці.

У повсякденні посвіт відігравав не лише прагматичну, як елемент освітлення, але й не менш символічну роль — збереження в ширшому значенні родинного вогнища, продовження родових традицій, виконував оберегові функції в хліборобських і звичаєвих обрядах.

Урочисто запалений на початку осені, посвіт мав ретельно зберігатися в оселі аж до весни. Цей ритуальний вогонь оберігали всією родиною. Якщо якимось чином він згасав, то, за повір'ям, у сім'ї неодмінно скоїться лихо.

Культ вогню дійшов до нас ще від дайбожичів. Та це й природно: наші пращури пов'язували з ним смисл життя. Вогонь обігрівав, годував, гуртував у родинну спілку. Відтак вогнище — місце, де постійно горіло багаття, — вважалося священним оберегом роду і племені в усіх давніх народів, у тому числі й наших пращурів.

Згодом, коли люди наловчилися досить легко добувати вогонь, він, проте, й надалі продовжував виконувати духотворну функцію ритуального оберігача родини. Чимало обрядів, пов'язаних з цим символом, дійшли і до нашого часу. Згадаймо вислови: «вогненне слово», «вогонь душі», «родинне вогнище» тощо.

З посвітом, отже, пов'язані найшляхетніші символічні ознаки, точніше сказати, філософські ремінісценції давніх уявлень. Аби не бути голослівним, наведу для прикладу лише один обряд з життя наших предків, котрий широко практикувався ще в 20-х — на початку 30-х років нинішнього століття в поліських селах сучасного Коростенського району на Житомирщині. Його зафіксував відомий етнограф і фольклорист Василь Кравченко.

Запалювали посвіт переважно на Семена — 14 вересня. Власне з цим днем наші предки пов'язували новолітвання. З упровадженням християнства в Київській Русі святкування Нового року було перенесено з березня на вересень. Відтак свято Семена збігалося з початком новорічних урочистостей. До цього часу селяни мали неодмінно обсягтися озиминою. Доки господар клопотався біля ниви, засіваючи житом загінку, жіноцтво наводило у хаті лад: білило стіни, готувало обрядові страви і усвятковувало ними стіл. Діти ж, оббігаючи сусідів, оповіщали: «Приходьте сьогодні до нас — будемо «комина женити!»

Упоравшись з роботою, господар одягався в святкове вбрання, діставав зі схованки кабицю і лаштував її в хаті. Господиня тим часом прикрашала посвіт барв'яком та хмелем, ставила посеред хати пікву діжу. Коли ж до оселі сходилися гості, домочадець викрешував вогонь і запалював лучину — святковий настрій нараз оживляв осідло. Найстарша мешканка тим часом обсівала посвіт та пікву діжу ліщиновими горіхами й гарбузовим насінням, приказуючи: «Захисти, посвіте, худібку — коники, волики і всяку пашницю. Захисти бджілки, винеси їх на красну весну, приспор медку й вошечку, дай челядоньці охоту раненько вставати, при світлі працювати, щоб нашому роду не було переводу!»

Цю, сповнену високої поезії і благородних помислів, обрядодію називали в народі «женити комина». Як вважають учені, вона тісно пов'язана з обрядом заручин; коли приходили сватати дівчину, юнка неодмінно мала стати біля печі й колупати комин. Це підтверджує і той факт, що в текстових примовлянках посвітного вогню є й такі слова: «Дівка гарненька полюбити комина раденька».

Відтак господарі запрошували гостей до столу. Скуштувавши обрядових страв, селяни вели неквапну розмову про врожай, бажали один одному щедрих ужинків і статків у господі. Не обходилося і без пісень. Виконували тільки ті, котрі стосувалися даного обряду. Серед найпопулярніших була така:

Ой прийшли ж ніченьки довгенькі,
Посвіти ж нам, комину біленький,
Ми ж тебе квітами убрали,
Барвіночком-рутою оперезали...
Праця наша — дівка гарненька
Полюбити комина раденька.
Ми ж тебе будемо женити,
Горілочку-мед-пиво пити.
Світи ж, комину, ясненько,
Пробуджуй челядоньку раненько
Шити, прясти, ткати молодим,
А подарунки збирати старим...

Вогонь од Семенового «женіння комина» мав зберігатися в оселі протягом усієї осені та зими. Жар постійно тримали в припічку. Попіл од посвітнього вогню використовувався і в практичних цілях. Вважалося, що ним добре заліковуються рани та ятрені місця, а засипана в жлукті білизна гарно паритиметься.

Весною, коли дні ставали довшими, потреба в додатковому освітленні, отже, відпадала. Напередодні Великодня кабиця мала горіти цілу ніч. Вдосвіта лучину гасили, а пристрій виносили з хати до наступного Семена. При цьому один одному казали: «На Семена мед-пиво любив пити, не лінуйся і робити». Справді-бо, поза-як селянина вже чекала нагальна весняна робота в полі.

Як бачимо, посвіт мав не тільки практичне значення, але й відігравав не менш символічну роль у побутовому співжитті. Це стосується й городян. Архівні джерела засвідчують, що наприкінці минулого століття київські міщани в ніч з 1-го на 2-ге вересня за старим стилем, тобто на Семена, щорічно відзначали на Подолі «Свято, або Женіння свічки». На всіх майданах, де відбувалися ярмарки, вкопували соснові дерева, прикрашаючи гілки різноколірними свічками, і з настанням сутінків співали пісень, улаштовували вертепні вистави. Кожне братство чи цех мали свою програму. А в сусідньому селі Мишоловці справляли Семена в такий спосіб: посеред крижового вкопували високого стовпа, оздоблювали його сосновими галузками та квітами і запалювали свічки. Майже всю ніч відбувалися цікаві народні дійства. Це було одне з найулюбленіших народних свят киян.

Що б там було, але посвіт — у ширшому його розумінні — має і сьогодні цілком означений символ: неперервність родовідних традицій, збереження історичної пам'яті наших предків, незамуленість традиційних джерел нашої духовності. Все те краще, що витворили протягом віків попередні покоління, ми маємо не тільки зберегти, але й передати своїм нащадкам. Образно кажучи, вогонь посвіту має постійно горіти і в нашій сучасній духовній оселі.

ЖОВТЕНЬ

І. Шпільман
Осіннє сонце

Як не з дощем, то зі снігом

Відчутно облісли дерева, в дібровах замовк пташиний згук, ставки та озерця вкрилися бляшаним падолистом. Ранками левади й видолинки все частіше сизіють густою памороззю, і дощульний сіверкий вітер надокучливо нагадує: прийшла пора витягати зі схованок рукавиці...

Наче й непомітно, але впевнено увійшла в свої права осінь, котру ознаменував один з найпошанівніших у слов'ян місяців — жовтень. У сучасному місяцеслові він посідає, як відомо, десяту позицію. Латинська назва, що нею користується чимало народів, фіксує його лише восьмим — «октобер». З цього приводу григоріанський календар не зовсім точний.

Українська назва другого осіннього місяця не потребує будь-яких пояснень. Довколишні гаї зодяглися в найпривабливіший — жовтогарячий колір. Місяцє-назва «жовтень», як стверджують давні джерела, була відомою ще за Київської Русі. Про це наголошують східноукраїнські календарі «Рідний край» (1907), «Просвіта» (1908), словники М. Левченка «Опыт русско-украинского словаря» (1896), Є. Тимченка «Русско-малороссийский словарь» (1897), М. Уманця та А. Спілки «Словарь русско-галицкий» (1896), Б. Грінченка «Словарь української мови» (1909) та інші.

Поруч з жовтнем уживалося й слово «паздерник». Воно походить од спільно-слов'янського «паздер», тобто костриця. Саме о цій порі починали масово переробляти льон та коноплі. Вилежані під осінніми дощами та вітрами стебла сушили в печі, потім їх м'яли на терницях і голіруч, щоб очистити волокно від костриці. Цей процес і досі в глибинних поліських селах називають «паздерництвом». До речі,

наші сусіди білоруси офіційно йменують жовтень «кастрічніком», себто місяцем костриці.

На Україні побутували й регіональні місяценазви. Серед найвідоміших — «грязень» (від грузьких доріг), «хмурень» (надмірно похмурих днів), «листопадник» (період опадання листя), «ззимник» (появи перших відчутних заморозків) тощо.

Однак найточнішою, як мені здається, можна вважати народну назву жовтня — «весільник». Той, хто добре обізнаний з традиційною українською обрядовістю, достеменно знає, що починаючи від Покрови, тобто 14 жовтня, вже дозволялося справляти весілля. Це був період, коли в селах масово шлюбували дітей. У народі так і казали: «Жовтень на весілля багатий».

Тому другого місяця осені чекали з особливою нетерпінням. Насамперед це стосувалося тих, хто засватався у вересні. Для сучасників, очевидно, буде дивиною така сувора регламентація. З першого погляду воно й справді незрозуміло: свататися можна було вже після Семена, а ось справляти весілля — лишень по Покрові. Чим, власне, зумовлене таке табу?

З давніх-давен будь-яка форма суспільного життя підлягала чіткій регламентації. Це насамперед пов'язано з господарською діяльністю. Річний хліборобський цикл формував не тільки обрядову, але й виробничу структуру, і вони тісно ув'язувалися й перепліталися між собою. Згадаймо прислів'я й приказки весняно-літнього циклу. Переважна їх більшість позначена турботою про врожай: «Квітневої роботи на май не відкладай, то їстимеш коровай», «Червень тому зелениться, хто працювати не ліниться», «Хто в липні жари боїться, той взимку не має чим погрітись», «Серпневого дня зимовим тижнем не заміниш»...

До цього послужливого і, далекі, далеко не повного переліку варто додати ще одне і, може, найхарактерніше прислів'я: «У маю розумний жениться, а дурна заміж іде, а в жовтні розумна заміж іде, а дурний жениться». Починаючи з ранньої весни і закінчуючи осінню, хлібороб завжди пам'ятав, що один трудовий день рік годує. Де вже там було думати про весілля! Нива чекала цілоденної людської уваги і праці.

Лише після закінчення жнив селянин міг уже дозволити собі розслабитися і перепочити. Такою найбагороднішою порою вважався жовтень — місяць початку вечорниць і масових весіль. Адже вирощене зерно зібрано, а ниву засіяно дорідною озиминою.

Відавна весілля — офіційна форма громадського скріплення шлюбу — являло визначну подію не тільки в житті молоді родини, але й села в цілому. Адже при вселюдно народжувалася нова спілка. Не випадково, що саме цьому актові надавали особливої ваги, бо весілля знаменувало як родинне, так і суспільне свято.

Це вже у наш напружено-поспішливий вік весільний акт перетворився у звичайнісіньку банальну формальність. Практично за один-два дні молодята і їхні батьки встигають зробити все — і засвататись, і оформити реєстрацію шлюбу, і відзначити цю важливу подію спільним застіллям. Така поспішливість здевальвувала ту традиційно високу значущість шлюбного дійства, котра протягом століть цементувала родинний осередок. Очевидно однією з причин нетривкості нинішніх молодих сімей є нехтування традиційних постулатів. Що б там було, але сучасна статистика наводить на невеселі роздуми: на Україні майже кожне друге подружжя невдовзі розпадається...

Традиційне українське весілля об'єднувало кілька окремих сюжетів. Йому передували чотири, а то й п'ять дійств: оглядини, сватання, змовини, заручини тощо. Тільки після цього запрошували гостей, випікали коровай і плели вінець для молоді. Всі ці ритуальні обряди були розраховані, щоб молодята остаточно зважили своє рішення — створити міцну сім'ю. Ось чому, власне, так довго й тривали передвесільні обрядодії.

Переважно в жовтні справляли також «весілля для батьків», або «вінець». У давнину це було досить відоме дійство. Нині ж воно майже зникло. Однією з причин є те, що сучасні родини значно подрібнішали. Згідно із звичаєм, «весілля

батьків» робили лише у багатодітних сім'ях. Коли одружували останнього сина чи віддавали заміж останню дочку, то на третій день плели вінки і випікали коровай для батька-матері. Цим обрядом, котрий у скороченій формі нагадував весільний, віддавали шану батькам, що виховали працьовитих дітей.

З другим осіннім місяцем пов'язано чимало храмових свят. Здавна на Україні кожне село мало свій «іменний празник». Його визначали за датою закінчення будівництва й освячення церковного храму (а звідси й храмове свято). Цю акцію намагалися скоригувати так, щоб ритуальний день припав на середину осені.

На храмове свято з'їжджалися родичі та знайомі із сусідніх та віддалених сіл. У цей день односельці влаштовували «канун». Братчики — а це були заздалегідь вибрані найповажніші люди села — закуповували у пасічників мед, розводили його водою і варили на повільному вогні. Потім сити зливали в дерев'яні бочки, добавляли трохи хмелю і ставили у льох для бродіння. Нерідко на кілька місяців.

Коли надходило храмове свято, вистояну медівку вивозили в центр села і, виравши писарів, доручали їм продавати медовуху. Для урізноманітнення дозвілля братчики наймали й музик.

До кануну — місяця, де стояли бочки, — сходилися односельці та гості. Тут же облюбовувала місце й молодь. Хлопці частували солодким питвом своїх обранок, а ті у свою чергу дарували їм великодні писанки. Такі свята — з музикою, піснями й танцями — нерідко тривали протягом кількох днів. Виручені гроші від розпродажу медівки, котру можна було брати і на віру, себто розплачуватися пізніше, використовували на громадські потреби.

У жовтні молодь починала збиратися і на традиційні вечорниці та досвітки.

Перші вечорницькі сходки обов'язково завершувалися колективною вечерею. Перед тим як сідати за стіл, виносили на двір і ставили на підвіконня тарілку зі стравою, щоб «господа була багатою і щедрою на вечорничників». Наповнивши першу ложку їжею, дівчата вибігали на вулицю «послухати пса». З якого боку він гавкав, туди дівчина через спину викидала їство; потім перехилялася, щоб взяти із землі будь-який предмет. Якщо це був папірець — отже, майбутній чоловік буде писарем, попадалася тріска чи паличка — столяром, сіно — косарем, а коли грудка землі — хліборобом...

Але в жовтні вечорниці ще не оформлювалися в постійні зібрання. Вони починали активно діяти лише в листопаді — місяці, коли остаточно завершували всі польові роботи. Поки що середульший брат осені ще надокучав щоденними капризами. Тому про нього казали: «У жовтні на день сім погод: сіє, віє, крутить, мутить, реве, зверху ллє, а знизу мете!»

Народний прогностик

Ярини (1 жовтня). Цей день ще називали «журавлиним літом».

Якщо на Ярини відлетять журавлі, то через два тижні чекай морозів, а як затримуються — зима раніше себе не покаже.

Трохима (2). У цей день хлопці й дівчата обирали одне одного. Звідси й примовлянка: «На Трохима не проходить щастя мимо — куди Трохим, то й воно за ним».

З 2 по 10 жовтня пасічники переносили в омшаники (погребки) вулики. При цьому спостерігали: якщо бджоли старанно позаліплювали вічка воском чи прополісом — зима буде суворою, а коли злегка, то теплою.

Дениса (3). Північний вітер — на холод, південний — на тепло, західний — на мокречу, а східний — зимно, але сонячно.

Кіндрата (4). Починали готуватися до зими. Про тих, хто легковажив, казали: «Пустий господар по Кіндраті не має ще кожуха в хаті».

Різкий північно-східний вітер — на холодну зиму.

Фотія (5). Якщо листя з берези ще не опало, то сніг ляже пізно; коли ж дерева звільнилися, то наприкінці січня буде тривала відлига.

Зачаття Івана Предтечі (6). Намагалися нічого не заготовляти на зиму, бо по-чорніє. Дівчата й жінки з цього дня бралися за рукоділля — пряли, ткали, вишивали.

Тік і потік починок приватік.

На Предтечі тулися до печі.

Єфросинії (8). Цей день у народі ще називали «капустником», бо, за повір'ям, пошаткована капуста мала довго й добре зберігатися.

Не треба в капусту й олії, як пошаткуєш на Фросинії.

Коли на Єфросинії тепла погода, то ще тепло триватиме три тижні.

Якщо цього дня випаде сніг, то зима встановиться на Михайла (21.11).

Ранній сніг — на ранню й теплу весну; якщо він глибокий, то наступного року буде добрий врожай, якщо сухий — літо буде погоже.

Івана Богослова (9). Завершували всі польові роботи.

Хто не посіяв до Богослова — не варт доброго слова.

Коли до Богослова прося буде з ложку, то буде і в ложку.

На Богослова дощ зі снігом — у січні тричі йтиме дощ; сонячно і тепло — червень буде дощовий і холодний.

Покрова (14). З Покрови починалися вечорниці, котрі тривали до Великодня, і весілля, які тривали до пилипівських заговин (27.11). Це була пора наймасовіших шлюбів. Тому й казали: «Прийшла Пречиста (з цього часу можна було засылати сватів) — несе старостів нечиста, а як прийде Покрова — зареве дівка, як корова».

Цікаву молитву, котру виголошували напередодні Покрови дівчата, що збиралися заміж, записав од своєї матері Ганни Трохимівни Скрипки фольклорист В. М. Скрипка. Ввечері юнка, ставши перед образами, причитувала:

Святая Покрівонько,
Покрий мені голівоньку
Оце осінню.
Хоч і драною хустиною,
Аби з хорошою дитиною,
Щоб із сторони,
Щоб свекорко, як батенько,
До мене були,
Свекрівонька, як матінка,
Мене прийняти,

Щоб діверки та зовиці,
Мов братики і сестриці,
До мене були.
Щоб ділечко поробила,
Чужій сім'ї догодила,
Всім мила була,
Не лаяна і не бита,
Нагодована і вкрита
Слатоньки лягла.

На Покрову в південних губерніях України закінчувався термін найманих робітників («строкачів») і зголошувався новий («зимовий»), котрий тривав до весняного Миколи.

Ввечері, напередодні Покрови, господарі тричі кидали через хату шмат кізяка, «щоб оселя була не курна», а вдосвіта спалювали його в печі, «аби взимку сухою

була хата»; якщо житло сиріло, то на Покрову вирізали чотири дернини, клали їх на горищі по всіх кутках травою вниз, «щоб сухо в хаті було».

У Карпатах на Покрову поверталися з полонин пастуші отари.

Яка погода на Покрову, такою буде і зима.

Якщо в цей день сніг не покрив землю — не покриє в листопаді та грудні.

Якщо до цього дня не опаде з вишень листя — на теплу зиму.

Зранку вітер з півдня, а по обіді із півночі — початок зими буде теплим, але згодом похолодає.

Якщо вітер з півдня низовий — зима буде теплою, з півночі горішній — холодною, із заходу — сніжною; коли ж протягом дня вітер змінюватиме напрямок, то і зима буде нестійкою.

Покрова породила й чимало прислів'їв.

Хто лежить до Покрови, той продасть усі корови.

До Покрови давали молоко корови, а після Покрови пішло молоко в роги корові.

До Покрови думай про нашу корові.

Минула Покрова — з'їла полудень корова.

По Покрові і слід по корові.

По Покрові — то і по теплові.

Настали жнива — лежить баба нежива, а прийшла Покрова — стала баба здорова.

Прийшла Покрова — зосталася здорова.

Недалеко до Покрови — ще сіна накошу, а прийшла Покрова — занімала мова.

Покрова всю землю покриває листям або снігом.

Прийшла Покрова — натопи хату без дрова.

Прийшла Покрова — всохла діброва.

Прийшла Покрова — сиди, чумаче, вдома.

Хто сіє по Покрові, той не має, що дати корові; ...той виводить взимі по корові; ...той відсіває по корові.

Покрова накриває траву листям, землю снігом, воду льодом, а дівчат — шлюбним вінцем.

Прийшла Покрова — заревила дівка, як корова.

Покрівонько, Покрівонько, покрий мені голівоньку яков-таков онучею, хай дівкою не мучаюсь; ...як не хусткою, то онучею, бо дівкою вже надокучило; ...хоч ганчіркою, аби я була жінкою.

Сергія Послушного (20). З цього дня вже чекали зими.

Якщо земля вкриється сніжком, то через місяць буде справжня зима.

Якова (22). Зима стає на ноги. Можна сподіватися і на сніжну крупу.

Після Якова осінь вже заплакала.

Після Якова тепла ніякого.

Євламнія (23). Куди ріжки місяця покажуть, звідти будуть дути вітри.

Євфимії (28). Цей день ще називали «болотихою».

Розкисли дороги — застрягли в Євфимки ноги.

Як зачнеться на Євфимку моква, то аж до морозів трива.

Осія (30). В цей день колесо з віссю прощається.

Віз у засторонок поліз, а сани ще не зніс.

Жовтень ні колеса, ні полоза не любить, бо їде на рябій кобилі.

Луки (31). Крім осіннього, є і весняний (5.05). З цієї нагоди жартували: «До весняного Луки ані хліба, ані муки, а прийшов осінній Лука — з'явилися хліб і мука».

Вже починали перевозити сіно з далеких відстаней.

До Луки не везуть сіна з луки.

Як не придбаєш до Луки, то не буде ані хліба, ані муки.

Вересень пахне яблуками, а жовтень — капустою.

Жовтень-болотник ні колеса, ні полоза не любить.

У жовтні гріє ціп, а не піч.

Жовтень ходить по краю та й виганяє птахів із раю.

Для роботящого Федота і в жовтні знайдеться робота.

У жовтні виореш мілко, весною посієш рідко, то вродиться дідько.

У жовтні тільки руки зябнуть, а в листопаді й ноги дубіють.

Не встиг у жовтні роздивитися, як сонце зійшло, а оно уже на заході.

Жовтень як не з дощем, то зі снігом.

Жовтень хоч і холодний, але листопад і його переохолодить.

Осінь каже: «Бери, бо як зима прийде, хоч і схочеш узяти, то не візьмеш!»

Весною дощ парить, а восени мочить.

Сади дерево змолоду — на старість буде як знахідка.

* * *

Якщо до середини жовтня не осипалося з беріз листя — сніг ляже пізно.

Пізнє опадання листя — на тяжкий рік.

Якщо листя з дуба і беріз опадє чисто — легкий рік, нечисто — на сувору зиму.

Листя кладеться на землю долиць — на врожай.

Якщо вдень випав перший сніг, він швидко розтане, вночі — лежатиме довше.

Скільки не випало б снігу, але якщо на вишнях залишилися листя, то неодмінно наступить відлига.

Перед сильним вітром горобці метушаться, перелітаючи зграйками з місця на місце.

Сова кричить до холоду.

Грак відлетів — чекай снігу.

Дикі гуси на відльоті — кінець бабиному літу.

Ворони вместилися на нижніх гілках дерев — бути негоді й вітрові.

Рано ліняють голуби — на ранні приморозки й холодну зиму.

Голуб, відпочиваючи, ховає одну ніжку в пір'я — чекай різкого похолодання.

Лушпиння на цибулі тонке — зима буде теплою, а грубе та з багатьма застьошками — холодною.

Якщо восени сірєнький ранок, то жди ясного дня.

Якщо вранці туман піднімається, утворюючи хмари, — перед дощем, а як припадає до землі — на сонячний день.

Червоний місяць на вітер, блідий на дощ.

Пізноцвіт осінній на Закарпатті з'явиться у жовтні — на ранню зиму, у листопаді — на пізню.

Якщо високими поросли бур'яни, то зима буде сніжною, з частими завірюхами.

Вовча ягода перед дощем особливо пахне.

Чорна бузина і калина достигли не по порі — чекай холодної і лютої зими.

Споршиш довго не змінює восени свого кольору — на щедрий врожай зернових наступного року.

Білка мостить гніздо високо — на теплу зиму, низько — на люту.

Запаслися білки на перезимок великим припасом горіхів — на холодну зиму.

Грім у жовтні — на малосніжну, м'яку й коротку зиму.

Якщо молодик припаде на дощовий день, то весь наступний місяць буде дощовим.

Якщо польові мурашки витягли високі купини, то осінь і весна будуть дощовими, з буйним водо-піллям.

Коли подушки гнізд у рудих лісових мурах товсті й міцно складені зима буде морозною, а пухкі «спирітською».

Польові миші переселяються до людських жител восени на сувору зиму, а весною — мокре літо; якщо болотяні миші влаштовують поверх купин гнізда, на мокру весну й часті повені.

Зайці рано нагуляли жиру — на холодну й сніжну зиму.

Якщо кроти роблять входи до нори з півночі — до теплої зими, з півдня — холодної, зі сходу — сухої, а із західної — мокрої.

Пізній гриб — пізній сніг.

Білий вогонь у печі — на відлигу, червоний — на мороз.

Вінець на покуті

Два дні в селі жили новиною: найповажніший мешканець Великого Лісу одружував останню дочку. Наталка в Павлюків була п'ятою, найменшою дитиною; решта ж — троє синів та дочка — вже мали своїх дітей, жили, як казали в нашому селі, в злагоді та дружбі. Щоліта в Ліксандри Антонівни та Назара Калістратовича було завізно. У невеликій осельці від рання й до пізніх сутінок шебетало дитяче різноголосся, бо, як велось за давнім звичаєм, діточок своїх звозили до теплового бабусино-дідусевого кубельця.

Серед односельців Павлюкова родина була, можна сказати, зразковою. Проживави трудне життя, Ліксандра й Назар не розгубили живих народних традицій, передавши їх у спадок своїм дітям. Четверо Павлюків, котрі мали сім'ї, жили в злагоді, були прикладом для інших. І хоч мешкали вони на відстані, не забували відвідувати батькове обійстя — щонеділі хтось з дітей обов'язково приїздив до отчої хати; а коли надходили свята чи дні народження, у родинній оселі не було, як кажуть, де яблукові впасти. Хата, до якої збиравсь увесь великий рід, нараз оживала, наповнюючись святково-урочистим ритмом: гуртом білили оселю, прибирали подвір'я, чистили криницю, обновляли загорожу, наводили лад на обійсті — кожен намагався чимось допомогти батькам, прислужитися своєю увагою і повагою. Знімаковілі — їм забороняли братися до роботи — ходили обоє з розпростертими руками, не знаючи, де прикласти своє вміння, і дитинно-нерішуче почувалися «не в своєму кориті». Ліксандра Антонівна недаремне брала без потреби відерце, щоб принести криничної води, як тут же внук хапався за дужку: «Бабусю, давайте я збігаю!» Чи шукав у задвіркові колуна Назар Калістратович, — зять одразу випрошував: «Тату, облиште, я сам поколю дрова!»

Лишень тоді, як робота закінчувалася, батьки почувалися трохи упевненіше. Мати виймала зі скрині доморобні лляні рушники, виносила їх на подвір'я, а господар похалцем наповнював умивальник хатньою водою та прилаштовував запахуще мило, — і хлюпалось-гоготіло Павлюкове обійстя веселими дотепами. Назар Калістратович не втримувався:

— Недарма кажуть, що в гурті й батька добре бити!

— Не так бити, — пом'якшувала жарт Ліксандра Антонівна, — як кашу їсти. Тому-то запрошую всіх до світлиці. Там уже на вас чекає їжа!

Гостинний стіл — найбільше свято в родині, коли збиралися Павлюкові діти. Кожен розповідав про найцікавіші бувальці, і з них вимальовувався колективний життєпис, переснований родинними турботами та вболіваннями та неодмінним бажанням прийти разом на поміч, допомогти одне одному. І робилося це не з примусу, а від обов'язку, внутрішньої потреби. Адже саме цей давній і високоморальний звичай — жити родом — допомагав зберегтися, утвердитись і вистояти нашому народові за тяжких лихоліть нелегкої, почасти трагічної історії.

Кожна така гостина обов'язково завершувалася колективною піснею:

Що третій цвіточок — славна родинонька—
Хорошенько цвіте.
Ой роде наш красний, роде наш прекрасний,
Не цураймося, признаваймося,
Бо багацько нас є!

Ближні й далекі сусіди, дивлячись на Павлюків, ділилися враженнями. Одні раділи, що так дружно живуть вони, інші, в котрих діти одинакували, заздрили, а ті, що мали дітей «на відстані», журно схилили голови. Одарка Майгроза, що жила навпроти, не раз казала сусідам:

— Аж серце болить, коли дивлюся, як дружно живе Павлюків рід. У мене не менше дітей, та хоч би раз з'їхалися отак гуртом до хати...

Тої осені до батьківської оселі — одним на втіху, іншим на заздрість — зачатишали одвідини. Якось за столом зайшла мова про Оксану.

— Сестро, а скажи нам при всьому родові, — звернувся найстарший брат, — коли на покуті стоятиме вінець? Прийшла, здається, пора й «батьків женити».

— А при чому тут я? — лукаво усміхнулася Оксана.

— Бо вінець батькам справляють лише тоді, — докинула своє слівце середульша Катря, — коли в роду женять чи віддають останню дитину. Затримка тільки за тобою.

Оксана, виждавши, коли нарешті всі вгомоняться, щиросердно зізналася:

— Якщо вже я в усьому причина, то готуйтеся — наступної суботи прийдуть свати...

Так воно і сталося. Після заручин почали готуватися до весілля. В селі тільки й розмов було, яким воно буде у Павлюків. Кілька разів до хати приїздили навіть гінці з райцентру, пропонуючи свої послуги для весілля — обрядового розпорядника й гучний ВІА. Назар Калістратович представникам шаблонного сервісу лише відповідав:

— Дякую за пропозиції. Але хіба то весілля, коли воно диктується через мікрофон, коли нас, сільських, повчають, кого називати тестем, а кого свекрухою, наче ми досі цього не знали, та ще й якісь загадки пропонують розгадувати. А ось заграти хоч би одну весільну пісню не вміють. Недавно я був на такому зборищі. Хай вашими послугами користуються ті, кому байдужі народні традиції, а ми по-нашому, як діди-прадіди, відгуляємо. На те воно й весіллям зветься, щоб діти запам'ятали на все життя.

Два дні обійстя Павлюків жило обрядовими діями, сумливо-величальними піснями, народними танками. Були тут і «викуп» молодої, і рядження свих, і весільний поїзд, і ощедрювання короваєм з поетичними примовками на щасливе подружнє життя. На диво всім, весілля обійшлося без гучних застільних трапез і чаркувань.

Нарешті дійшла черга і до вінця. Третього дня, коли затихли останні акорди Оксанчиного весілля, на комині з'явився сплетений із живоцвіту вінок. Старші в селі одразу здогадалися про давній звичай: якщо батьки одружували останню дитину, а інші щасливі в подружньому житті, рідня справляла величальний обряд батькові та матері, котрі виховали й вивели у життя усіх своїх дітей. По-різному називали цей обряд: «вінок», «женіння батьків», «весілля для батьків», а в нас на Поліссі — «вінцем».

Як тільки стало відомо, що у Павлюків відбудеться таке дійство, в сусідній оселі зібралися коровайниці. Під супровід пісень і обрядових дійств вони випікали коровай за таким, як і на звичайному весіллі, сюжетом. На обрядовому печиві написали з тіста імена батьків, прикрасили коровай калиною, барвінком та рутою-м'ятою, а з колосків жита й пшениці сплели два вінки.

Під обід на подвір'ї з'явився ослін, застелений кожухом і поверх прикритий новим ряпчунцем. Схвильованих батьків запросили сісти на нього. Навпроти розміс-

тилося п'ятеро дітей. Тим часом із сусідньої оселі полинула протяжна пісня. Двоє жінок, несучи на вишитому рушникові коровай, та стільки ж чоловіків з перевішеними через плече коробками з житнім зерном, наблизилися до воріт, заспівали :

Летів горностаєй через сад,
Розпустив пір'ячко на весь сад,
Ой підіте, буяри, зберіте,
Молодому гілечко вберіте!

Найстарший Михайло вийшов назустріч віншувальникам, низько вклонився.

— А чи є, чи нема ваш господар дома? — запитала найстарша коровайниця.

— Є і господар, і господиня та вся їхня родина, — відказав Михайло.

— Тоді дозвольте завітати, — попросив дозволу один із засівальників, — до вашої хати, щоб з вінцем батьків привітати!

— Просимо красно, заходьте, — низько вклонився син. — Сьогодні у нас весілля — тата за маму віддаємо!

Віншувальники під супровід троїстих музик попрямували до гурту, тричі обійшли родину і вшанували батьків вінками. Тим часом засівальники обсіпали їх зерном, приказуючи: «Сійся, родися на многії літа!»

— Дорогі наші мамо і тату! — як усі вгомонилися, мовив найстарший Михайло. — У цей незабутній для вас і нас день, коли ви в парі і при здоров'ї одружили останню в роду дитину, дозвольте подякувати вам за все — колискову пісню, мудре слово, теплу усмішку. Од себе особисто уклінно схилию голову перед вашою добротою і ласкою, на які ви не поскупилися, — навчили шанувати наші кращі традиції, поважати старших, любити працю і землю свою, бути чесними продовжувачами нашого роду, передали у спадок материну пісню і рідне слово. Довгих і щасливих вам літ нам на радість, а дітям нашим на втіху! — І, підійшовши до батьків, поцілував їх, вручив символічний подарунок.

Потім вітали батьків невістка та двійко онуків. У Назара Калістратовича, зовні наче й спокійного, судорожно сипнулися вуста, обличчя спалахнуло рожевим рум'янцем.

— Любий наш сину, дочко, любі внучата! — тремким баритоном мовив батько. — Дякую вам за теплі слова та увагу. Нехай, сину, твоєму роду не буде переводу — веселий час минеться, а правда й рід людський не переведеться. Живімо славно й гуртом, щоб гордилася нами вся громада. А ще бажаємо вам, щоб дожили ви вкупі до нашого віку, мали стількох дітей і всі були чесні та багаті на рід!

Затишне обійстя нараз закучерявилось величальною «Многії літа», і ослін з посадженими батьками тричі піднявся над головами. Затим забирали слова решта дітей; кожен бажав батькові-матері щасливих і довгих літ життя, дякував за теплоту й ласку, батьківське благословення. Наостанок таким же ритуалом ушанували бабусю та рідну тітку, котрі допомагали виховувати Павлюкове сімейство.

— А тепер, — мовила найстарша коровайниця, — просимо до світлиці коровай розділити.

Пишний та рум'яний коровай, що його вручили батькам, піднявся над головами в натруджених руках Ліксандри й Назара. Йдучи попереду, вони несли цей величний символ, наче свою долю. Два вінки, як найвища відзнака за щедро прожиті літа, уславлювали батька й няньку. Вони сьогодні займають своє почесне місце на традиційному покуті, й стояти їм, вінкам, там доти, допоки житиме в Павлюковій оселі дух злагоди, колективізму і високої родинної моралі.

Слідом за батьками йшли їхні діти й онуки, родичі та однолітки. Над ними розсівалися житні зерна під супровід пісні:

Ой помалу, дружечки, йдіте,	Щоб наша матінка
Пилом не піліте,	З личенька не спала
Щоб наша пава	І щоб нашій тато
Пилом не припала,	Пам'ятав це свято!

Обійстя в Павлюків, здавалося, ніколи ще не було таким веселим і щасливим, адже вперше тут святкували завершальне обрядодійство — «вінець». За кленовим столом виголошувалися величальні тости, почесні бояри обдаровували присутніх короваєм, співали гуртом весільних пісень. І все це присвячувалося єдиному — ушануванню батьків, котрі виконали найсвятіший обов'язок подружнього життя.

Я уважно стежив за цим уже рідкісним для нашого часу обрядом, на який потрапив випадком долі, й думав собі: як грішно провинилися ми перед власною історією і совістю, коли бездумно, ба навіть бездушно піддалися чийомусь волюнтаризмові й опинилися безпорадними перед соціально небезпечним синдромом — конформізмом. Нині починаємо самозапитуватись: що ми зберегли зі своїх кращих традицій? Відповіддю може бути й той факт, що мало знайдеться сучасників, які знали б про існування унікального обряду «вінця». Переважна більшість людей, з якими доводилося вести мову на цю тему, — а серед них були й старші віком, — лише стенали плечима: не бачили, не чули, хоч і дивувались, як так трапилося, що цей прекрасний обряд залишився позабутим.

Справді-бо, як? Нині чи не кожен школяр знає про так звані золоті, срібні, порцелянові та ще з десяток обрядів, запозичених від інших народів, а ось свій, батьківський, який не тільки не поступається перед імпортованими, але й має незаперечні переваги — святковою поетичністю і чистотою моралі, — лишився, як писав у одній з байок Є. Гребінка, вирваним із корінням зі своєї-таки землі...

Останнім часом з'явилося чимало обрядів державного та громадського характеру. Проте їх більшість не відповідає духовним запитам. Окремі з них надто вже плакатні, тріскотливі, уподібнюються до врочистих зібрань, у вуста дійових осіб вкладаються сухі трафарети, позбавлені живої поезії, природної емоційності. І як би не тішили себе представники обрядових комісій та сервісу, таке ритуалотворення залишиться на рівні офіціозу, не стане повсякденною нормою людських взаємин, а відтак не набуде громадянства.

Нині, коли ми очищаємося від консервативних схем, трафаретів, рутини, котрі штучно стримували животворчість, маємо усвідомити: практика офіційного «обрядотворення» пережила себе, завдала непоправної шкоди духовному життю нашого суспільства, зокрема й весільній обрядовості. Замість традиційного обряду автори недолугих сценаріїв вводили в дію зайців і вовків з кінофільму «Ну, постривай!», бабу Ягу, міфічного бога Гіменея, ребуси, вікторини, лотереї, скоромовки тощо. Увесь цей різнобій жужмом напихали у весільний сценарій! Створювалося враження, що хтось свідомо поставив за мету знівелювати кращі національні традиції унікального народного обряду. Максим Рильський свого часу застерігав: «Не забуваймо, що старовинний весільний обряд, від якого вже відпала церковна та загалом релігійна його частина, — це створена віками і глибока своїм змістом народна драма, в якій є зерно дорогоцінної поетичної традиції і яку не можна відвести легким і легкокованим помахом руки, хоч би рух тієї руки і був продиктований найкращими намірами».

Вінець на покуті. Скільки поетики, глибокої моралі, виховних форм закладено народним досвідом у цьому обряді, котрий пройшов випробування протягом століть. Повернути б його у наш повсякденний побут, зробити нормою людських взаємин, возвеличивши цим самим предковичну роль батьків у вихованні дітей, а в ширшому значенні — і підростаючого покоління. Недарма ж мовиться: вінець — ділу кінець, тобто виконаного перед громадою обов'язку.

ЛИСТОПАД

В. Касіан
Селянка з покуття

Жовтню син, а зимі рідний брат

Про них так і кажуть: березень і листопад — як братові брат. В цьому є сенс — останній місяць осені з нестійким і надміру конозистим характером чимось скидається на перший весняний, обидва відмежують різні пори року. Якщо, скажімо, березень запрошує в гості весну, то листопад замикає ворота осені. Тож і мовиться, що він «жовтню син, а зимі рідний брат».

Генеалогія місяця досить давня і цікава. Для переважної більшості європейських мов він має спільний латинський корінь «новем», бо обіймав дев'яту («новембер») позицію в літочисленні Стародавнього Риму. Проте в багатьох слов'янських мовах, зокрема і в українській, листопад набув цілком самостійної назви. У білорусів це «лістопад», поляків та чехів — «лістопат», у сербохорватів — «студепи».

Такі наклічки, здається, не потребують особливого пояснення. Під цю пору з дерев опадає останнє листя; ліс стає незатишний, природа біологічно налаштовується на зимовий спочинок.

Одначе листопад на Україні не завжди збігається з періодом падолисту. Скорше така назва пасувала б жовтню.

Зрештою, так воно й було у давнину. Ще за Київської Русі останній місяць осені називався «груднем», а сучасний грудень — «студнем». Чому ж тоді нинішній місяцелік в Україні прибрав цю не зовсім точну назву? Справа в тім, що за основу сучасного календаря було взято західноукраїнський поділ часу. А саме там завершальний місяць осені зберіг нинішню наклічку. В Галичині тоді відчувався значний вплив західних слов'ян, у яких осінній цикл не зовсім збігається з нашим.

Що б там було, а при «націоналізації» українських місяців, зосібна осіннього періоду, трохи зсунули їх змістові поняття. Це, передусім, стосується й листопада. Ще в четвертоєвангелії, яке датується 1144 роком, читаємо: «Миць октябрь рекомий листопад». Нинішній місяць іменувався, як уже мовилося, груднем. Про це стверджують усі автори дореволюційних словників — І. Срезневський, М. Левченко, М. Уманець та А. Спілка, Б. Грінченко, календарі «Рідний край», «Просвіта», «Промінь» тощо.

Досить цікавими, як на наш погляд, є регіональні назви листопада — «напівзимник», «ворота зими», «грудкотрус», «листопадень», «падолист»; останні два значення знову ж таки стосуються західноукраїнських говорів, але вони у давнину означали закінчену дію, себто «листа, котре вже опало»...

На українському Поліссі довгий час зберігалася ще одна назва листопада — «братчини». Для сучасників слово це майже незнане. Хоч раніше воно віддзеркалювало глибокий зміст. Саме так називали гуртівні обрядодійства, що їх влаштовували в кінці осені.

З початком листопада для хліборобів наставала пора відносного перепочинку. Зібрано врожай, зроблено припаси для тварин, спочиває примерзла нива, а отже, можна зібратися в гурт, повеселитися, поспівати. Під цю пору вже справляли весілля, юнаки й дівчата сходилися на вечорниці та досвітки, влаштовуючи всілякі забави. Серед них особливе місце належало братчинам.

Обряд братчин мав дві різнозначні форми. Перша стосувалася оглядин зими і зустрічі першого снігу, так звані обнови самоткані. Ця дія чимось нагадувала храмове свято, але мала інший зміст. До цього дня — переважно це було на Михайла (21 листопада) — в селах готували медові напої. На свято сходилися всі мешканці, які брали участь у колективних гулях, пов'язаних із зустріччю зими та першого снігу. На братчину вперше виходили на люди молоді пари, які нещодавно відгуляли весілля. Їм відводилося одне з найпочесніших місць.

Іншою формою братчин (у білорусів — «сябрство») було офіційне скріплення так званого колективного бджолиного рою. Якщо хтось із селян хотів заприятелювати з близьким чи далеким односельцем, то весною, коли виходив перший рій — а він особливо цінувався, — відносив його сусідові, приказуючи: «Даю на братчину!» Це засвідчувало, що бджоли відтепер належатимуть спіці, в якій могли кооперуватися дві або більше родин. За звичаєм, одну чи навіть кілька бджолосімей протягом сезону мали почергово доглядати учасники братчини. Зібраний мед розподіляли порівну. Спілчанські бджоли відтепер уже не належали тому, хто їх віддав на колектив, — вони були гуртливими.

По закінченні сезону члени такої спілки знову збиралися на завершальне дійство — «творити борть», себто готувати бджолині гнізда на зиму; доки пасічники робили останні оглядини й утеплювали вулики, жінки тим часом пекли обрядове печиво з медовою приправою. При цьому неодмінно мав бути і «ситений мед».

Його виготовляли за особливою рецептурою, котру тримали в суворій таємниці. Найкращі стільники перетоплювали в казані, розливали вміст у спеціальні барильця, приправивши настоянкою з лікарських трав. Ситу в льохах вистокювали кілька тижнів, а то й місяців. Цей сьогодні майже невідомий напій мав приємний смак і неабиякі лікувальні властивості, зосібна при недугах та простудних захворюваннях. Як підтверджують історичні джерела, такі напої виготовляли ще за Володимира Великого і вони користувалися особливим попитом в іноземців. Автор «Повісті врем'яних літ» оповіщав, що київський князь щороку наказував «ситити триста варок меду» на честь великих свят, військових перемог та новозведених храмів. Спеціальні візники розвозили медівку по всіх околицях міста, частуючи киян, у тому числі літніх і хворих людей.

Цей ритуально-обрядовий напій не мав нічого спільного з міцними трунками. Це вже пізніше його знеславили шпеткі корчмарі, додаючи значні дози хмелю або горілки, щоб споювати православних людей. Ситений же мед у народі виготовляли лише на травах і ним нерідко лікували навіть дітей.

Відтак обряд братчини мав скріпитися частуваннями ситеним медом. Це дійсно відбувалося в листопаді. Після чого сім'ї набували статусу своєрідних родинних спілок: господарі відтепер переходили на «ви», допомагали одне одному, а при втраті годувальника в одній з родин зобов'язувалися брати на виховання їхніх дітей. Ця високогуманна форма людських взаємин варта особливої пошани. У ній віддзеркалені високі моральні критерії нашого народу — доброзичливість, добропорядність, безкорисливість, колективізм. У такий спосіб селяни полагожували свої взаємини: якщо між сусідами певний час існували чвари, то їх намагалися вирішити за допомогою братчини.

За давніших часів ця форма родичання (зауважимо: сама назва — братчина — похідна від брат, братерство, братання) була поширена лише серед простих людей. Добровільне об'єднання в колективну спілку мало не тільки моральне, але й господарське значення — прийти на поміч одне одному, допомогти продуктами тим, хто їх не мав, законтрактувати тощо.

Скріплення братчини медовим трунком не випадкове. Адже цей продукт був особливо поціновуваним у господарсько-побутовому житті селян. Без медових припасів практично не могла обійтися жодна родина. Прізвище величезну шану і значення солодкого продукту говорить той факт, що наші пращури робили «настави на мед». Скажімо, якщо хтось мав позичити в сусіда якусь цінну річ, у тому числі й гроші, то казав: «Роблю наставу на мед». Це була найавторитетніша форма клятви, котра прирівнювалася до письмового заповіту. Порушення цієї обітниць механічно накликало громадську зневагу — такої людині вже ніколи не вірили, а відтак і не підтримували з нею будь-яких взаємин.

Обряд «братчини», як і «настави на мед», пов'язаний насамперед з бджолами тому, що віддавна ці комахи вважалися святим створінням природи.

...Листопад, падолист, напівзимник. Це місяць, для якого в знадобі і віз, і сани. Тільки ось голова коней це чи не найтяжча пора року. З цього приводу згадуваний нами Я. Головацький писав: «У листопаді, кажуть, коні найслабші, а як кобилі лист на голову паде або як вона на груді спіткнеться, то жереб'я скине. Тим і кажуть: на Симеона-Юди боїться кінь груди». З цим днем, який припадає на передостаннє число місяця, пов'язують прихід зими, бо листопад — вересню онук, жовтню син, а зимі рідний брат!

Народний прогностик

Казанський день, Казанська Божа мати (4 листопада). Остаточна межа переходу від осені до зими — міцно сковується земля, а відтак «морозцям дорогу вказує».

Якщо цього дня небо заплаче, то слідом за дощем прийде зима.

Якщо зранку дощить, то надвечір має піти сніг — ознака ранніх підсніжників.

Якова (5). Якщо піде град або снігова крупа, то на Мотрону (22) наступить справжня зима.

Дмитра, Змитра (8). Жіноче свято. Проте з Дмитром пов'язані завершальні обряди тваринників. З цього дня свійських тварин уже не вигонили на пасовиська. Господарі остаточно розраховувалися з пастухами, а останні врочисто святкували завершення сезону.

До Дмитра ще дозволялося засилати сватів, а після цього починалися запусти (заговини), а тому закінчувались і весілля. На цю подію народ створив чимало дотепних прислів'їв та приказок.

До Дмитра дівка хитра, а після ще хитріша; ...а по Дмитрі — лавку витри; ...хоч кісся витри; ...хоч кахлі витри; ...хоч калгу витри; ...хоч комин витри; ...хоч нею губи втри; ...хоч чобіт витри; ...а по Дмитрі хоч сім за цибулю.

До Дмитра дівка хитра, а після Михайла (21) хоч за попихайла; ...хоч за шкандибайла; ...а після Дмитра сякий-такий аби був, щоби хліба роздобув; ...а по Дмитрі хоч за старця, аби не остатся; ...а по Дмитрі стріне собаку і питається: «Дядьку, ви не з сватами?»; ...а після Дмитра свиня йде, а вона питається: «Тітко, чи не бачили старостів?»; ...а стріне собаку, то каже: «Здоров, дядьку! Чи не в старости?»

Звідайся, Дмитре, яке наше хутро.

Якщо на Дмитра день без снігу, то ще не буде зими.

Замерзла земля і дме холодний вітер — снігу не буде до Нового року.

Випав сніг — увесь листопад буде холодним і морозяним.

Якщо до Дмитра дощ, то на Введення (4.12) снігу буде по коліна.

Якщо відлига, то на теплу зиму і ранню весну; цей день зі снігом — весна пізня; холод і сніг — на пізню й холодну весну.

Параскеви-П'ятниці, Параски (10). В цей день святкують лише жінки — не прядуть, не шиють, не золять і не розчісують волосся.

Якщо день сонячний, то чекай теплої зими, хмарно — всередині грудня будуть сильні морози.

Кузьми і Дем'яна (14). День зустрічі зими (так звані курячі іменини). Адже за старим стилем це початок листопада.

Кузьма і Дем'ян вважалися захисниками людей і тварин од укусів змій та інших гадів. Крім того, їм приписували покровительство ремесел, зосібна ковальства, які навчили селян землеробству.

Найпишніше цей день відзначали ковалі — найпочесніші фахівці селянського співжиття; про це підтверджує і той факт, що, за відсутності попа, згоду на шлюб міг дати коваль. Не випадково у жартівливій формі це відтворено в такому прислів'ї: «Кузьма з Дем'яном ковалі: закують дороги й річки — до весни не розкувати».

Чесний і мудрий коваль посів належне місце в усній народній творчості. Він символізує охоронця хліборобської праці, винахідника плуга, що оплодотворив землю. В одній з найдавніших, котрі дійшли до нас ще з дохристиянської доби, пісень мовиться:

Благослови, Господи, Кузьма-Дем'ян,
Ладо моє!

У давнину на Кузьму-Дем'яна справляли «осінніх дідів» — ушановували покійників (таких відзнак, нагадаю, було чотири — на кожному пору року).

Якщо розвезе дорогу — не жди морозів до початку грудня.

Випаде сніг — на весняну повінь.

Павла (19). З ним пов'язують льодостав — замерзання річок і озер.

Йде сніг — чекай сніжну й добру для озимини зиму.

Феодора (20). Зима сідає на покуть.

Феодор сидить і землю студить.

З Феодора-Студита стає холодно й сердито.

Якщо відлига — чекай морозів.

Михайла (21). Михайло неодмінно має сповістити про зиму, бо «приїжджає на білому коні». На Закарпатті останню суботу перед Михайлом називають «задушною». Жінки беруть до церкви по чотири калачі і відправляють службу по небіжчиках. Три калачі віддають попові і дякові, а один приносять додому і, розламавши, пригощають усіх членів родини.

Після Михайла закінчувалися весілля. За цим днем завбачували і весну.

Якщо відлига — не жди санного шляху до Миколи (19.12).
Іній — на великі сніги, а туман — на відлигу.
На Михайла зима на білому коні приїжджає.
На Михайла зима саньми приїхала.
Від Михайла зима морози кує.
Звідається Михалко, чи маєш теплі ногавки.
Як Михайло закує, то Микола розкує.
Як Кузьма (17.08) з медом, то Михаль з ледом.
Як на Михайла вітер з полудня, то буде тепло і до півдня.
Якщо Михайло з дощем не услужить — добру й суху весну ворожить.
Якщо на Михайла ніч ясна, то буде зима сніжна й красна.
Після Михайла хоч за шкандибайла.

Мотрони (22). Вже має бути покритою снігом земля.
Якщо на Мотрин день гусь вийде на лід, то ще буде плавати по воді.
Якщо в листопаді Мотра на білім коні приїде, то гостру зиму нам привезе.

Пилипа, заговини, запусти на Пилипівку (27). У цей вечір, напередодні пилипівського посту, готують смачну обрядову вечерю: борщ, локшину, пиріжки, вареники, смажать м'ясо, зокрема птицю. За звичаєм, до батьків приходять вечеряти дочки із зятями, котрі недавно побралися, а також запрошують кумів та одиноких селян. Залишки од вечері відносили бідним людям.

На заговини дівчата і хлопці організовували вечірку-складчину. На такі сходчини збиралися й сімейні родини.

З цього дня жінки починали прясти кужіль на полотно.

Іній на Пилипа — буде овес, як липа.

Чи дуб, чи липа — нині святого Пилипа.

Хто святкує Пилипа, той буде голий, як липа.

Іній — на врожай вівса, а дощ — на дорід пшениці.

Якщо хмарно або сніжно — травень буде негожий.

Пилипівський піст, Пилипівка (28). Якщо в цей день лежить сніг, то долежить-ся до повені.

У Пилипівку день до обіду.

Яка ніч у Пилипівку, такий день у Петрівку.

Як хочеш лози, то в Пилипівку вози.

Матвія, Симеона-Юди (29). Остаточо замерзає земля.

На Симеона-Юди кінь боїться груди.

На Симеона горобці збираються в табунці.

Листопад вересню онук, жовтню син, а зимі рідний брат.

Листопад білими кіньми їде.

Листопад вкриває першою кригою ставки, річки й озера.

Листопад стелить землю листям, а грудень снігом.

Якщо листопад дерев не обтрусить, то зима довгою бути мусить.

Листопад зимі ворота відчиняє.

Листопад уриває дня, а накликає ночі.

*В листопаді світанок з сутінками в полудень зустрічаються.
Листопадовий день, що заячий хвіст.
Листопадові води — для луж великі шкоди.
Листопад не лютий, проте питає, чи одягнутий та взутий.
В листопаді голо в саді.
В листопаді зима саньми проїжджає.
В листопаді зима на заграді.
Не диво в листопаді білі мухи.
В листопаді зима з осінню бореться.
Прийшов листопад до хати та й питає: «Чому загради у вас немає?»
В листопаді смутно і в заграді.
Хто в листопаді не мерзне, тому й коло Йордану нічого біда не зробить.
У листопаді сонця, як у старій баби чепуріння.
З листопадом бабам рада: ховатися на піч.
Листопад і колесо, і поля любить.
В листопаді на колесах виїзди, а полоз на віз клади.
Коли в листопаді небо заплаче, то слідом за дощем і зима прийде.
Листопадові очі до снігу темні.
Листопад заспів зими і сутінок року.
Листопад напівзимник і передзимник, він колесо та полоз любить.*

Грім у листопаді — на малосніжну зиму, але рік врожайний; якщо заgrimить при місяці уповні — хліб уродить на полях, а в долинах буде поганий.

Туман спадає — на відлигу.
Хоч скільки б випало снігу в листопаді, але відлиги його зженуть.
Пізно́ї осені вітри зі сходу — весна буде холодна.
Якщо восени рано нанесе снігу, а над ним хмара — хорошої погоди не чекай.
Сонце рухається немовби в тумані — на дощ.
Якщо зірки на небі яскраві — на гарну погоду, тьмяні — на дощ або сніг.
Зорі рясно вмаяли небо — наступний день буде сонячний.
Блимання зірок у листопаді — ознака погіршення погоди з посиленням вітру.
Коли хмари плывуть низько — буде дощ і похолодніє.
Хмари висять низько — чекай вітру і снігу.
Пищить снігур — зима забариться.
Якщо свійська птиця ховає голову під крило — буде холодно.
Кури і птахи часто і тривалий час ошпують себе — чекай сніжну й вітряну погоду.
Коти на піч лізуть грітися, знай: ніч буде з приморозками.
Потріскалася кора на ясенях — буде холодна весна.
Жовта верба продовжує ще рости, молоденьке віття відгонить — ознака теплої і довгої осені.
Якщо осінь багата на гриби — зима буде тепла.
Наявність на небі хмар різного забарвлення — ознака близької негоди.
Якщо горобці пожвавилися й зацвірінчали під час тривалої негоди, то можна чекати на хорошу погоду.
Червона вечірня зірка передвіщає вітер, світло-жовта — дощ.
Золотаво-мусяжневий колір сонця при сході й заході, а також світло-рожеві барви зорі віщують не-
году і вітер.
Хороша погода утримається, якщо небо має чистий яскраво-блакитний колір.
Якщо навколо місяця утворюється червоне коло — треба чекати мокрого снігу з вітром.
Якщо листя з дерев нечисто опадє — буде сувора зима.
Калина вже достигла, а листя на ній ще зелене — тепла осінь. Буває і навпаки: листя опадє, а пло-
ди аж до морозів тверді.
У дуба й осики найпізніший падолист; рано опало листя на липах — зима буде люта.
Ранній сніг на ранню весну.
Перший тривкий сніг випадє на ніч; денний сніг довго не затримається.

Якщо перший сніг упав на мокру землю — залишиться, на суху — скоро зійде.
Рано замерзне — довго не розтане.
Ожеледиця починається з туману.
Від першого снігу до санного шляху — півтора місяця.
Якщо полум'я гуде в лежанці, то на вітряну погоду взимку, а весною — на одлигу.
Побачиш наприкінці осені побілілого зайця, то не забаришся побачити й «білих мух» — білі зайці без снігу довго не ходять.
Якщо в листопаді появляються комахи — зима буде теплою.
Якщо наприкінці осені чи на початку зими почувете, як вранці тетеруки токують, — зима не за горами: за день-другий випаде сніг.
Качки або гуси все частіше почали перелітати з місця на місце — на холодну зиму.
Якщо на березі ставка сидять гуси і голови в пір'я поховали — на пониження температури.
Кури хвостами стріпують — на вітер.
Якщо кури ходять дотемна — наступного дня буде негода.
Кури сходяться до купи — на невеликі приморозки.
Перед дощем індички горбляться.
Якщо в листопаді з'явилися комарі — зима буде теплою.
Пізній листопад — до суворої і зтяжної зими.
Яка погода в листопаді, така і в квітні.
Бурхливий листопад — на сувору зиму.
Після листопадових заморозків — грудневий мороз.

Кину кужіль на полицю...

У народі побутує похідна поговорка: якби не нещастя, то не було б і щастя. Тоді ми, підлітки повоєнних літ, вважали себе певною мірою обділеними долею. Посудіть самі: в усіх сусідських селах були клуби чи будинки культури, і тільки в нашому Великому Лісі місцевий, а згодом і приїжджий голова колгоспу із заготовленого для громадської будівлі дерева побудували власні помешкання. Закладені на початку п'ятдесятих підвалини під споруду більше десяти літ гнили просто неба...

Відтак ми практично не мали можливості дивитися вдома кінофільмів, збиратися на танці й вечори відпочинку. А молоді потрібно ж було якось проводити своє дозвілля. І, за давнім народним звичаєм, нас виручали традиційні вечорниці.

Не лише нинішньому поколінню, але й багатьом моїм перевесникам ця форма дозвілля вже майже не знайома. Мені ж випала — тепер вже можна сміливо сказати — щаслива доля бути живим свідком і учасником українських вечорниць.

Весною та літом молодь збиралася переважно «на колодах» — у центрі села або на окремих осілках. З настанням осені, коли дні коротшали й негодило, розваги «переселялися» до помешкань. Попервах було за звичай: кожна дівчина по чергово «квартирувала» сходку, оголошуючи, щоб наступного вечора збиралися в тій чи тій хаті. Але це вносило велику плутанину, і тоді зійшлися на тому, щоб вечорниці в одній оселі проходили протягом тижня.

Але й такий захід виявився нереальним. У багатьох були малі діти, хворі чи літні люди, і, отже, графік зміщувався. Гурти нерідко розпадались, і тоді вирішили скористатися давнім та добре вивіреним звичаєм, котрий був у вжиткові майже на всій Україні, — наймати постійну оселю під вечорниці.

Неподалік крижового якраз мешкала вдовиця. Хата в неї була чималенька — на дві половини. Оскільки жіночці й самій хотілося бути «на людях», то вона залюбки зголосилася. Від грошової оплати, звісна річ, відмовилась, ось про паливо натякнула: мовляв, хай хлопці забезпечать на всю зиму дровами. Не заборгували й дівчата — домовилися по черзі прибирати світлицю. Одне слово, така умова влаштувала всіх.

І зажило, завирувало вечорницьке життя. Припоравши домівки, дівчата з першими сутінками сходилися до Лавренчихи. Хто з мичкою, хто з веретенем; мо-

лодші ж брали з собою вишивання. Допоки збиралися по кутках хлопці, дівчата вже встигали і пісні проспівати. Починали з найпопулярнішої в нас:

Чогось мені чудно,	Ой піду я, піду
Чогось мені дивно,	В вишневий садочок
Що мого милого	Та вирву я, вирву
Звечора не видно.	Кленовий листочок.
Не видно, не видно,	Та вирву я, вирву
Ніде не видати,	Кленовий листочок,
На жовтім пісочку	Прикрию, пристелю
Два слідочки знати.	Милого слідочок.
Гей, один слідочок—	А щоб той слідочок
То мого милого,	Пташки не збродили,
А другий слідочок—	Щоб мого милого
Коня вороного.	Інші не любили.

Згодом поодинці й парно поскрипували дверима парубки і всідалися на довгій лаві. Кмітливі юначі очі крадькували на дівчат. Кожному хотілося побачити свою юнку в роботі, бо ж пам'яталося материне: «Придивляйся не на личко, а на руки, личко одцвіте з літами, а вміння залишиться на все життя».

Та сільські дівчата не ликом шиті: кожна намагалася приспорити в роботі. Тільки чи надовго? Той жарт підкине, той ущипне зненацька, зупинить коноворотку, і роботі, вважайте, кінець. А тут ще й співак знайдеться мастакуватий. І вже дзвенить, аж гасничок хилитається, гуртівна мелодія:

Зеленая та ліщинонька,	Гей, піду гулять до дівчини.
Гей, чом без сонечка зів'яла?	Приходжу я та під віконце:
Молодая та дівчинонька,	— Гей, добрий вечір, ти, дівчино-серце!
Гей, козаку світ зав'язала.	Чом до мене ти не виходиш,
А я, молод, діжду вечорини,	Гей, мені слова ти не промовиш?

Нарешті біля воріт озивалася дрібним перебором гармошка, гугухкав лункими здухвинами бубон. Оселя нараз пожвавлювалася, непідкупна радість освячувала хатян — музики йдуть! Хвацько сокоріли сінешні двері, дуже гупотіли ув долівку хлопчачі хромові чоботи.

— Чи раді нам, чи, мо', йти на сусідні села? — кризь прочинені двері просовувалася смушкова шапка Митра Поплавського.

— Та заходьте ж,— окликували дівчата,— холоду не напускайте зайвого!

Гармонія враз розтягувалася на все годі, і музика — знає ж бо, що не одне дівоче серце пойнялося млостю! — погордно всідався біля столу. Поруч і бубніст. Миттю розсовувалися по закутках ослінички й кріселка, дівчата поспіхом упаковували рукодільництво, і за хвилину-другу долівка аж гухтіла від польки на два боки. Ще легкі й меткі дівчата — танці тільки-но починалися — встигали і приспівувати:

Ой мій милий умер, умер	Ой ти, дуда ж моя, дуда,
Та в комору дуду запер,	Я молода сюда-туду,
А я пішла муку брати,	Навприсядки та в долоні...
Та й почала в дуду грати.	Пішла мука по коморі.

Один за одним змінюються танки — полька, краков'як, гопак, ойра, метелиця... Де й сили ті беруться! Здається, після таких запальних танців вже небагато знайдеться охочих. Та ні ж: лишень заголосніє жива озвучка, як дівчата знову оживають. Сільська молодь, на противагу сучасній, любила живі й рухливі мелодії. Не раз бувало, що між гармоністом та вправною танцюристкою спалахували суперечки — хто кого перевершить. Здебільшого першим пасував музика.

— Фу,— казав, виправдовуючись,— пітно в хаті, пальці ковзаються по клавішах. От якби не жарко, то я...

На перепочинках хлопці грали в забавні ігри — лешата, хустинку, сусідку. Остання особливо була в моді: колом розсідалися хлопці й дівчата і крутили пляшку; на кого втрапляла горловина, мав поцілувати сусіда. Скільки було кпинів, до тепів, сміху. Нерідко такі забави полагоджували взаємни, переростали в дружнє спілкування. Зосібна це стосувалося юнаків сор'ом'язливих.

Та найбільше полюбляли на вечорницях пісні. Тужливі й веселі, жартівливі й розлогі, давні та сучасні. За довгу зиму колективний репертуар поповнювався новими мелодіями. Хоч на вечорницях і не було спеціальних керівників, але все йшло своїм природним руслом: кожен знав власні можливості, свій голос і, як правило, всідався так, щоб не попусувати мелозвуку. Хто ж фальшивив, таких одразу підправляли, підказували. Досить було комусь заспівати будь-яку пісню, як тут же підхоплював гурт:

Кучерява Катерина	Не до жартів, до любові—
Чіплялася до Мартина:	В Катерини чорні брови.
— Ой Мартине, добродію,	В Катерини кудри в'ються,
Сватай мене у неділю.	А за неї хлопці б'ються.
— Катерино, любя, мила,	Бідолашному Мартину
Сватав тебе б, так несила.—	Обірвали всю чуприну.

Традиційні вечорниці формували не тільки багату пісенну культуру, професійну вишуканість, регіональну специфічність, але й передавали її у спадок, розвивали потенції, зберігаючи живі традиції народного мелосу. Це ж можна сказати і про оповідний жанр — прислів'я та приказки, легенди і казки...

На особливу увагу, як мені здається, заслуговує унікальний обряд — «посвячення в парубоцтво». Нині віковий ценз на молодіжних дозвіллях практично не існує. А тоді традиційний звичай вечорниць чітко регламентував вікову вседозволеність. Підліткам практично заборонялося відвідувати юначі розваги. Коли ж, як казали в народі, хлопець дозрів, він мусив «скласти іспит» на парубоцтво.

Пригадую, як ми — троє однолітків — уперше зважилися пройти «школу зрілості». Мені, можна сказати, поталанило. Маючи вдома стареньку хромку (так у нас називали приношену гармонію), я задалегідь навчився грати кілька танків, бо добре знав, що єдиним винятком у вечорницьких правилах було — музик, навіть і не дуже вдатливих, залюбки приймали до гурту. Сусідський Толик також умів с'як-так вибивати на бубоні, а ось Коля Личман виявився «без професії».

Нас обох залишили в спокої. Миколці ж запропонували співати пісню. Оскільки хлопець природа обділила музичною пам'яттю, він зголосився станцювати гопака. Але і з цією затією у нього нічого не вийшло — двічі присівши, він спіткнувся й упав. Тоді найстарший парубок, взявши за комір нашого перевесника, виштовхав його за двері...

Ми довго тренували свого товариша. Нарешті він таки осилив одну пісню, яка прислужилася перепусткою в парубоцьке товариство. У крайньому разі дехто вдавався до частування. Нездатний до будь-яких розваг підліток змушений був пригостити музик. Дівчат, як правило, приймали в гурт без будь-яких умов.

Вечорниці мали свої неписані закони. З настанням посту помітно зменшувалися гулі, зосібна пісні й танці. Дівчата займалися переважно рукодільництвом, а хлопці лишень іграми та розважальними сценками. Були в активному вжиткові так звані празникові обряди. На Андрія, скажімо, юнки пекли пісного коржа і підв'язували його до сволюка. Хлопцям годилося, їдучи на коцюбі, підстрибнути й відкусити шмат печива. Якщо ж парубкові не вдавався цей трюк або він засміявся (звичайно, присутні намагалися розсмішити його), невдаху неодмінно розмальовували розведеною у воді сажею.

Не менш цікавими були забави і на Варвари. Цього дня дівчата готували вареники. Серед них були й пирхуни — начинені лише борошном. Кому з хлопців потрапляв такий вибір, то на цілий рік до нього прилипала жартівлива кличка «великолеський пирхун»...

Але яким би суворим не було табу, дівчата не могли обійтися без пісні. Присівши в закутку, вони таки зважувалися заспівати.

Ой наварили ляхи пива, Та нікому пити; Гей, взяли собі Україну, Та нігде прожити. Ой наварили ляхи меду, Та й не сумували;	Гей, взяли собі Україну, Та не шанували. Ой ви, ляшки та недовірки, Годі панувати, Гей, недалеко їде Гонта, Дасться він вам знати.
---	---

Вечорниці, посвітки, досвітки. Сьогодні про них ми можемо дізнатися лише з оповідок літніх людей як живих учасників, вичитати скупі згадки в науковій та художній літературі, побачити стилізовані, нерідко далекі від реального побутування фрагменти, якими інсценізують свої виступи фольклорно-етнографічні колективи. У природному ж середовищі вечорниці були значно цікавішими і різноманітнішими, ніж ми уявляємо. Довголітній досвід одібрав з молодіжних розваг найоптимальніше, варте особливої уваги раціональне зерно, за допомогою якого виховувалися високогуманні моральні риси підростаючого покоління. Як свідок можу авторитетно ствердити: на таких сходках, як правило, не лихословили, намагалися поводитись чемно, притаюючи свої вади, бо всі були «на виду». Не могло бути мови і про пиятику, з якою ми сьогодні майже безсилі боротися, чи розбишачтво. Таких швидко ставили на місце або ж вилучали з товариства. Хоч правда, без цього не обходилося. Але в цілому майже всі дотримувались давньої звичаєвості.

Ця форма молодіжного дозвілля мала ще одну цінну рису. Всі чи майже всі хлопці й дівчата були не сторонніми споглядачами, а безпосередніми учасниками й творцями колективних дійств. І в цьому особлива перевага традиційних вечорниць, на яких все краще з арсеналу духовної і морально-звичаєвої культури українського народу не тільки засвоювалось, але й передавалось наступним поколінням, узвичаювалось, ставало непорушною нормою життя.

І хоч сучасне дозвілля набуло найрізноманітніших форм, ми втратили найосновніше — живе спілкування. Наша молодь перетворилася в стороннього спостерігача й інертного споживача нерідко чужої нам культури. Обірвався, отже, отой золотий ланцюжок неперервності традицій. Нині вже нема кому ні репрезентувати їх, ні засвоювати. Воістину справедливі й сьогодні слова давнього філософа: зростаємо матеріально — бідніємо духовно...

Щоразу, одвідуючи рідне село, проходжу його вечірніми вулицями. Обезголосолися вони, стали якимись без'язикими. Лише вряди-годи розпанахає тишу прохриплий голос дешевенького шлягера з транзистора якогось молодика, навіюючи сум і тривогу: куди і з чим ми йдемо? Тільки спогад, як нагла блискавка, повертає до відносно недавньої реальності. Скрапнув вечір, а село вже оживилося багатоголосю піснею:

Кину кужіль на полицю, Сама піду на вулицю. Нехай миші кужіль трублять, Нехай мене хлопці люблять. На городі сіно гребла, Черевички загубила, Черевички загубила,	Собі хлопців наманила. Я нікого не любила, Тільки Петра та Данила, Грицька, Стецька та Степана, Вийду заміж за Івана. Полюбила гультяя, Така доля моя!
---	--

О ЗІМѢ,
И ЕЯ СОСТОАНІИ .

Зима прийшла
і празників привела

ГРУДЕНЬ

В. Васильєв

Прибирання нареченої в Україні

Сонце на літо, а зима на мороз

Хоч народне прислів'я і стверджує, що сумний грудень у свято і в будень, але саме останній місяць року налаштовує кожного з нас на оптимістичну хвилю, бо хоч зима і повертає на мороз, проте сонце вже йде на літо. Як-не-як, а таки спливає з життя ще один рік.

Сучасна назва грудня, як уже мовилося вище, раніше стосувалася передостаннього місяця року. В давньоруські часи початок зимового літочислення йменувався «студнем» (до речі, так і досі офіційно користуються білоруси — «студзень»). Щоправда, поруч співіснувала й інша наклічка — «груднь» і означала «нерівний, покритий грудками шлях». Про це підтверджує й Іпатіївський літопис (1118 р.): «Поидоша... по грудну пути, бѣ бо тогда мць грудень». Цю назву фіксують і решта східноукраїнських дореволюційних календарів.

Разом з тим в активному вжиткові співіснувало чимало діалектних означень. Серед них найбільш відомі — «лютень», «хмурень», «стужайло», «студений», «мостовик» тощо. На західноукраїнських землях була в ужиткові ще одна назва — «трусим». Я. Головацький у своїй чи не найповнішій, котра не втратила свого значення і в наш час, праці «Поділ часу в русинів» писав: «Грудень — то змерзлі груди дорогу возову псують, не раз сніг потрусить — для того трусим; часто і крепкі морози потягнуть, зовсім уже зима — для того студень...»

Серед багатьох регіональних наклічок упорядники нинішнього офіційного календаря України зупинилися на одній — «грудень». Подібні назви зустрічаємо і в поляків — «грудзень», білорусів — «грудзень», сербохорватів — «грудан» та словенів — «груден».

На Закарпатті жодне з названих найменш невідоме. Тут користувалися лише двома відомими нам термінами — «мочавець» («мочарець») та «андріїв» («андрієць»). Стосовно першої назви, то вона означає — вологий, мокрий або мочавий місяць. Справді-бо, в цих краях грудень надміру нестійкий, з частими дощами та мокрим снігом.

Інша назва — «андрієць» — походить від ймення народного свята Андрія (13). Це було чи не найпопулярніше обрядодійство, з яким пов'язані цікаві вечорницькі забави.

В інших європейських мовах збереглося давньоримське означення «децембер». У перекладі це означає десятий місяць року, який закінчувався у лютому.

У наш час грудень завершує календарний рік. На кінець місяця, тобто 22 число, припадає і зимове сонцестояння, за яким визначають астрономічний початок зими. Наші пращури пов'язували з ним «народження сонця», або ж «родини сонця». Саме в цей день настає найдовша ніч. Але мине кілька днів, і світловий час почне прибавлятися «на заячий скік». Тому від Спиридона (25 грудня) селяни вже налаштувалися на весну. Кожен наступний день від Спиридона, за тодішніми уявленнями, мав відповідати характерові всіх дванадцяти місяців. Хлібороби ретельно стежили і записували до своїх прогностиків щоденні прикмети, щоб у такий спосіб завбачити погоду на увесь рік.

З останнім місяцем року пов'язано чи не найбільше з народних свят. Кожне з них так чи так стосувалося вечорницьких дійств. Адже молодіжні зібрання в грудні відбувалися майже щодня.

Скажімо, 13 грудня відзначали Андрія. Крім калити — обрядового печива, з яким пов'язані цікаві сценічні дії, дівчата починали ворожити. У нас просто немає змоги зупинитися на всіх формах цих дійств. Про деякі, найбільш характерні, я розповів у попередній розвідці про традиційні українські вечорниці.

Не менш оригінальні дієства пов'язані з Савою (18), Миколою (19), Ганною (22), Спиридоном (25) тощо. Крім молодіжних вечорниць, широко практикувалися погостини, на які сходилися люди старшого віку. Адже грудень, як і січень зі своїм різдвяно-новорічним циклом, вважався місяцем відпочинку.

Громадське дозвілля зимового періоду особливо цікаве. Воно зосереджувалося переважно на сільськогосподарській тематиці з використанням численних пісенних сюжетів, ігрових сценок, багатющої гумористичної скарбниці українського мудрослів'я. Але основний наголос робився усе ж на хліборобську тематику.

Цього вимагали самі умови життя. Так чи так обряди були «повернуті обличчям» до землі-годувальниці. В усіх сюжетних дієствах неодмінно присутня виробнича атрибутика — нива, врожай, шана праці, святе ставлення до хліба...

Власне, це спостерігаємо і в інших обрядових дієствах — колядках та щедрівках, веснянках і гаївках, купайлівському й весільному циклах. Всюди на чільне місце підноситься «аграрна тематика». Це ж стосується й молодіжних та дитячих ігор.

Завершуючи розповідь про останній місяць року, варто наголосити, що він був початком підготовки до новолітування. Оскільки про це йтиме мова у січневій позиції, мені залишається бодай побіжно зупинитися на обрядах зустрічі Нового року в інших народів.

Одриваючи останній аркушик на календарі, кажемо собі: ну от і минув ще один рік — вагома часточка нашого життя. Намагаємося згадати, яким він був, що встигли зробити, і тишимо себе: ось у новому році все буде краще...

З такими чи подібними думками щоразу переступаємо поріг нового року. Щед рішаємо на усмішку, бажаємо одне одному щасливих і сонячних днів, веселого настрою, міцного здоров'я. Спалахують вогні новорічної ялинки, до оселі заходить з гостинцями для дітлахів добрий Дід Мороз...

Звідки взяли всі ці поетичні обряди?

Новорічна символіка дуже давня. Під час розкопок у Єгипті археологи знайшли вази, виготовлені понад три тисячі років тому. На них вдалося розшифрувати

напис: «Початок доброго року». На думку вчених, це поки що найдавніші відомі нам новорічні подарунки.

Однак ідея офіційного відзначення цієї події, як свідчать історичні джерела, належить римському імператорові Помпілію. Провівши реформу календаря, він переніс початок року з березня на січень. Латинська назва цього місяця, як ви вже знаєте, походить від імені божества древніх — дволикого Януса, покровителя всіх дверей та воріт, які він власноручно відмикав і замикав. Це підтверджує, зокрема, і зовнішність божества: старе обличчя, що символізувало рік минулий, спрямоване в тильний бік, а юне — уособлення прийдешнього — дивиться вперед.

Символіка Нового року, як і час його визначення, у різних народів неоднакова. Скажімо, в Ефіопії він припадає на середину вересня. Тут жителі міст і сіл, зібравшись на околиці, спалюють на вогнищі принесений хмиз, влаштовують ігри й танки навколо багаття. В Ірані Новоріччя святкують 22 березня, коли, згідно з календарем, настає весна. За традицією глава сім'ї дарує домочадцям нове вбрання, і всі виходять на вулицю, розпалюють вогнище і стрибають через нього. Шотландці ж у цей день приходять одне до одного в гості з грудочкою вугілля. Вкинувши її до полум'я, гість висловлює побажання: «Нехай світло й радість завжди будуть у вашому домі!»

А японці, навпаки, прагнуть відіспатися і тільки вранці виходять на вулиці, щоб зустріти схід сонця: від того, яким буде досвіток — ясним чи хмарним, — залежить удача всього року. В Голландії прихід Нового року зустрічають протяжними гудками пароплавів, що стоять на рейді, а кубинці під звуки святкових дзвонів виплескують з вікон воду, якомога гучніше б'ють у бубни, вмикаючи на повну потужність магнітофони та радіоприймачі.

Особливо бучний цей обряд в Італії: з настанням першої хвилини Нового року по всій країні зчиняється стрілянина з хлопавок, яка триває майже годину; господарі в цей час намагаються викинути через вікна якомога більше старих меблів, посуду, ганчір'я...

Проте, мабуть, найбільш строката щодо відзначення Нового року Індія. Хоча наприкінці минулого століття англійці офіційно запровадили тут григоріанський календар, все ж у багатьох штатах панують свої традиції, за якими індійці святкують Новий рік майже щомісяця. Це пов'язано з тим, що колись феодальні правителі на свій смак і розсуд вводили «відлік року». Скажімо, за так званим календарем «ери Сака», якого дотримуються мешканці південних районів штату Махараштра, Новий рік відзначають 22 березня, вивішуючи на високих жердинах гаптовані золотом полотна.

А в штаті Андхра-Прадеш це відбувається на межі березня і квітня: на свято, котре зветься «Угаді», збираються всі жителі населеного пункту і влаштовують на центральному майдані святковий бенкет, який завершується танцями й піснями. Сикхи ж зі штату Пенджаб Новоріччя відзначають 13 квітня. З ранку й до пізнього вечора по-святковому вбрані люди влаштовують гучні лицедійства, які завершуються ілюмінацією на високих стінах храмів. А на півночі країни, у передгір'ях Гімалаїв та в Кашмірській долині, що вважається перлиною індійської природи, Новий рік починається у червні — в день літнього сонцестояння. В сусідньому ж місті Ландах ламаїстський Новий рік — «Мела лосар» — припадає на початок грудня...

У давніх скотарських та землеробських народів релігійні обряди та культу були пов'язані головним чином із сільськогосподарськими роботами. Як правило, вони збігалися з початком Нового року, а позаяк у різних регіонах кліматичні умови неоднакові, то й відзначали його в різний час.

Святкування Нового року першого січня започаткували римляни в 46 році до нової ери. Щоправда, цьому передували значні складності. Першу реформу провів Юлій Цезар, який ознайомився з єгипетським досить точним календарем. Однак повністю його запровадити не вдалося — на заваді стали релігійні традиції. Александрійському астрономові Созігену, котрий, власне, і є автором нового, так

званого юліанського календаря, довелося поморочитися, щоб підігнати перше січня 46 року до нової ери до першого молодика після зимового сонцестояння. Тільки так вдалося об'єднати старий місячний римський календар з новим єгипетським.

Згодом цією системою скористалися інші народи. До Київської Русі вона потрапила через Візантію. Володимир Святославич, офіційно запровадивши християнство, ввів і відзначення Нового року за старим візантійським зразком — першого вересня. Однак у народі ще довго відзначали його у березні. Відтак тривалий час наші пращури користувалися двома календарями — церковним та світським. Проте релігійникам такий різнобіг не подобався, і митрополит Феогностій 1342 року видав наказ про єдине відзначення Нового року — 1 вересня.

Збереглося чимало свідчень про урочисту новорічну обрядовість і на Україні. Особливо пишною вона була в Києві. До центру свята — майдану на Подолі — задалегідь привозили кронисті дерева, прикрашали їх виробами ремісників та «дідухами» — солом'яними снопами. Із настанням сутінків довкіл спалахували тисячі свічок. Опівночі на площу сходилися майже всі городяни. Кожен ремісничий цех (а їх було кілька десятків) мав своє парадне вбрання, корогви і знаки, навіть іменний гімн. Співаючи, цеховики виходили на майдан. Всю ніч лунали пісні, влаштувалися новорічні вистави, вертепні дійства. Свято завершувалось удосвіта, і веселі юрми розходилися містом, щоб защедрувати городянам віншувальними колядками.

У нас помилково утвердилася думка, що буцімто вперше січнєве новолітування запровадив у 1700 році Петро I. Справді, такий указ був обнародований російським імператором. Але на Україні, зокрема в західних її регіонах, січнєвим відліком року почали користуватися значно раніше, оскільки ці землі мали тісні зв'язки з європейськими країнами.

Упродовж століть народилися нові форми відзначення новоріччя. Свято це, як жодне інше, пройняте теплотою й душевністю. На жаль, чимало національних традицій наших предків уже призабулося. Особливо далися взнаки останні десятиріччя. Штамноманія майже повністю знівелювала, а почасти і з'ярликувала наші прекрасні форми — колядування і щедрування, засівання зерном осель, прикрашання світлиць дідухами тощо. Довгий час місцеві чинуші забороняли і розганяли колядницькі ватаги, звинувачуючи їх у «релігійництві» чи навіть «націоналістичних ухилах». А це ж історія нашого народу, наша духовна спадщина!

...Новий рік. З нетерпінням чекаємо його, з особливим настроєм переступаємо поріг у рік прийдешній. І нехай це радісне свято завжди залишає світлу пам'ять і побажання одне одному усмішок, дружніх взаємин, сонячних і мирних днів, газдів і здоров'я в щасливому новому році.

Народний прогностик

Введення, або Видення, третя Пречиста (4 грудня). Вважають, що в цей день Бог відпускає праведні душі подивитися на своє тіло, а тому і свято називають «Виденням».

На Закарпатті на третю Пречисту ніхто не перевідує сусідів; якщо помітять, що до хати йде односелець, то намагаються примкнути двері. Особливо боялися жіночих навідин, бо «обов'язково принесуть нещастя».

У цей день не можна дерти коноплі, бо гроза влучить у копи.

Як Введення мостить мостки, а Микола (19) забиває гвіздки, то люта зима буде. Як ляже глибока зима, то готуй глибокі закрома.

Як буде на Введення в сліду вода, то на Юрія трава.

Як горобець нап'ється на Введення в бичачім сліду води, то напасеться худоба до Юрія трави.

Як на Введення буде вода, то вліті буде молоко.

Введенські морози ще зими не роблять.
Хто по Введенню ся сіє, той на хліб ся надіє.

Прокопа (5). У давнину в цей день на шляхах ставили віхи, щоб мандрівники не збилися з дороги. Тому казали: «Прийшов Прокіп — розбив розміт, по снігу ступає — дорогу копає».

Канун святої Катерини (6). З цього вечора дівчата починали гадати. Робили це в такий спосіб: крали в чужому садку гілочку вишні і ставили її у воду. Якщо вона до Різдва розквітне, то того ж року дівчина вийде заміж.

Катерини (7). Дівчата роблять те, що і на канун. Брала стільки гіллячок, скільки членів сім'ї. Які галузки не розвивалися, то начебто стільки чоловік помре в родині.

Ворожили і в такий спосіб. Дівчата насипали в миску каші і йшли гуртом на двір кликати судженого на вечерю, б'ючи по воротах макогонами по черзі, приказуючи: «Іди, іди, суджений, кашу їсти!»

Звідки загавкає пес, туди й заміж піде.

З приходом Катерини сподівалися на люті морози.

На святу Катерину ховався під перину.

Катерина по воді, то Різдво по льоді.

Як на Катерини холодно, то буде голодно.

Георгія Побідоносця, Єгорія, Юрія, Юр'ів день (9). Це друге після весняного (6.05) свято, яке ще називають осіннім або холодним Юрієм. Одна з легенд говорить, що Георгій отримав блискучу перемогу над страшним Змієм Драконом. На честь цієї події і запроваджено празник, котрий, на відміну од травневого, не пов'язаний якимись значущими обрядами. Лише на Поліссі, як переповідали літні інформатори, у давнину відзначали свято вовків. Селяни звечора міцно закривали стайні, не ходили до лісу й остерігалися вирушати в дорогу, вважаючи, що в цей день небезпечно зустрічатися із звірами. Нещодавно на Рівненщині я записав романтичну легенду, пов'язану з юріївським «святом вовків».

Якось один гончар віз на ярмарок продавати свої вироби. Дорогою серед лісу його застала ніч. З усіх боків чулося виття вовків, котрі відзначали своє свято. Щоб убезпечити себе і коня, він взяв глечика і погукав у нього різними голосами, щоб у такий спосіб одлякати хижих звірів.

Але тут як тут з'явилося кілька вовків.

— Чого ти нас кликав? — запитав найстарший звір.

— Я вас не кликав, — відповів гончар. — Я лишень звірів одганяв...

— Але ж ти не людським, а вовчим голосом кричав, — оскалив зуби вовк. —

Пішли з нами!

Бідоласі нічого не лишалося, як підкоритися наказові.

Невдовзі він опинився серед лісу на великій галяві, де горіло багаття і грілися вовки. Серед них був і чоловік з довгою бородою.

Гончара також запросили до товариства.

— А тепер розкажуй, — звернувся до нього старець, — навіщо ти кликав моїх братів?

Чоловік розповів йому все, як було. Тоді бородань мовив:

— Оскільки ти порушив наш спокій, то мусиш почастиватися вовчою їжею, щоб стати членом нашого товариства. — І, наклавши ув миску конячого м'яса, подав гончареві.

Той слізко почав відмовлятися, посилаючись на те, що він не їсть конини.

Старець знову нагадав:

— Але ж ти порушив наш спокій, за що мусиш спокутувати. Коли ж ти відмовляешся від нашого звичаю, то вовки з'їдять твого коня або тебе.

Чоловік, бачачи безвихідь, почав слізно проситися, що він бідний, має велику родину і малих дітей. Вовки порадилися і вирішили одпустити гончара, але коняку таки загризли. При цьому наказали горопасі, щоб він оповістив усіх людей, аби ті ніколи не турбували вовків, бо то їхнє свято.

Який день на Юрія, така й зима.

Пармона, або Передандрія (12). Молодь увечері збиралася на калиту. Дівчата випікали великий корж, підв'язували його до сволока, а хлопці мали «проїхати на коцюбі» й відкусити шмат. Присутні намагалися розсмішити «коцюбника» — так називали того, хто «їхав на коцюбі». Якщо він розсміявся чи не зумів пошмакувати калитою, то невдаха обмащували сажею.

Пізно увечері дівчата збиралися в окремих гурт для ворожін. Більшість сюжетів подібні до тих, якими користувалися напередодні Нового року. Але деякі були й «андріївські».

Взявши вдома борошна, сходилися до однієї з подружок. Щоб замісити його, тричі ходили до річки; воду приносили лише в роті. Зачерпнувши долонею із дна джерелиці, дивилися, що потрапило до рук: якщо камінець — майбутній чоловік буде мулярем, земля — хліборобом, скіпка — столяром...

Зготовлені пампушки (балабушки) випікали в печі й клали на ослінчик. Господиня пускала до хати зголоднілого пса — чий виріб він з'їдав найперше, та юнка найшвидше вийде заміж.

У деяких районах, зокрема на Поліссі, влаштовували своєрідне дійство — «сія-ли льон». Дівчата вибігали на вулицю, імітували сівбу льону (деінде — конопель) і «волочили циву» спідницями, приказуючи: «Святий Андрію, на тобі конопельки сію, дай же мені, Боже, знати, з ким їх буду брати!»

Досить оригінальним серед поліщуків був обряд, який називався «сповідь діжі». Оскільки він не зафіксований вченими, наведу його повністю.

Увечері, напередодні Андрія, кожна господиня ретельно мила пікну діжу. Особливо дотримувалися цього звичаю жінки, в котрих були дочки; вважалося, якщо знехтувати обрядом, то їм буде важко розроджуватися, коли завагітніють.

Як відомо, пікна діжа виконувала в господарстві, крім виробничого призначення, і важливу магічну роль: її тримали в найпочеснішому місці, ретельно мили, не використовували для жодних інших цілей; лише на весіллі вона символізувала затишок майбутньої родини.

Обряд «сповіді діжі» пов'язаний з віруванням, що в ніч напередодні Андрія всі діжі сходяться на своєрідну сповідь і ведуть розмову про своїх господинь: як доглядають їх, чи часто миють, чи лихословлять у їх присутності.

Ось чому жінки намагалися, хоч би напередодні свята, догодити пікним діжам. Помивши, їх ставили на чисті скатертини і обвивали хмелем, з якого опісля, коли вперше вигонили тварин у поле, робили пійло і напували, щоб корови «не боялися грому та не зачіпали їх вовки і звірі».

В цей день стежили і за погодою.

Якщо вода на річці тиха — на рівну зиму, шумовита — на завірюхи.

Якщо вдень йшов сніг, то буде хурделиця цілий тиждень.

Якщо до цього дня сніг не випав — зима буде теплою, а як з'явився — довгою і холодною.

Андрія (13). В цей день жінки намагалися не пекти хліба, не шити і не пряти. На Андрія дівчата багато ворожили, завбачуючи свою долю. Дійства, пов'язані з гаданнями, такі ж, як і напередодні Нового року.

На Андрія треба кожуха-добродія.

На Андрія робиться дівцям надія.

На Андрія вложи руку в засув у хліві.

Я, святий Андрію, конопельки сію, дай же, Боже, знати, з ким весілля грати.

Андрію, Андрію, я тобі коноплі сію, пеленою волочу, бо я заміж хочу.

Наума (14). У давніші часи навчальний процес розпочинався взимку — першого грудня за тодішнім літочисленням. Це була найзручніша пора, коли сільські діти мали змогу здобувати освіту. Батьки відводили до школи дітей саме на це свято, бо «Пророк Наум наведе на ум».

За народними уявленнями, Наум — покровитель розуму, знань і добродетельності, а тому селяни були переконані: якщо на свято пророка почати навчання, то дитина успішніше отримає і засвоїть знання, набереться розуму. Особливо це стосувалося дітей слабзорозвинених. Увечері батьки запрошували хрещених, котрі приходили з букварями й починали напам'ять заучувати літери.

Хоч згодом терміни початку навчання були переміщені, але в ремісничих, цехах і при братствах продовжували давню традицію — майстри набирали собі учнів на свято Наума. На його честь влаштовували цікаві обряди, професійні посвяти тощо. З цього дня починали освоювати музичні інструменти ті, хто бажав оволодіти грою на бандурі чи скрипці. Хто не зміг осилити професійних навиків, таких у народі називали «партачами».

Партача й Наум не наведе на ум.

Наум наставляє на ум.

Батюшка Наум, виведи сінка на ум.

Прийшов Наум — пора братися за ум.

Я не знаю ні «аз», ні «буки» — прийде Наум і змусить до науки.

Варвари (17). Святкують тільки жінки. У цей день дівчата готували вареники з маком чи сиром, серед яких обов'язково мали бути й пирхуни — заправлені борошном. Частуючи хлопців, стежили, кому втрапить такий виріб. Відтак невдачу довгий час дражили «пирхуном».

Про це свято існувало чимало переказів. Одні вважали, що Варвара була іудейкою, але згодом вихрестилася. Коли ж про це довідався батько, то виніс їй смертний присуд. Інші стверджували, що Варвара магометанка, але зголосилася прийняти християнське віросповідання; тому батько примусив її товкти босоніж подрібнене скло. Одне слово, це була великомучениця за віру.

Дівчата в цей день заготовляли галузки з вишень і ставили у воду; якщо гілочки зацвітали на Різдво, то це віщувало про швидкий шлюб.

За повір'ям, на Варвари починають збиратися в тічки вовки.

Яка погода на Варвари, така й на Різдво.

Який день на Варвари, такий і на Сави.

Дерева в інеї — урожай на фрукти.

Якщо горобці збираються купками на деревах і цвірінькають, то буде тепла зима.

Хто заспить на Варвару, то цілий рік буде сонливим.

Якщо проти цього дня нічне небо в зорях — чекай холодів, а сліпе й тьмяне — на тепло.

Було не савити і не варварити, а сісти і на три веретена напарити; ...та на сорочку сурганити; ...не євдошити — на куделю ковдошити.

Хто савить і варварить, той починок не напарить.

Варвара заварить, Сава засолить, а Микола поставить кола.

Варвара заварить, Сава закалить, а Микола закує.

Варвара заварить, Микола загвоздить, а на Ганки — сідай в санки.

Варвара постелить, Сава погладить, а Микола стукне.

Варвара показує дорогу, а Сава мости мосте, а Микола пригвозде.

Варвара мости мостить, Сава гвозді гвоздить, а Микола прибиває (кріпить).

Варвара кусок ночі увірвала, а дня приточила.

Варвари ночі украла і дня доточили на макове зерня.

Свята Варвара по світі брикала.

Коли на Варвари мороз приліз, то ховай сани, а витягай віз.

Прийшла Варуна — гляди ніс та вуха.

Від Варвари до Нового року стільки дня доточиться, як півень з порога ско-
чить.

Якщо на Варвари гострі морози, то на зиму готуй вози, а якщо розтане, то ка-
жи оглянути сани.

Якщо в грудні на Варвари болото, то буде зима красна, як золото.

Сави (18). З цим святом пов'язано найбільше жартівливих обрядів. У тих ро-
динах, де були чоловіки з таким ім'ям, справляли обряд «похорону Савки». Збира-
лися переважно родичі й сусіди, щоб увіншувати іменинника: «Як був Сава, то не
їв сала, їв паляниці, щоб любили молодиці!»

Винуватця цієї події всаджували на ослін і гутали, приспівуючи:

Савка вмер, бо слабкий був,
Жінку бив, бо дурний був.
Ой, вип'ємо по чарочці,
Заспіваймо по Савочці.

Іменинник мав почастувати гостей горілкою.

Діти також розігрували подібну сценку зі своїми перевесниками. Тягаючи од-
нолітка за вуха, приказували:

Бов, бов, бов —	Лавка трясеться —
Савка вмер.	Савка сміється,
Похоронили Савку	Лавка дрижить —
На дубову лавку.	Савка біжить...

На Сави жінки збиралися в рукодільницькі гурти, бо прийшла пора «і савити, і
варварити, і куделю кучматити». Хто ж не працював, то казали:

Савила та варварила і сорочки собі не справила.
Сави і Варвари на мені сорочку обірвали.
Бідному Савці нема долі ані на печі, ані на лавці.
Сава приїхав на білих санках.
Варвари ночі увірвали, а Сава став день доточувати.
Сави дні прибавили.
Сава мостить, а Микола гвоздить.
Савка бідний, Микола багатий.
Сава — батько зимового Миколи.

Миколи (19). Всі три свята — Варвари, Сави та Миколи — називали Мико-
лаєвими святами. На відміну од весняного (22.05), зимового Миколая відзначали
особливо врочисто. Вважалося, що він захисник усіх бідних і знедолених. Та най-
більше його пошановували діти, для яких він був почесним охоронцем. Навіть
існує легенда про те, що Миколай рятував дітей серед моря.

Традиційно на Україні, особливо у західних областях, до цього дня готували
обрядодії, пов'язані зі святом Миколаєм. Ввечері хтось найповажніший з родини,
переважно дідусь, перевдягався на вулиці в «доброго Миколая» (на зразок Діда
Мороза), заходив до оселі з подарунками, які батьки, знаючи про дитячі забаган-
ки, готували заздалегідь.

Вручаючи кожному окремо гостинець, святий Миколай згадував усе те добре,
що зробив дітям протягом року, і соромив за нечемні вчинки. Відтак діти свято
вірили в існування цього доброго захисника і намагалися не гнівити «діда Мико-
лая, який знає про все». Це був вельми дійовий виховний момент.

Крім того, в школах влаштовували цікаві вистави, де головною дійовою особою
вважався святий Миколай. Поруч з ним неодмінно сусідив меткий чортик, який
намагався переконати дідуса в тому, що вручати дітям подарунки не варто, бо во-
ни були неслухняними. Але преембула таких вистав закінчувалася тим, що до-

брий Миколай цього разу вибачає. Такі драматичні твори, позначені фольклорними сюжетами, писали найвідоміші письменники, зокрема й Іван Франко.

Під цю пору зима вже остаточно перебирає свої права. «Миколай бородою трусе,— рече відоме прислів'я,— дорогу стеле». Для селянина це найщедріша пора — зібрано збіжжя, зроблені на зиму відповідні припаси, а отже, можна було розраховатися з боргами. Хто ж не встигав або не міг до цього дня віддати позички, то казали: «Коли ти мені не віддаси до Миколи, то вже не оддаси ніколи».

Особливою повагою в народі користувалася ікона Миколи Чудотворця. Вона була майже в кожній оселі, оскільки, як уже мовилося, він захищав усіх бідних і знедолених. Пам'ятаєте з попереднього матеріалу, як святий Миколай допоміг бусі вибратися з багна?

На Миколая хлопці вже починали домовлятися про колядки.

Після Миколи пшениця вкриє поле.

Хвали зиму після Миколи.

До Миколи та й ніколи.

Миколай — жінки своєї не май.

Варка, Савка та Миколи до добра не доведуть ніколи.

У кожному році два Миколи: до першого Миколи не буває холодно ніколи, а до другого Миколи не буває тепла ніколи.

Як впаде великий іній — на гарний врожай хліба.

Як на Миколу піде дощ, то врожай на озимину.

Морозяний день — на уроду хліба й городини.

Амвросія, Андросія (20). У давнину дівчата на Андросія організовували цікавий обряд «Трусити груші». Зібравшись в одній з осель, кожна юнка мала приміряти до себе дванадцять одєжин і одягти найзручнішу. Якій не дісталось по розміру, то прив'язували спідницю ззаду до поперека і посилали «трусити груші». Підійшовши до верби, вона вилазила на дерево і струшувала його. Подруги, що стояли знизу, запитували: «Що ти трусиш?» — «Груші», — відказувала вона. «Так то ж не груші, а хлоп'ячі душі!» — одкликували гуртом дівчата.

Зібравши «натрушених груш», себто сухих паличок, ішли на досвітки. Котрій з них уночі присниться хлопець, за того, вважалося, й вийде заміж.

Ганни (22). Від Ганни зима набирає розгін. «Прийшли Ганки — сідай у санки», — полюбляють нагадувати літні люди. Та це й природно, адже на Ганнині зачаття припадає зимове сонцестояння, після чого воно повертає на літо, а зима на мороз. Відтак у народі Ганни називали ще «родиними сонця».

За народними уявленнями, в цей день вовки остаточно збігаються в тічки, щоб відгуляти до Водохрещ «шлюбну пору». В деяких регіонах вважали цей день святом вовків і намагалися не працювати.

З Ганниного дня жінки починали готуватися до Різдва — білили хати, прибирали оселі й посилено годували свиней, щоб мати свіжину до свят.

На Закарпатті не прями, особливо ті, в кого часто боліла голова.

Яка Ганка до полудня, така зима до кінця грудня.

Яка Ганна до ніченьки, така зима до весноньки.

Сонце ясне, променисте — Новоріччя буде морозяним; якщо ховається за хмарами, а на деревах висне іній — під Новий рік буде хмарно з відлигою.

Тихий і безвітряний день — на врожай садовини.

Коли йде дощ — вся весна буде дощовою.

Якщо в цей день вовки виють над слободою, то на падіж худоби.

Спиридона Сонцеворота (25). За довголітнім прогнозуванням, це найхолодніший день грудня, бо «сонце переходить на другий бік».

У лавнину намагалися не працювати, щоб миші не їли соломи, а тому обкурювали димом оселі, бо «Святий Спиридон всю нечистоту гоне з хати вон». Найбільше остерігалися свердлити, бо будуть черв'яки нападати.

Ставили в цей день гілки вишень у відро із землею: якщо розвіються на Різдво, то вродить гарно садовина.

Спиридон Сонцеворот небо плечима підпирає — дня добавляє.

На Спиридона хоч на гороб'ячий скік, але таки прибуде дня.

На Спиридона дня прибуде на макове зерня.

За цим днем люди намагалися вести спостереження за річним циклом: кожний наступний день відповідав погоді чергового місяця. Тому протягом дванадцяти днів запам'ятовували примхи погоди, щоб визначити, яким буде рік.

Якщо ніч ясна, то зима буде холодна, а літо жарке; як темна — зима тепла, а літо похмура.

Томи, Аггеля (29). Також холодний день.

Прийшов Тома — сиди вдома.

Добре говорив святий Тома, що в грудні найліпше сидіти вдома.

Даниїла (30). Якщо з'явиться іній — Різдво буде теплим.

Весна була суха — зима буде на сніг глуха.

Зима літо годує.

Зима без трьох підзимків не буває.

Сніг у грудні глибокий — урожай високий.

Сумний грудень у свято і в будень.

Заступи грудня дверима, то він тобі вікном улізе.

Не так зима, як призимки.

У грудні сонце на літо, а зима на мороз повертає.

Трапляється такий год, що в грудні на день сім погод.

Із-за доброї години очитай лихої днини.

Як зазиміє, то жаба оніміє.

Зимове сонце, як мачушине серце: світить та не гріє.

Зимовий деньок, як комарів носок.

Грудень землю грудить і хату студить.

Грудень холодний та сніжний — хліб буде буйний та пишний.

Грудень — не брат, а морознеча — не сестра.

Хоч мороз і пршкіає, зате комарів немає.

Зима біла, та снігу не їсть, а тільки сіно.

Якби не зима, то б літо було довше.

То сніг, то завірюха, бо вже зима коло вуха.

Мороз невелик, та стоять не велить.

Той взимі голодує, хто літо гайнує.

Січень рік починає, а грудень кінчає.

Груднена днина куца: сюди тень, туди тень — та і минув день.

Важко влітку без корови, а в грудні без козушка.

Грудень — кінець року, а початок зими.

Грудень землю грудить, а не встудить; ...хату студить.

Грудень поле грудить, а землю студить.

*Грудень око снігом радує, а вухо морозом рає.
Прийшов грудень — приніс студень.
Рихтуйтеся, люди, бо йде грудень.
Смутний грудень, як прийде студень.
Смутно, як в грудню пополудню.
Сподівайся од нього добра, як од грудня тепла.
У грудні так тепло, як за лхим паном.
Зимове тепло — на літній холод.
Як туга зима, то і літо красне.*

* * *

Який перший день грудня, така й уся зима буде.
Грудень холодний, сніжний та з вітрами — на врожай.
Яскраві зірки взимку — на мороз.
Миготять зірки в небі — на сніг.
Грім узимку — на сильні вітри і сніг.
Поверх криги виступає вода — незабаром буде дощ або потепління.
Хмари йдуть проти вітру — на сніг.
Якщо вночі буде іній — вдень сніг не йтиме.
Багато інею на деревах — буде багато меду.
Іній на деревах — до морозу, туман — буде відлига.
Тетеруки й куріпки здіймаються з дерев і відлітають з відкритих місць у гліб лісу — незабаром почнеться буран.
Якщо ворони вранці сидять на верхівках дерев і каркають — бути метелиці й морозу, вместились на середньому й нижньому гіллі — чекай вітру, на землі — потепліє, улаштували «ігри» в небі, перекидаються через голову, різко шугають донизу і знову ягору — за два-три дні буде хуртовина.
Якщо мовчать кімнатні птахи — перед метелицею.
Повітря над лісом посиніло — на тепло.
Сова кричить — холод накликає.
Збіглися хмари в одну купу — чекай негоди.
Якщо взимку ранкова зоря швидко гасне — на холодну погоду, а коли вечірня раптово згоряє — на відлигу.
Туманне коло навколо сонця — на хуртовину, якщо стовпи біля нього — чекай морозяної погоди.
Коли ліс узимку почорнів, слід чекати відлиги чи бурі.
Дим без вітру стелиться по землі — випаде сніг або потепліє.
Віконниці або журавель взимку скриплять — буде відлига.
Починають «плакати» вікна — знизиться тиск і потепліє.
Снігурі прилетіли в грудні — зима буде суворою.
Снігур під вікном сповіщає про себе — на відлигу.
Горобці ховаються у затишок — під дах чи залазять у купи хмизу — на мороз і заметіль.
Миші вилізять з-під лісової підстилки і бігають по снігу — на відлигу.
Граки в'ються високо зграями і стрілою спускаються на землю — буде снігопад; кружляють над гніздами — то сядуть, то знову злетять — перед зміною погоди.
Галки збираються великими зграями і сильно кричать — на ясну погоду і мороз.
Кіт шкрябає підлогу — на вітер і завірюху, дере стіну — на негодю, лежить черевцем догори — на відлигу, згорнувся в клубочок і вткнувся писком у лапки — на мороз.
Синиці починають зранку пищати — вночі буде мороз, а ховаються під дах — на хуртовину.
Узимку кінь лягає на землю — перед снігопадом, а перевертається через спину — на відлигу.
Пізно ввечері голосно співає хатній цвіркун — завтра буде тихий, безвітряний день, і мороз послабшає.
Чистий блакитний колір неба взимку — ознака стійкої ясної погоди.
Якщо снігопад припиниться після полудня або ввечері без прояснення неба — назавтра знову чекай снігопаду.
Перший сніг щільний і мокрий — на вологе літо, сухий і легкий — на сухе.
Якщо спекотним був липень, то грудень буде морозяним.

Паморозь — передвісниця снігопаду.

Дзвенить у вухах — на відлигу.

Якщо на початку зими йде сильний сніг, то на початку літа падатиме сильний дощ.

Сніг на полі лежить пагорбами, хвилями — на врожай жита.

Як у грудні сніг заляже, то у серпні жито виляже.

Якщо грудень сухий, то буде довга, суха весна і сухе літо.

Зима багата на сніги й ожеледицю — на гарний врожай.

Зима снігова — літо дощове, взимку хуртовина — і влітку негода.

Якщо взимку сніг лягає рівно — літо передбачається сухе, якщо гребенями, то вологе.

Сніг по коліна — буде врожай.

Сніг на полях — зерно в засіках.

Багато снігу намете — багато хліба прибуде.

Якщо взимку вітер подув з півночі — буде дуже холодно, зі сходу — на мороз.

Взимку сухо й холодно — влітку сухо й жарко.

Зима малосніжна — літо посушливе.

Взимку находять хмари з півночі — потепліє.

Дошова зима — ознака неврожайного року.

Зима не настала, доки не встановиться санна дорога.

Від заморозку до зими — місяць.

Хлібородність — перед туворою зимою.

Якщо зима не настала в грудні й січні, то вона не настане до 10 лютого.

Яка зима, таке й літо.

На полях сніг хвилястий — будуть хліба рясні.

Бути холодній зимі, якщо дружно відлетіли птахи.

Зима морозяна з великим снігом передвіщає гарний врожай хліба.

«Несу кутю на покутю...»

Як зараз пам'ятаю той передноворічний день, коли, прибігши зі школи, жбнув на ліжко лягну з валовим очкуриком торбину і мерщій до календаря.

— Мамо, — сплеснув на radoшах в долоні, бо календарик вже геть схуд, ліпаючись лишень кількома листочками, — вже скоро й Новий рік!

— Авжеж, що скоро, — донісся із-за комина неньчин голос. — Вже і ячмін просох, сьогодні, як тільки повернеться з роботи батько, будемо товкти кутю. І тримай решето, доки я зберу зерно з череня.

Надвечір, разом з ранніми сутінками, увійшли й неньо, окинули стомленим поглядом маму, що решетувала біля коцюбника збіжжя, запитали:

— То, мо', ступу внести? — І, не дочекавшись відповіді, заповзялися вкочув з сінець замашний домашній прижиток.

Тим часом я вніс з покліття вишмуляного постійним вжитком товкача. Пшим, як і годилося в родині, товкти кутю доручили мені. Сплюнувши в долон хвацько підняв замашного товкача і зусилою гухнув ним у горловину ступи.

— А-я-яй, глуму якого наробив! — сплеснули в долоні ненька, бо добряча пційка пересохлого збіжжя миттю випужалася на долівку. — Зачекай, я тріскроплю його водою, щоб не розлітався та краще одлущувалася лузга.

За роботою й не зогледілися, як і вечір минув. Облушений ячмінь знову висили на піч. Завтра його ще раз прорешетуємо, і вже після цього можна буде готувати кутю.

Передноворічного вечора чекав з нетерпінням. Стіл обновився празниковскатертиною, посеред якої пухкувала духмяна паляниця з дрібком солі. Від пдоносився солодкий запах умлілої куті. Мама раз у раз зазирають у чорну пашчпечі, щоб бува не перестоявся ячмінь, і нарешті наказують:

— Катай, синочку, до стодоли та наскуби сіncia, бо вже пора кубельце для кзробити!

Наопашкувавши куфайчину, летом біжу до току, одчиняю навстіж обидві брами, щоб краще було розпізнати, де стіжкує м'яка отава, і починаю скубти замахуше сіно. Нараз згадується осінь з густими туманами, розлога лука, на якій шапкують копички. «З молоді отави,— згадується татове,— перед Новим роком зробимо на покуті кубельце...»

А й справді, молоде сінце таке м'яке та пахке, що й, як люблять приказувати мама, сама попадає ув м'ясниці з'їла б. Вертаючись, біля засторонку помітив купку житніх перевесел. І коли це, ніяк не второпаю, тато встигли їх накрутити? Очевидячки, сьогодні підв'язуватимуть ними садовину.

Доки ладнав на покуті кубельце, тим часом повернулися з роботи тато. Кинувши під лаву сокиру, накликають мене, аби зіляв води. В синіх з холоду долонях моторно слизькує мило, і між дебелих пальців нагнітається біла піна. Скільки ж тієї дармової роботи, гризе мене співчуття, переробили ці руки? Ім ніколи було хоч би разок приголубити мою голівку...

— Сьогодні, йдучи додому, зустрів голову колгоспу,— витираючи лляним рушником руки, оповіщають новину тато.— Зупинив коні, привітав з наступаючим Новим роком і каже: «Перекажи своїм сусідам, що в цьому році на кожен зароблений трудовень вийде по двісті грамів зернових!»

— Ну що ж, чоловіче, удвох за рік на кутю таки заробили,— витягуючи з печі горщик і ставлячи його на припічок, мовили мама.— А тепер перевдягайтеся та будемо вечеряти!

Я швиденько зодяг празниковий костюмчик і шмигнув до припічка.

— Не поспішай поперед батька в пекло! — голосніє улюблена татова накличка.— Ось нехай я спочатку дістану тобі рукавички, що їх виплів Дід Мороз, а тоді вже й кутю нестимеш,— і заповзялися з-під узголів'я витягувати подарунок.— Бачиш, які новенькі та ще й з петельками, щоб ніколи не розкидав їх, а вішав завше на гачечок біля одвірка.

На радісах, що і в мене буде новорічна обнова, тут же одягаю їх і усміхаюся сам до себе: нехай тато собі кажуть, що це од Діда Мороза, а я знаю своє — їх недавно вони самі виплели з домашньої вовни. М'якенькі такі, наче на мої руки приріяні, та ще пахнуть овечим жиром. Відтак жоден мороз не зашпарить пальців!

— Вже налюбувався? — перепитують мама.— Тоді бери мершій горщик з кутею й однось на покуть. Тільки дивися, щоб не вислизнув. До речі, ти не забув, що тре' при цьому казати?

— Ні, мамо, не забув! — запевняю і, міцно обхопивши рукавичками горнятко, навершене покришкою, несу його поперед себе, приказуючи речитативом: — Несу кутю на покуть, на зелене сіно, щоб бджоли сіли!

Біля столу зупиняюся і бочком-бочком просовуюся між лавою і столом до червоного кута. А ось і кубельце. Ставлю в нього горщика, обкутую сінцем й умощуюся поруч. Ліворуч біля застільного вікна тато сидять, а навпроти — на ослоні — мама. Оце й уся наша родина.

На столі празникують святкові страви: кутя з медом, смажені ковбаси, картопля з грибами, пироги з маком та узвар з нашої-таки антонівки, що саме постукує великими руками у віконце. Невдовзі батьки починають згадувати про дитячі та юнацькі роки, новорічні розваги, як ходи колядувати та щедрувати, водили Меланку.

— А пам'ятаєш,— майже дитячим голосом освячується ненька,— коли ти, парубкуючи, в нас ворота під Новий рік викрав? Лише на Водохреща знайшли їх. Тато мої були злі такі тоді, бо стерегли їх ледь не до світанку...

— Твій батько стеріг ворота, а я — майбутнього тестя,— заусміхався неньо.— Та якби не я це зробив, то вони дісталися б Маркові Кобилянському, котрий, до тебе ходячи, п'ять пар постолів стопав!

— Скільки ти будеш дорікати ним? — гніваються мама й тут же лагідніють.— Очевидно, доля так розсудила, бо хтозна, чи вийшла б я за тебе, коб не те гадання. Вибігла якось з дівчатами на подвір'я в новолітню ніч, пожбурила навznak старого

чобота через ворота, а коли придивилася — носок цілив на твоє обійстя. Невдовзі й свати прийшли...

— Можна подумати,— словажнілі тато,— що твій чобіт та мене приворожив. І без нього я заслав би старостів!

Отак у спогадах і північ приблукала. Батько встав з-за столу, зодяг доморобного кожушка, взяв миску з кутею та дерев'яну ложку і вийшов у сад. Ми тим часом припали до віконця.

Стояла тиха морозяна ніч. На небі густо паслися зорі. Обійшовши один вулик, неньо скропив його кутею, потім другий, третій, і так усю пасіку. Через вхідну швіртку зайшов до хлівця, щоб причастити й корівку.

Нарешті дійшла черга і до перевесел. Їх вистачило для кожної деревини. Нам добре видко було, як розповажисто гордувала садовина підперезаними пасками, наче весільні чини.

— Для чого вони це роблять? — питаюсь у мами.

Вони щасливо усміхаються:

— Жива людина про живе й думає. Так уже повелося, синочку: надходить новий рік, то господар хоче придобрити його, аби був щедрим для сімейства — кутею обсипають бджіл, щоб справно перезимували й по літі медку наносили у вулії, а корівка легенько розтелилася та на розплід теличку привела. Садовину ж задобрюють, щоб порадувала цвітом і плодом. А горщик, що на покуті, має убезпечити на весь рік статками нашу родину, аби в коморі та в оборі були в засіках повні гори!

Упоравшись із садом, тато вертають до хати й жваво розтирають задубілі руки.

— Бере своє Новий рік,— похитують головою.— А коли мороз напередодні Василів, то на врожай. Василі ж завтра...

Мама підходять до мене, ніжно голублять мої щокі.

— З Новим роком, синочку, з новим щастям! Будь нам веселий та щасливий! — і довго-довго дивляться ув мої очі.— А тепер вилазь на піч, і нехай тобі насниться гарний новорічний сон. Тим часом Дід Мороз принесе тобі в торбі смачні ласунці й залишить на покуті.

...Лежу на печі й ніяк не можу заснути. Хоч і знаю, що Діда Мороза в природі не існує, але вірю в нього. І треба ж було людям попридумувати такі поетичні легенди. Чи, скажімо, обряд з кутею. Ну що від того зміниться, якщо на покуті стоятиме горщик — ні хліба не прибавиться, ні бджілки, якщо буде мокре літо, зайвого медку не принесуть і корівка не порадує теличкою, бо торік хоч і завбачували, а таки бичечок з'явився? Але ж, згадалася мамина накличка, жива людина про живе й думає. Може, й справді в тому є якась магічна сила, котрої ми ще не розпізнали?

З цими мислями солодко засинаю. Увижається, наче лечу я на крилах понад селом,— білесенькі хатки купаються в місячному сяєві, кучеряві садочки підперезані житніми перевеслами, дівчата, вийшовши на подвір'я, жбурляють на дорогу старі шкарбани. І від того так весело на душі, празниково, наче я в якомусь казковому царстві. Лишень голос хрещеного, що вже прийшов привітати з Новим роком батьків, а заодно й мене, повертає в реальність — наступило новоліття!

— Вставай, годі спати! — погукує хрипким голосом ранній гість.— Сьогодні не лише Новий рік, але й твоє іменне свято — Василі. З такої нагоди годилося б і погутати іменинника...

— Рано ще балувати його,— доноситься мамина окличка.— Нехай трохи підросте!

— Як це рано? — поважніє хрещений.— Скоро вже у свати підемо. Он якого чубчика одростив!

Я знехота вилажу з-під ковдри, протираю заспані очі. На столі стоїть вузлик з гостинцями, що їх приніс хрещений. Цікаво, що він наготував мені?

— Та швидше, швидше! — підбадьорює він.— А то сніданок вихолоне!

Світлицею і справді розбіглися приємні запахи смажених ковбас, у печі голосно шкварчить свіжина, і парує на припічку зарум'яна картопля.

Поспіхом біжу до умивальника. Прохолодна джерелиця миттю знімає сонливість.

— Зодягайся скорше! — наказують ненька, подаючи мені сорочку і штанці.— І причеши свого посміткухуватого чубчика.

Доки я наводив туалет, хрещений тим часом приладнав біля столу фанерне кріселко і розіслав на ньому кожушину.

— А тепер,— вказав пальцем на стілець,— сідай — гутати буду!

Еге, думаю, тут уже не до жартів. Тільки ж як буде хрещений робити це в одначку? А що, коли не втримає кріселка?

— Не бійся, хлопче,— наче прочитав мої мислі.— Все буде гаразд! — і, взявши мене за лікоть, всадив на м'яку кожушину.

Поскрипуючи, стілець нараз ліднявся до самісінької стелі, потім ще раз. За третім разом хрещений не опустив його; тримаючи мене над головою, мовив, важко посопуючи:

— Чим одкупишся?

Я стенив плечима. Що б його придумати, аби вгодити гостеві?

— Яблучками. Вони он там, на горіщі лежать. Смачні такі...

— Немає дурних,— одказав поважно.— У мене вдома такого добра вистачає. Навіть тобі приніс як дарунок.

Кріселко нараз похитнулося, і я з переляку міцно уп'явся долонями за сидіння.

— Бачиш, вже терпнуть руки. Якщо не одкупишся чимось смачнішим, то...— хрещений загадково обірвав на півслові свою оповідку.

«А що, як він і справді не втримає мене,— лячно кольнула невпокійлива думка.— Треба щось придумати».

— Я вас причащу новорічною кутею. Сам товк ячмінь і сам односив горщик на покуть. Ви такої іще не смакували,— відказав навання.

— Ну, гаразд! — зголосився хрещений і повільно опустив стілець, а заодно і мене на долівку.— Від куті, тим паче, що і ти її готував, не одкажуся, бо хто не скуштує новорічної ямениці, тому весь рік старці снитимуться.

Хрещений приголубив мене, побажавши щастя і здоров'я в новому році, аби я радував батьків своїх гарними оцінками та слухняністю.

З цими побажаннями ми й сіли до новорічного столу. В усіх був святковий настрій, а тому й розмова попливла невимушено, з жартами та мудрими дотепами. При нагоді гість пригадав, як він літось зустрічав Новий рік на Гуцульщині. З його цікавих спогадів мені запам'яталася одна деталь. Перед обрядовою вечерею кожне парубок, якщо такий був у сім'ї, мусив піти до потічка, набрати води і принести її до світлиці. Між легінем і господинею виникав діалог. Юнак намагався переконати, що приніс не воду, а густу сметану й масло. Після цього родина починала готувати з цих продуктів вечерю для диких звірят. Оселю ж обсипали кутею та маком. Це для того, щоб «відьма не зайшла в обійстя». Вважалося, доки вона вибирає всі мачини, то й досвіток наступить. За спогадами ми не зчулися, як крізь вікна заглянув перший новорічний ранок до нашої хати.

— Я вже своє одсвяткував,— сказав напрощанок наш бажаний гість.— Тепер, хрещенику, черга за тобою. Приходь до нас на обід. У мене кутя не менш смаковита, бо варили ми її з дружиною не в печі, а під місяцем; кожна зернина на золотих зірках смажилась. Такого їства ти ще ніколи не куштував.

Хрещений, заінтригувавши своєю оповідкою, пішов собі. А я, залишившись сам на сам, довго думав: пожартував чи таки правду сказав названий батько? Адже він бував у світах, багато бачив всякої всячини. То, може, й справді, у нього ця новорічна страва особлива? Ось, як тільки підбереться на полудень, одразу й побіжу в гості.

...Чимало чого одійшло й призабулося з романтичної казки дитинства, але сей спогад приберігся назавжди. Щоразу, коли надходить Новий рік, я запрошую його на покуть своєї оселі. Мені здається, що моїм ровесникам таки поталанило, коли мали щастя освячуватися поетикою традиційної обрядовості.

На відстані часу, хоч хто б нас не переконував у консервативності мислення, все ж, здається мені, не тільки краще усвідомлюєш духовні втрати, але й маєш змогу зіставити, а відтак і проаналізувати день сьогоднішній. Оптимізму, скажу одверто, небагато. Якщо в деяких селах ще залишилися жити окремі елементи традиційної обрядовості (та ж кутя, засівання житом чи колядування), то в цілому в Україні народні дійства втрачені. Їх підмінили недолугим застільним трапезуванням. Розцяцькована ялинка в гірляндному освітленні є лише камуфляжем біля заставленого всілякими наїдками та напоями столу. Весь обряд «в'яжеться» докола тостів, пострілів шампанського, гучних постуків чарчин і новорічної програми телевізії.

Чим запам'ятається такий обряд, чи закарбується в пам'яті сім'янина якась дешиця духовності на перехресті років? А між тим кожен народ протягом століть виробив свій ритуал святкування Нового року. Як ви вже могли пересвідчитися, в більшості країн ними послуговуються й дотепер. Це стосується і високорозвинених, таких як Італія, Франція, Англія, Японія...

Було чим пишатися й українцям. Про це красномовно засвідчує наведений вище лише один фрагмент — обряд куті, вітоки якого сягають глибини століть і пов'язані з найсвятішим — щедрістю хліба. Чи в багатьох сучасних оселях ви зустрінете ритуальний горщик на почесному місці — покуті?

Знадобилося лише піввіку, щоб витравити з пам'яті духовне світобачення народу, омертвити глибоке коріння традиційності, знівелювавши цим самим національну своєрідність і етнічну неповторність. Ми практично залишилися без історичної пам'яті, а тому мусимо брати в позички чуже і нерідко не власне нам.

Роки застою і стагнації зробили свою невдячну справу. Зрозуміло, що за таких умов годі було й думати про традиційне побутування новорічної обрядовості. Натомість сучасні «обрядотворці» скороспіхом почали варганити свої сценарії. На вулицях і майданах улаштовували мітингові збіговиська з нудними промовами й клятвами-обіцянками, виробничими звітами, напускною парадністю, прийняттям зобов'язань тощо. Така недолуга кампанійність, звісна річ, не сприймалася в народі, бо новорічне дійство — це насамперед камерно-родинне свято, котре за своєю природою звернене до конкретної людини, її духовності.

Все це призвело до того, що новорічна обрядовість почала набирати довільних, у багатьох випадках викривлених форм — гучних трапезувань молоді й старших людей, а дітлахи, зібравшись у ватаги, оббігають помешкання, засіваючи їх чим-небудь — горохом, рисом, навіть манною крупкою, вимагаючи чи погрожуючи: «Як не дасте п'ятака, то нехай вам одсохне рука!» Нічого собі новорічні побажання!

Новий рік. Це свято для всіх нас і кожного зокрема. Вступаючи в новий відлік часу, ми маємо освятитися найкращими почуттями, побажати одне одному щастя, здоров'я, голубого неба над оселею, статків і злагоди в родині. Саме такими спонукамі і була просякнута світська обрядовість зустрічі Нового року в Україні — горщиком куті на покуті, щедрим житнім засівом сусідської домівки, величальною щедрувальницькою піснею на честь господаря й господині та їхніх діточок. Лише тоді, коли ми повернемося до своїх духовних джерел, яскравий освіт новорічної ялинки стане справжнім святом в оселі, запам'ятається на все життя нашим дітям, котрі однесли на найпочесніше місце в хаті найбільшу святість — хліб. Тож нехай ота приповідка «Несу кутю на покуту...» щорічно дзвенить з дитячих вуст як молитва в кожному домі, у кожній оселі рідним словом і неложними вустами!

СІЧЕНЬ

М. Пимоненко
Ворожіння

Хвали січень сніговий

У народі кажуть: скільки днів — стільки й свят. Та проте один із них особливо празниковий, бо стосується кожного з нас. Мова йде, як ви вже здогадалися, про Новий рік. За всіх часів і в усіх народів новолітування, на яку б пору року воно не випадало, пов'язане з неповторними обрядодіями.

Історія новолітування для нас, українців, склалася навдивовиж строкато. Очевидно, не всі знають, що сучасне його відзначення — четверте в літочисленні нашого народу. Так сталося, що впродовж багатьох століть наші прашури не з власної волі змушені були відмовлятися од своїх традицій. Уперше до цього призвела насильницька християнізація, себто прийняття візантійського віросповідання, яке заповзичив у 988 році київський князь Володимир Святославич.

А до того первісним відзначенням Нового року вважалася весна. Після зимової сплячки пробуджувалася природа, починало оживати зело. Саме з цією порою дайбожичі пов'язували початок року. І в цьому був свій сенс. Адже з Новим роком ми й досі пов'язуємо відродження природи, швидкий прихід весни. Тому мав цілковиту рацію Овідій, коли писав: «Дивно, чому Новий рік починається у холоднечу? Хіба не ліпше започатковувати його світлою і сонячною дниною?»

З давнім весняним новолітуванням пов'язано чимало обрядодій — веснянки, гаївки, водіння Куста, Тополі, Вільхи тощо. Всі вони чимось нагадують традиційні новорічні колядки та щедрівки.

Із запровадженням християнства в Київській Русі церква зажадала змінити дату Нового року. Релігійний календар змушував перенести його з весни на осінь. Зрозуміла річ, що зламати віковічні традиції було нелегко. Для цього знадобилося

не одне століття заборон і жорстоких шельмувань дайбозької віри, котрої дотримувалися мешканці глибинних сіл, адже християнство для них було попервах чужорідним. Про це підтверджує той факт, що митрополит Феогностій 1342 року, на вимогу грецьких церковників, змушений був розповсюджувати суворий циркуляр, згідно з яким всіх мешканців зобов'язували святкувати Новий рік тільки у вересні.

У Європі під впливом католицизму початком року вважався січень. Російська імперія була чи не єдиною країною, до якої входила і значна частина українських земель, зі старим літочисленням. Щоб якось уніфікувати цю розбіжність, Петро I запропонував церковникам перенести Новий рік з вересня на січень.

Проте й ця дата виявилася не остаточною. За радянської влади офіційний початок року змістився на 14 днів уперед. Проте церковне відзначення не змінилося. Відтак у нас співіснують дві дати початку року: офіційна — 1-го і релігійна — 14 січня.

Ось така, якщо коротко, передісторія з відзначенням Нового року. Що б там було, але ми вже звикли до цього і сучасне святкування видається нам природним, цілком логічним. Відтак січень утвердився як місяць, що започатковує новий відлік у календарній системі. Але астрономічно він вважається другим місяцем зими і, отже, є чи не найхолоднішим. Не випадково, що в народі з цього приводу існує чимало прислів'їв та приказок. Одне з них стверджує: «Січень снігом січе, а мороз вогнем пече». Воно й не дивно, адже за своїм характером це місяць дивних контрастів. Чи не тому про нього мовиться: «Сонце хоч і блищить, проте й мороз тріщить». Саме на січень, який пересікає зиму, припадають водохрещенські морози, що стали канонізованим символом зимової холоднечі. Відтак серединний період, що ділить (січе) зиму навпіл, на думку деяких мовознавців, і дав назву місяцеві.

Проте є й інші гіпотези. Оскільки під цю нору січуть колючі сніги, то вважається, що це і прислужилось офіційному йменню. Такої думки дотримувався і Яків Головацький: «Січень, здається, від того так названий, що в той час звичайно сніги, інеї з вітром січуть, або борше від «січа» — вітки, суччя, котрі дають взимі маржині...».

Ймовірно є думка, що місяць прибрав назву від лісопромислу. Саме в цей час давні ратаї починали розчищати (сікти) деревину, щоб весною на розкорчованих ділянках — лісосіках — посіяти збіжжя. Ці роботи проводили лише взимку, коли деревину було легше вирубувати і безпечніше спалювати. Попіл використовували для удобрення ґрунту. До річі, такі ділянки називали «просіками», або «пасіками».

За іншими свідченнями, наші пращури заготовляли лісоматеріал для зведення осель також взимку, коли дерево «спало», себто перебувало в стані спокою. Вважалося, що житло, зведене з такого матеріалу, довговічніше, краще зберігає тепло, його майже не точить шашіль і не влучають блискавки. Сучасні фахівці також підтверджують: заготовлена взимку деревина набагато цінніша, оскільки довше зберігає свої будівельні якості. Відтак сезон лісосік, який припадав на другий зимовий місяць, і прислужився його первісній назві — «сечень».

Натомість у народі існували паралельні форми. Скажімо, західноукраїнські говірки мали кілька регіональних варіантів: «студень», «просинь», «просинець», «сніговик», «тріскун», «вогневик», «льодовик»; у північнополіських районах січень називали «щипун», «сніжень», «лютовій». Стосовно останнього терміну, то варто уточнити, що попервах у давньоруській мові нинішня назва стосувалася третього місяця зими — лютого. Це, зокрема, підтверджують і тодішні рукописи: «Мць февраль, рекоын съчьнь». Лише згодом вони помінялися місцями.

Не менш цікаві ймення і в інших слов'янських народів. Білоруси, скажімо, офіційно називають січень «студзем», сербохорвати — «сечанем», чехи — «леденем», поляки — «стичнем» тощо. Проте більшість європейських мов послуговуються латинським терміном «януаріус». Так давні римляни увічнили місяць на

честь дволикого Януса. Міфічний бог тримав ключі, якими відчиняв вхід до майбутнього і замикав вихід з минулого; оскільки січень ділив рік на дві частини — новий і старий, то його і назвали ім'ям дволикого божества.

Традиційно на січень припадає найбільше свят. Це пов'язано не тільки з ново-річною обрядовістю. Зимовий період дозволяв селянам абстрагуватися од тяжкої фізичної праці, насамперед землеробської. Оскільки вільного часу було удосталь, його заповнювали різноманітними формами дозвілля.

Скажімо, протягом всіх різдвяних свят, які тривали два тижні — від Різдва (7) і до Водохрещ (19), в кожній господі тричі варили кутю — багату, щедру і годлодну. Вже сам обряд готування обрядової страви говорить про його високе символічне значення. Оскільки для більшості сучасників він майже не знаний, то зупинюся на ньому детальніше.

Напередодні Різдва, себто 6 січня, кожна родина готувала першу кутю. Традиційно для неї використовували ячмінь; там, де його не було, — пшеницю. Приправлене збіжжя ставили в добре напалену піч, щоб воно упріло. Надвечір господар ішов до стайні, наскубував пахучого сіна і, внісши до хати, робив на покуті кубельце. Господиня при цьому казала: «Сьогодні в нас узвар і кутя, щоб курчата лупилися до пугтя!»

Святвечір, або багата кутя, — чисто родинне свято. Як правило, його справляли ввечері, коли за обрядовим столом збиралися лише члени сім'ї. Господиня мала наготувати дванадцять різноманітних страв. Найосновнішою їжею, звичайно ж, була кутя та узвар. Потім діти оббігали рідних і близьких сусідів з колядками.

Наступною дією була щедра кутя напередодні Нового року (13 січня). Увечері підліткові дівчатка поодиночці чи гуртом обходили оселі сусідів та родичів, щоб зашедрувати. Нині мало хто знає про щедрувальницькі звичаї. Їх нерідко плутають з колядками або ж посівальними. Це була окрема передноворічна дія, в якій брали участь лише дівчата. Обходячи оселі, вони зещедровували, тобто співали величальні тексти господарям, а ті в свою чергу обдаровували їх смачними гостинцями. Для прикладу наведу один з найвідоміших текстів:

Я дівчинка маленька,
В мене платтячко рябеньке.
Я не знаю ні «аз», ні «буки»,
Тому подаруйте щось у руки!

Увечері в одній з осель збиралася молодь. Потім дівчата, потайки від парубків, йшли ворожити, а хлопці, розбившись на невеликі гурти, викрадали в юнок ворота і ховали їх так, аби господар не знайшов. Для того щоб повернулася потрата, батько дівчини мусив поставити могорич. Тому в передноворічну ніч господарі, в яких були дівчата на виданні, ретельно стерегли обійстя. Та чим більше пильнував газда, тим азартнішою була спокуса в парубків; вони вдавалися до найрізноманітніших хитрощів і витівок, щоб все-таки викрасти ворота...

Загалом передноворічні дійства мали різні форми дотепів. Парубки могли довільно «позбиткуватися» над обійстям своїх майбутніх тестів: заткнути зверху комина, зняти біля криниці журавля, прив'язати вхідні сінешні двері, викрасти пса тощо.

Все це вважалося цілком природним явищем і не осуджувалося громадою.

Як тільки наступав досвіток старого Нового року, сільські оселі оббігали юні посівальники. Якщо напередодні господарями щедрувань були дівчатка, то тепер таким правом користувалися лише хлопчики. Кожен намагався якомога раніше засіяти сусіду, щоб отримати подарунок. Починали цю дію з хрещеного батька та хрещеної матері, дядин і дядьків, аж потім навідували сусідів.

На Поліссі існував регіональний звичай — так зване «Посівання пастухів». Підлітки, котрі пасли або ж зголошувалися відпасти в новому році худобу, напередодні одвідували своїх господарів з такою примовлянкою:

Роди, Боже, жито-пшеницю,
Всяку пашницю,
На Новий рік, на щастя,
На здоров'ячко!
А ти, господарю, дай паляницю.

За звичаєм, засівальників, як і щедрувальників, приймали залюбки. Віддарунком були прибережені з осені яблука, ліщинові горіхи, гарбузове чи соняшникове насіння тощо. Тих, хто приходив пізніше, частували гречаними млинцями.

Звісна річ, всіх обдарунків підлітки не могли спожити, тому найменш смаковиті млинці віддавали псам. Призвичаївшись до цього, тварини нерідко бігали цілими тічками за юними посівальниками.

Засівати оселю годилося лише житнім зерном (в рідких випадках — пшеничним). Інші злакові не використовувалися; це вже тепер нерідко спостерігаємо наругу над давнім обрядом, коли сусідський хлопчик може засмітити сучасне помешкання горохом, будь-якою іншою крупю, у тому числі й манкою. Все це нівелює давню традицію.

Засівальник мав розбірливо продекламувати поетичну примовку-побажання. Особливо цінувалися найбільш оригінальні.

Місяченьку, мій братику,
Зійди рано, постій мало,
Поки я бички позапрягаю,
Жито-пшеницю порозсіваю.
Роди, Боже, жито й пшеницю,
Без кукілю, без метлиці,
А нам, діткам, по варениці...

Скільки поезії, природного гумору, теплих побажань у засівальницьких текстах: «Щоб рясно вродила садовина», «Щоб бджоли велися та медок-солодок на жовтій вошечок носили», «Щоб у коморі та оборі зерна були гори», «Щоб вівці та корови були в газди здорові!»

З Новим роком пов'язано чимало вірувань. Одне з таких було в особливій пошані. Вважалося, хто першим зайде до оселі — чоловік чи жінка, — то відповідно до статі корова приведе бичка або теличку.

Нарешті надходила третя і остання в різдвяному циклі кутя. В народі називалася вона «голодною». Готували цю страву напередодні Водохрещ (Йордана). Власне, цим дійством і завершувалося багате різдвяно-новорічне святкування.

І все ж найпоетичнішим різдвяно-новорічним дійством було колядування. Воно тривало від Різдва і до старого Нового року, подекуди і до Водохрещ. Але про це буде окрема розповідь. Мені хотілося б звернути увагу читача лише на традиційну новорічну атрибутику нашого народу. Важливість цієї теми має сьогодні особливо актуальне значення. Практично ми майже нічого не знаємо про національну символіку, якою наші пращури оформляли новорічні дійства. Від того і колінкуємо перед іноземними, зокрема китайськими та японськими, символами.

На сьогодні ми звиклися і віримо, що новорічна ялинка — одвічний атрибут наших предків. Насправді ж її штучно насадив Петро І. Довгий час, навіть у середині нинішнього століття, в побуті простого народу ялинки в оселях не ставили. Це було прерогативою панівних класів, щоб у такий спосіб продемонструвати своє «не холопське» походження. Мова, зрозуміла річ, йде не про те, щоб осуджувати чи заперечувати саму форму новорічної ялинки. З огляду на дефіцит «зеленого друга» ми, нарешті, починаємо розуміти далеко не месіанське значення цього звичаю. Щороку в одну ніч вирубують мільйони дерев-красунь.

Традиційною українською символікою на Новий рік був дідух. Виготовляли його з кулів або ж першого зажинкового снопа. Кільканадцять пучків, окремо обплетених соломинками, ув'язували в пишний вінок. Знизу робили трирале чате розгалу-

ження для того, щоб дідух міг рівно стояти. Верхівка новорічного вінка нагадувала конусоподібний сніг з безліччю колосся. Гілки дідуха а за них правила зібрані докупи пучки, що зверху відповідно розгалужувались, — обрамлювали кольоровими стрічками, паперовими чи засушеними квітами — кожен на свій смак й уподобання. У світлицях його ставили напередодні багатой куті. Свою обрядову функцію він виконував протягом усіх різдвяних свят. Це був дійсно високомистецький витвір, що ніскільки не поступався сучасним ялинкам.

На сьогодні обряди, пов'язані з дідухом, майже втрачені. В окремих варіантах вони збереглися на Прикарпатті та в Карпатах. Кожний етнографічний регіон мав свої різновиди. З цього приводу варто зупинитися на обрядодіях, які побутували в покутян.

Для дідуха тут використовували необмолочений сніг жита, пшениці або вівса. Його завітчували стрічками та гілками ялиці і ставили в парадному куті. Він символізував спільного предка. Про це підтверджують і народні загадки, в яких збірний образ людини ототожнюється із «солом'яником». До речі, на Поліссі ще й дотепер літні люди, щоб застерегти дітей, аби вони не гралися біля колодязя, приказують: «Не заглядай у криницю, бо тебе затягне туди солом'яний дід».

На Покутті першого нажатого снопа одразу відносили в комору і тримали до Різдва; він власне і виконував роль діда. У зв'язку з цим ще наприкінці минулого століття тут існував звичай колядувати в полі біля першого зжатого снопа, себто діда.

«Дід,— казали з цього приводу,— то наш предковичний дід». Відтак після Нового року його виносили з хати у двір, де він виконував роль оберігача роду. На Водохреща він мав знову посісти місце на покуті аж до кінця всього зимового циклу.

Паралельно з дідом покутяни готували й бабу. На різдвяний вечір до хати вносили оберемок соломи і застеляли нею долівку. Це означало «зробити бабу».

Близьким до цього дійства є звичай і в гуцулів. На багату кутю газда застеляв стіл отавою, сіном чи соломкою. Клав крачуна, який мусив бути в кожній хаті протягом усіх різдвяних свят. Цей обрядовий хліб виготовляли вночі на Різдво. При цьому жінка, яка робила крачуна, мала обов'язково одягти гуню і рукавицю (гола рука, за повір'ям, означала бідність, а крачун символізував достаток). Поруч з крачуном ставили снопа, а під нього клали ярмо, хомут чи кінську збрую та зв'язані перевеслом ложку й виделку.

Різдвяно-новорічна обрядовість українців не обмежувалася лише наведеними вище дійствами. В активному вжитку були й інші символи. Особлива роль належала хатнім прикрасам. Скажімо, напередодні Різдва виготовляли «голубці» у вигляді птахів. Для цього брали шкаралупу з-під яйця, з обох боків робили два отвори і просовували через них кольоровий папір. Такі вироби підвішували до сволака. Як відомо, фігурка птаха ототожнювалася в давніх, зосібна дайбозьких, віруваннях з небесним світлом — сонцем.

Крім «голубців», були досить поширеними на Прикарпатті «павуки» та «їжаки». Стосовно перших, то їх робили із соломи. Зібравшись в одній з осель, юнки — а це було виключно жіноче заняття — заготовляли відповідних розмірів соломинки з цупких стебел. Просовуючи через порожнину нитку, вправні дівочі руки формували з них різноманітні квадратики й кубики. За основу брали найбільшу фігурку. До неї долучали з боків менші «павучки» (іноді в середині центральної фігурки знаходилося кілька мініатюрних ромбиків або квадратиків). Бокові стебла обмотували різноколірним папером або ж пацьорками.

Напередодні Різдва «павуків» підвішували до центрального сволака. Вони трималися на довгій волосинці з конячого хвоста. Таке укріплення потрібне було для того, щоб фігурки постійно крутилися. Завдяки циркуляції повітря — через вхідні двері та з палаючої печі — великий «павук» разом з приправленими до нього близнятами поверталися в різні боки, справляючи враження живої істоти. Особливе захоплення він викликав у дітвори.

Поруч з «павуками» сусідилися і «їжаки». Їх робили з тіста або глини. У виліплену форму, яка нагадувала однойменну тварину, густо затикали невеличкі колобочки, потім засушували її. Такі мініатюрні іграшки з наїжаченими колючками справді упродовж історії подібнювали дивних звірят. Проте пріоритет у новорічній символіці належав «павукам».

В однієї з власниць солом'яних виробів я запитав, чому їх так називають. Жінка відповіла:

— Хто його знає, мо', тому, що за формою вони нагадують павутину...

Справді, ромбикові іграшки вельми подібні до павутини, а сам виріб схожий на павука, що застиг з розчепіреними ніжками в очікуванні здобичі. Та це тільки зовнішні ознаки. Вивчаючи давні символи й вірування, мені пощастило зафіксувати народні уявлення про доволишній світ. Павуки, як виявилось, віддавна вважалися бажаними у людській оселі, бо «вони заснували світ». За повір'ям, той, хто вб'є павука, накличе на себе лихо. До обіду заборонялося навіть викидати цих комах із хати; жінка, котра вчинить таку наругу, неодмінно втратить смакові відчуття.

Багатьом, очевидно, відоме повір'я: якщо поруч з вами спустився павучок, то це має віщувати якусь новину. Крім того, вичурність, з якою так екзальтовано виготовляють павуки свої дивовижні мережива, завше викликала симпатію. Завдяки їм домашні санітари убезпечували помешкання від різноманітних шкідників — мух, комарів, мурах тощо.

Павуки, за народним уявленням, уособлювали, крім усього, й працьовитість. Пам'ятаю, як у дитинстві мені вельми не хотілося відпасувати в одне зі свят сільську череду корів. Ненька підійшли до мене, мовили багатозначно:

— Бач, навіть павучок і той працює в празник. А ми ж люди...

Власне, все це, разом узятє, очевидно, й виробило суспільне уявлення, а відтак і символіку про корисливість павуків. Тому назва новорічного символу цілком видається природною.

На сьогодні ця давня новорічна атрибутика збереглася, як уже мовилося, лише в Прикарпатті та Карпатах. Але мені пригадується, як у перші повоєнні літа ми в сільській школі влаштовували новорічну ялинку. Тоді годі було думати про фабричні прикраси. Кожен із школярів мусив сам виготовити кілька цяцок.

Хлопчаки переважно майстрували дерев'яні літаки, картонні рибки й птахи, а дівчатка робили паперові гірлянди та іграшки з соломи. Найбільше було саме «павучків».

У той уже віддалений час я не надавав значення цьому явищу. Коли ж нещодавно поцікавився у своїх односельців (на жаль, переважна більшість літніх людей-інформаторів уже навечно одійшла) про вироби із соломи, то вони підтвердили, що такі прикраси «колись були у моді на різдвяні свята».

Як відскіпок давнього новорічного релікту на Бойківщині до нашого часу деінде зберігся звичай усвятковувати вікна. Прикраси також робили із різновідтінкових стебел соломи. Пронизуючи тонші пластівці у товщі, виготовляли різноманітні ромбики, кубики чи квадратики і вставляли їх між подвійні вікна. Такі прикраси створювали особливий новорічний настрій, передусім ввечері, коли через вікна проникло світло.

На Покутті, напередодні Водохрещ, робили із соломи хрестики. Їх чіпляли біля ікон, обіч віконних рам і дверей. Вони виконували роль оберегів од нечистої сили, котра в дні свят вважалася особливо небезпечною.

Я зупинився лише на кількох варіантах традиційної української символіки й атрибутики. Звісна річ, у практичному житті їх було значно більше. Стрімкість часу і наша байдужість залишили за межами пам'яті чимало раціонального з попередніх поколінь. Багато чого нам уже ніколи не повернути — воно кануло в Лету. Але й ті сюжети, про які йшла мова, підтверджують давню традицію — виготовлення новорічної атрибутики безпосередньо пов'язане з хліборобськими структурами: дідух — як вінець зібраного врожаю і «павуки», що ототожнювалися не

тільки з символічним уявленням про працьовитість, але й виготовлялися з обрядового снопа. Таким чином, увесь комплекс обрядовості — разважальний і ритуально-символічний — був нероздільним; він ув'язував у єдине ціле всю процесуальну і виховну структуру життєдіяльності людини й природи.

Новорічними обрядами селянин намагався насамперед опоетизувати свою нелегку працю. Для цього використовували не лише символи й атрибутику, вертепні дійства (щедрування, посівання, колядки чи Меланку), але й практичні обрядодії. Цікаво з цього приводу згадати давній поліський звичай, коли господарі, в яких були молоді бички або лошата, першого січня запрягали їх у сани і їздили вулицями села, запрошуючи всіх бажаючих на повози. Робилося це з метою «приноровити молодих тварин», тобто підготувати до сільськогосподарських робіт потрібну в господарстві тяглову силу. Обходжена в такий спосіб тварина вже вважалася робочою і особливо поцінювалася.

Цей виключно практичного значення обряд також збігався з Новим роком. Тут кілька причин: по-перше, з цим дійством пов'язані забавні сюжети (одне з таких — романтичне катання на санях, коли поровисті тварини здебільшого бунтували), по-друге, одній людині важко впокорити, «приборкати» тварин, і на допомогу приходили односельці. Нарешті, щоб забезпечити господарство напередодні весняних робіт справною тягловою силою, тварин намагалися підготувати заздалегідь.

Чимало січневих обрядів, як і новорічної символіки, втрачено назавжди, хоч вони знадобилися б і в наш час. Найбільше цьому зашкодили місцеві чиновники. Я сам був свідком, як у західних областях України ще кілька років тому партійні й радянські інституції зобов'язували працівників культурно-освітніх осередків та охоронні органи споряджати на села так звані «ударні бригади по боротьбі з релігією». Особливо це стосувалося різдвяних колядувань та щедрувань.

Впійждаючи на місяц, горе-атеїсти робили засідки, силоміць розганяли колядницькі та вертепницькі ватаги, брутально нівечили обрядову атрибутику (костюми, зірку, новорічні маски тощо), а учасників штрафували чи відвозили до районних відділень міліції.

За таких умов, звісна річ, де вже було думати про збереження чи навіть вивчення народних традицій. До речі, в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН України кілька сумнівних науковців за те, що самі брали участь у новорічних обрядах, змушені були залишити стіни академічної установи з небезпечним ярликом «націоналістичних ухилів» чи «нездоровим (?) захопленням патріархальщиною»...

...Споконвіків хлібороб жив надією на кращий урожай. Від того, як зашедрила нива, залежали статки його родини. Ось чому наші прашури за допомогою обрядів, пісень, словесних побажань намагались забезпечити свій рід од злигоднів, завбачити врожай наступного року, оспівати нелегку працю, урізноманітнити повсякденний побут. Левова частина цього духовного набутку традиційно припадала на січень, який започатковував Новий рік романтичними сподіваннями на врожай і статки. «Хвали січень сніговий, травень дощовий, а серпень на хліб рясний», — мовить з цього приводу народне прислів'я. Але щоб скласти похвалу першому місяцеві року, треба знати, як робили це наші діди та прадіди. Сподіваюся, читач згодиться з думкою, що прашури зміли віддати первісткові належну увагу.

Народний прогностик

Гната (2 січня). В цей день заборонялося прясти. Жінки здебільшого виготовляли обрядове печиво, а дівчата, зібравшись на вечорниці чи посиденьки, робили різдвяно-новорічні прикраси — «павуки» та «їжаки».

«Павуки» виготовляли з солом'яних стебел. Це різноманітні квадратні та ромбоподібні фігурки, оздоблені кольоровим папером. Для «їжаків» брали шмат глини чи борошняного тіста, виліплювали

ми, засушували. Ці прикраси підвішували на конячій волосині до сволока. Вони мали висіти од Різдва і до Водохрещ.

Анастасії (4). В народі казали: «Скоро Настя на помості запросить три празники в гості». Справді-бо, за три дні прийдуть найбільші різдвяно-новорічні святки. Пам'ятаєте слова з відомої колядки?

Та прийдуть до тебе	А другий же празник —
Три празники в гості:	Святого Василя,
Що перший же празник —	А третій же празник —
Святеє Рожество,	Святе Водохреще...

Відтак майже протягом двох тижнів (з 7 по 19 січня) люди гучно святкували фестини, себто празники. Ось чому до Анастасії сільчани намагалися запастися відповідними припасами — наколоти дров, нарізати січки тощо. Тому й мовилося: «До Насті точи снасті, а після Насті поховай в одвірок снасті!»

Святвечір, багатий вечір, багата кутя, вілія (6). Це одне з найурочистіших свят. Його відзначають напередодні Різдва. В різних регіонах України були у цих звичаях деякі відмінності, на яких я зупинюся окремо. Але всюди зі святвечором пов'язаний обряд приготування першої куті. Її називали багатю, оскільки, крім неї, готували одинадцять пісних страв, серед яких обов'язково мали бути борщ, риба, гриби, пироги з квасолею і капустою, картопля та узвар.

Кутю традиційно виготовляли з пшеничного чи ячмінного зерна (на півдні України з рису). Перед тим їх вимочували у воді, товкли в ступі, сушили і знову товкли, щоб остаточно звільнити од луски.

Кутя вважалася основною обрядовою їжею, а тому з нею пов'язано чимало обрядодій. Після її приготування, вийнявши горщик, дивилися: якщо зерна піднялися через вінчик — на добробут, а запали — на лихе передвістя. До звареного збіжжя додавали мед, але пам'ятали відоме прислів'я «Не передай куті меду». В інших регіонах заправляли товченим маком, волоськими горіхами, родзинками та іншими смаковитими приправами. Усе це розмішували узваром.

На особливу увагу заслуговує обряд «Нести кутю на покутю». Адже вона неодмінно має стояти в новому горщиківі протягом усіх празників. У деяких районах це мав учинити найменший хлопчик у родині. Напередодні батько виплітав йому нові вовняні рукавички; зодягши їх, підліток брав горщика і, несучи його, декламував: «Несу кутю на покутю, на зелене сіно, щоб бджоли (або курчата) сіли».

На півдні України, як правило, кутю несла господиня, перед тим наказавши всім присутнім сісти і супроводжувати дію звуками квочки («кво-кво»); коли ж ставила узвар, то просила всіх устати й кудкудакати («кудкудах-кудкудах»). Це для того, щоб гарно неслися кури і виводили курчат. Деінде садовили на покуті дітей, і ті гуртом відтворювали пташині звуки. На Чернігівщині господиня імітувала це тоді, як подавали їсти кутю.

Здебільшого кутю відносили на покуть хтось із чоловіків. Але на Черкащині перевага віддавалася жінкам. Господиня, несучи горщик, казала: «Кутю на покутю, узвар на базар, а пироги на торги: кво-кво»; діти ж услід піддакували: «Цяп-цяп...» Прилаштувавши горщик, підходила до малят і, поскубуючи їх за чубчики, приказувала: «Чуб-чуб...» — це для того, щоб курчата були чубатими.

На місці, де мала стояти кутя, — покуті, — робили кубельце з сіна. Власне, в нього і ставили горщик, прикривши хлібом та дрібком солі. По закінченні свят частину сіна віддавали тваринам, а решту тримали для кубел, де мали нестися кури чи висиджуватися курчата. На Слобожанщині з цього сіна готували купелю для немовлят.

Волиняни напередодні Різдва мастили хатню долівку, вносили оберемок сіна і стелили його під столом. Сіно мало пролежати там до Водохрещ. Гарною ознакою було, якщо у ньому переспав пес або кіт. У західних областях України до хати вно-

сили плуга або ярмо, столярські причандалля, а деінде випікали тістечка у формі господарського реманенту або збруї, обрядовий хліб «Василі», який також ставили на покуть.

Як тільки на небосхилі з'являлася перша підвечірня зірка, всією родиною сідали за багатий стіл. Він дійсно був багатим — з дванадцяти різноманітних страв, а звідси й назва «багата кутя», чи «багатий святвечір».

Першим, як і годилося, займав місце господар, а за ним інші члени родини. Під час святкової вечері намагалися не виходити з-за столу, розмовляти тихцем. Вставши, глава сімейства пропонував пом'янути покійників і запросити їх на святвечір. Вважалося, що саме в цей час всі близькі й далекі члени родини мають прийти до оселі, а відтак звільняли для них місця на лавах, ліжках, стільчиках, ставили страви і клали ложки. Слідом за господарем виголошували молитву всі присутні. Поетично-хвилюючі слова були звернені до тих, хто «заблукав у лісі, втупився у морі чи не повернувся з далекої дороги».

Обряд поминання померлих є в усіх регіонах. В одних випадках цим дійством започатковували вечерю, в інших — робили це наприкінці. Господар поіменно називав небіжчиків, приказуючи: «Хто вмер, той у ямі, а хто живий, той з нами» чи «Царство їм небесне, хай легенько лежитьсья, а нам легко живетьсья!» Залишивши трохи куті в мисці, клали в неї чи поруч ложки, а вдосвіта на Різдво дивилися, чи не перевернулася чиясь; це означало, що власник такої ложки «скоро піде з цього світу».

Наступну молитву виголошували нині сушим — усім членам родини. Їм зичили здоров'я і щастя, бажали, щоб гуртом та в злагоді дочекатися наступного Різдва. Після цього господар брав свічку та миску з кутею і, поклонившись до чотирьох кутів, передавав страву дружині. Перед тим як почати їсти, старійшина, зачерпнувши ложкою куті, підкидав її до стелі — «на приплід». Усі стежили, скільки приліпне зернин, ото стільки з'явиться в новому році ягняток та іншої живності. Друга порція призначалася врожаєві зернових, третя — кількості роїв, адже традиційно в кожному господарстві тримали бджіл. Тільки після цього починали вечеряти.

На Чернігівщині перед тим, як почати трапезу, господар, взявши першу ложку куті в рот і, не ковтаючи, виходив на двір подивитися нічне небо: якщо воно зоряне, то наступного року добре вестиметься всяка птиця, а коли зірок мало — доведеться спродувати її. Лишень після цього починали вечеряти. Кожен з присутніх, з'ївши три ложки куті, мав посмакувати всі страви, а завершити їство ще раз кутею та узваром.

Після вечері діти відносили обрядову їжу своїм хрещеним та бабам-пупорізкам. Щоправда, на Херсонщині робили це напередодні вечері. Матері клали на тарілку книш чи калачі, іноді цукерки, і діти, зайшовши до хати, казали:

— Добрий вечір! Мама і тато прислали вам хліб-сіть і вечерю...

Хрещені (навістити їх було за священний обов'язок) забирали принесену вечерю і взамін давали свою; натомість дітей ощедровували горіхами, цукерками чи грішми. Якщо хтось за вечерю необавом чхнув, що вважалося доброю прикметою, то господар символічно «дарував» шмат землі чи якусь тварину, а коли вдавився, то це віщувало сумну вістку. Після всього господиня мила посуд, а воду зливала в карафку, щоб нею напровесні скропити молодий приплід, переважно курчат чи качат, яких уперше випускали надвір.

Не менш цікаві передріздвяні обряди побутували в Карпатах і на Закарпатті. Крім куті, тут пекли спеціальний обрядовий хліб — «карачун», «крачун», «хлібець». В одних місцях його виготовляли ввечері, в інших — у ніч перед Різдвом, супроводжуючи цікавими обрядодіями. Скажімо, гуцули робили це в такий спосіб: жінка, щоб слекти крачуна, одягалася в гуню і натягала рукавицю, бо «гола рука — це бідність, а крачун — символ достатку». Хоч обрядовий хліб і супроводжував усі святки, символізуючи зимове сонцестояння, але вживали його тільки після Василів.

На Закарпатті обрядовий хліб пекли з пшеничної муки. Перед тим як його вчинити та посадити в піч, газдиня виганяла всіх з оселі і замикалася. Якщо в родині була відданиця, то вона змащувала обличчя медом, потім змивала його, а воду, зливши у пляшечку, вправляла в тісто. Коли саджала в піч пшеничні вироби, то казала:

— Як цей мід пече в крачуні, так би тебе (ім'я хлопця) пекло серце за мною.

Вважалося, якщо цю воду підлити юнакові, то він неодмінно вподобає дівчину.

Напередодні Різдва батько з сином йшли до току з веретою, нав'язували в неї соломи і заготовляли два снопки — один, щоб розіслати на столі, а другий правував за дідуха. Потім йшли до річки, вмивалися холодною водою, змочували з трьох сторін крачуна і, прихопивши з собою солому та сніпки, поверталися до хати. Почувши постуки в снігах, господиня запитувала:

— Хто там дуркоче?

— Святий дух з калачами та свяченою водою,— відказував газда і, переступивши поріг, оповіщав: — щедрий і добрий вам вечір!

Дружина, розіславши біля порога якусь одежину (на голу долівку не годилося ступати), відповідала:

— Дай, Боже!

Господар кидав крачуна до столу, а газдиня, упіймавши його, кидала назад. Якщо хлібець упав долі, то дивилися, чи «не догори, бо це на лихий рік». Подібну обрядодію робили і на щедру кутю.

Після цього батько з сином розстеляли куля на столі, прикритого святковою скатертиною, а дідуха ставили на покуть. Соломою прикривали лави і долівку. Дорослі члени родини тим часом робили перевесла і перев'язували ними попереки, щоб «під час живив не боліла спина».

Такий звичай побутував на рівнинному Закарпатті. Гуцули ж святвечерювали трохи інакше. Напередодні багатой куті господар разом із сином (а коли не було такого, то з дружиною, котра надягала чоловічу шапку) тричі за сонцем обходили оселю, тримаючи в руках хліб, по ложці меду й куті, а також жаринки, ладан і свічку на тарілці. Потім заходили в стайню, роблячи на одвірках та між рогами тварин хрестики, і проголошували заклинання.

Міцно позамикавши двері, обсипали довкола маком «од відьом», а біля порога клали зубок часнику та сокиру «від вовків». Лишень після цього заходили в хату з «колядником» — обрядовим снопом. Перед вечерею парубок йшов до потічка, набирав у відерце води й приносив до хати, імітуючи, що несе «жирове масло». Між сином та матір'ю відбувався цікавий діалог...

Сівши за стіл, газда розпускав паска на штанях, щоб вівці легко окотилися. До речі, мешканці Карпат намагалися завести в світлицю й полазників — ягнятко або телятко й нагодувати його. Деінде влаштовували символічний обряд частування диких звірів.

Ось такі, якщо коротко, найвідоміші обряди, пов'язані зі святвечором по всьому терені України. Не менш поетичними були й ворожіння та заклинання. Скажімо, хлопець, який не хотів, аби до його юнки засилали сватів інші парубки, то йшов увечері до млина, брав три скінки зі шлюзів, які ретиняли лотоку, загортав їх у ганчірку і таємно втикав у одвірок нареченої, приказуючи:

— Як сеся застава не пушає воду на лотоки, так би (ім'я дівчини) не пускала сватів, окрім мене.

Дівчата у свою чергу йшли до прорубу, роздягалися і, скропившись водою, нашіптували:

— Як сеся вода біжить, так би за мнов бігали сватачі!

Удома розплітали волосся, брали в руки хліб і, тричі обійшовши оселю, дивились у вікно, де начебто «має показатися доля». Дехто з юнок змивав обличчя каліновим соком, щоб завжди було рум'яним.

З багатим святвечором пов'язано чимало повір'їв. Господарі готували для взуття нові солом'яні устілки, котрі носили до Василів, потім перевертали їх на

другий бік, а після Водохрещ підкурювали корів, які хворіли. На Лівобережній Україні хлопці та дівчата робили устілки з сіна, що лежало на покуті, для правого чобота, а напередодні Нового року клали під подушку, приповідаючи:

— Хто мені судиться, той сю ніч присниться.

Крім того, дівчата мили посуд і виносили його на вулицю, постукуючи в миски; звідки одзветься пес, туди піде заміж. Потім підходили до вікон сусідів: якщо чули слово «сядь» — то пощастить вийти заміж, а коли «йди» — в цьому році не придуть свати. Якщо дівчина хотіла побратися з хлопцем, то підходила до хліва і слухала, як поводяться свині: тихо сплять — в родині лад, а коли кричать — у сім'ї часті сварки...

Ворожили і в такий спосіб. Дівчата, пов'язавши вузлами хустини, клали їх у ночви й імітували рухами, начебто палають — чиї хустки випали на долівку, ті юнки підуть заміж. Після цього клали на столі різні речі (сокиру, ножиці, чарку тощо), із зав'язаними очима почергово підходили, — до якої речі доторкнулася, таким на вдачу буде майбутній чоловік.

Крім молоді, ворожили й старші люди. Їх переважно турбувало, скільки кому жити. Ставши між лампадкою і свічкою, дивилися, чи буде подвійна тінь; якщо тільки одна, то це на швидку смерть. Діти в цей час удосталь гралися на розстеленій долі соломі, відтворюючи звуки домашньої птиці чи сценки збирання грибов у лісі. Щоби діти не плакали («бо будуть цілий рік каверзувати»), їм давали гризти горіхи. Проте суворо забороняли їсти у дворі, бо «птиця постійно клюватиме зерно в посівах». У цей день намагалися не брати в борг, щоб «не жебракувати цілий рік».

Зі святвечором пов'язані й прогнозування. Щоправда, вони значно бідніші, ніж новорічні.

На багату кутю зоряне небо — кури добре нестимуться і вродить горох.

Місячна ніч — врожай на баштани.

Ожеледь на деревах — вродять горіхи й садовина.

Сніг іде — врожай на яблука.

Іній або сніг — на мокре літо і дорід зернових.

Дивляться після вечері у вікно: якщо чисте й зоряне небо, то буде сухе й урожайне літо, і навпаки.

З кубельця витягували сініну; якщо довга, то рік буде врожайним, а коротка — на недорід.

Повечерявши, зв'язували ложки житнім перевеслом, щоб «не губилися в череді корови».

Різдво (7). Одне з найбільших релігійних свят. З ним пов'язують народження Ісуса Христа. Як стверджує християнське вчення, діва Марія народила сина і сповила його в яслах. Від того і червоний кут, в якому тримають кубельце з кутею та узваром, в народі ще називають «яслами». Власне, кутя з узваром є своєрідною ознакою смерті Христа, тому на поминках обов'язково готують цю страву, і її ще називають «четвертою страшною кутею».

З початком Різдва вже можна бувати скоромину. Власне до цього свята в кожному господарстві кололи свиней, щоб нагодувати різноманітних м'ясних страв. Адже було за правило приходити один до одного в гості. Щоправда, до обіду намагалися не відвідувати сусідів. Особливо це стосувалося жінок. Якщо жінка чи дівчина першою заходила в хату, то неодмінно «приносила лихо», а тому, за примітивши «небажаних гостей», замикали двері; коли ж оселю до обіду відвідував хлопець або чоловік, то його намагалися почастивати.

Відтак пополудні літні люди збиралися в гурти, а молодь починала колядувати (в деяких регіонах колядники вносили свої ватаги навіть напередодні — пізнього святвечора). На Поділлі робили це лише другого дня свят.

Різдвяні колядницькі ватаги споряджали переважно парубки. Вони заздалегідь вибирали ватага, себто керівника, міхоношу, «козу», «пастуха з п'югою» тощо. «Ко-

зу» зодягали у вивернутий вовною назовні кожух, прилаштували солом'яні роги, хвіст і дзвіночок на шию; в інших регіонах були свої відмінності, зокрема супроводжували ватага циган, лікар, єврей, смерть з косою тощо. Проте обов'язковим атрибутом мала бути рухома звізда, яку постійно носив ватага («береза»).

Заходячи на подвір'я, колядники просили дозволу і, коли господар зголошувався, починали забавну виставу із віншувальних пісень-колядок та жартівливих сцен. У поетичних текстах оспівувались господар, господиня та їхні діти. Зичили їм щастя і здоров'я. Якщо в родині були діти, котрі довго не розмовляли, то таким давали напиться води з ритуального дзвіночка. Це начебто мало допомогти «оживити дзвінкий голос». Жінки ж, аби в них росли великі коноплі, «ненароком» обливали міхоншоу водою. Якщо в оселі була дівчина, то вона обдаровувала кожного колядника яблуками та горіхами.

У деяких місцевостях України, крім хлопчачих, були й дівочі ватаги. Вважалося, що чим більше колядників одвідає оселю, тим щедрішим буде для родини рік. Віншувальників намагалися відповідно ошедрити. Отримані продукти і гроші молодь віддавала на «великі вечорниці», які справляли 8 січня. Це були чисто молодіжні розваги. А тому, якщо на них приходив хтось з чоловіків, то над таким вчиняли різноманітні глузди й виганяли, бо, за повір'ям, Мати Божа народила сина без чоловіка. В селах, як правило, організовували кілька колядницьких ватаг, і між ними нерідко спалахували сутички чи своєрідні змагання. Але саме ці дії створювали неповторний колорит і особливу святковість.

З Різдвом пов'язано чимало й прислів'їв. Ось деякі з них.

Дми не дми — не до Різдва йде, а до Великодня.

Дуй не дуй, а вже не до ковбаси, а до яєць йде.

Краще Різдво тріскуче, ніж пекуче.

На Різдво обійдеться без паски, а про мак буде й так, а без олії не зомлію.

Обійдеться на Різдво без свяченого, а на Великдень без куті.

Не дивниця, що на Різдво метелиця.

За різдвяним днем віщували погоду і врожай.

Якщо сонячний день — дорід на хліб.

На Різдво йде сніг — заврожається озимина.

Зелене Різдво — білий Великдень.

Як на Різдво зеленіє, то на Великдень багато нових могил.

Якщо на Різдво буде багато бурульок понад стріхою, то вродить ярина, особливо ячмінь.

На деревах рясний іній — зашедрить озимина.

Який день Різдва, такий і на Петра (12.07), бо як по Різдові, так і по Петрові.

Як на дві неділі перед Різдвом рясний іній, то перед Петром буде на гречці рясний цвіт.

В який день тижня Різдво, в такий треба починати жнива.

В який день Різдво, в такий Новий рік і Петра.

Щоб вродили коноплі, жінкам негоже спати всю ніч.

Богородиця (8). Вважалося, що це свято для жіноцтва важливіше, ніж Різдво, оскільки пов'язане з Матір'ю Божою. В народі вірили, якщо вагітна жінка чи її чоловік, навіть через крайню необхідність, працюватимуть у цей день, то у них народиться дитина з фізичними вадами — шестипала, безпала або ж зі зрослими пальцями.

На Богородицю починали колядувати й жіночі ватаги. Люди відвідували бабів, які приймали в них роди, причащаючи вечерю, а також справляли обіди та панахиди по померлих (начебто вночі всі небіжчики сходяться до храму і їм правлять молитви покійні священники).

У деяких місцевостях на Галичині до сходу сонця запалювали на подвір'ї дідуха, перестрибували через огонь і перегонили домашніх тварин, оскільки вночі «мають гуляти відьми».

Степана, Стефана (9). Повинен бути морозяний день, а тому казали: «Пришлов Степан — на ньому червоний жупан». Святкують як і попередні дні, але не працюють. Особливо остерігалися прясти; можна було виконувати найнеобхіднішу роботу. Цього вечора намагалися якнайбільше співати колядок.

Меланки, Меланії, щедрий вечір, щедра кутя (13). Зранку починали готувати другу обрядову кутю — щедру. На відміну од багатой, її можна було заправляти скороминою; на Поліссі, скажімо, зерно варили зі смальцем. Як і на багатвечір, кутю також ставили на покуть, дотримуючись попередніх обрядів. Крім того, господині пекли чимало млинців із салом, готували пироги, вареники з сиром, щоб віддаровувати щедрувальників та посівальників. Дехто з богомільних різав чорну курку, щоб «інші добре неслися», адже саме з цією породою пов'язані численні забобони (якщо чорна курка починала співати півнем, то їй одразу відрубували голову, «оскільки вона віщувала покійника в родині»).

Звечора і до півночі обходили оселі щедрувальниці. Юнки, зібравшись у гурти, з поетичними піснями-щедрівками відвідували сусідів, а дівчата-підлітки щедрували поодиночці чи гуртом. Тексти дитячих щедрівок виконувалися в один голос або ж речитативом.

Парубки в цей час «водили Меланку», тобто перевдягненого в жіноче вбрання жартівника. З цим сюжетом пов'язані саркастичні сценки, що їх розігрували учасники дійств.

Зі щедрою кутею пов'язано чимало побутових обрядодій. Скажімо, щоб владнати якийсь конфлікт, сусіди йшли один до одного миритися, аби «Новий рік зустріти в мирі й злагоді». Хлопці, котрі перед цим «отримали гарбуза», вдруге засиляли сватів з надією «на благословенну згоду».

Сідаючи до святвечері, кожен одягав нову або свіжовипрасувану сорочку, а також брав власну, спеціально мічену ложку. Перед тим як почати трапезу, господиня просила дітей вийти з хати, а біля батька, що сидів за столом, клала стільки пирогів, щоб його не видно було. Після цього запрошувала дітлахів до світлиці.

— А де ж це,— запитували вони здивовано,— наш тато?

— А хіба ви,— відповідав він,— мене не бачите?

— Ні, не бачимо...

— То дай, Боже,— відказував батько,— аби ви так завше мене не бачили! — і, вставши, роздавав усім пироги.

Повечерявши, старійшина разом з дружиною або сином, прихопивши з собою миску з кутею, сокиру та перевесла, йшли в сад. Господар підходив до дерева і звертався до нього:

— Доброго вечора тобі! Чи будеш нам родити, чи ні?

Дружина або син імітували голос яблуні:

— Не рубай мене. Я тобі один год не вродю, а сім вродю!

Потім почергово підходили до інших дерев, які менше плодоносили.

— Яблуне, яблуне, я тебе зрубаю, бо ти погано родиш!

Вислухавши прохання, господар тричі розмахував сокирою і стукав обухом ув стовбур.

— Гляди ж мені, погрожував,— роди, бо як не вродиш, то на прийшлий рік зрубаємо.

Чи:

— Роди нам, Боже, рясно, як на небі звізди, і так красно, як од них ясно!

По цьому кожне дерево підв'язували перевеслами.

Потім обходили пасіку, домашніх тварин, благословляючи їх з Новим роком і ошедрюючи кутею. На Полтавщині та Бойківщині виносили на ниву плуга і, запрягшись, символічно орали ниву, щоб у грядущому році добре вродило збіжжя.

Тим часом дівчата, зібравшись осібно, починали ворожити. Доки юнки завбачували свою долю, хлопці викрадали в них ворота або хвіртки, хоч би як не стерег-

ли господарі. Для того щоб повернулася потрата, батько дівчини мусив ставити могорич.

На особливу увагу заслуговують дівочі гадання. В різних районах були свої форми. Я наведу найбільш уживані.

Рахують у плетеному тині палиці тричі по дев'ять; якою буде остання, таким і буде чоловік — товстим чи тонким, струнким або кривобоким; якщо кілочок сучкуватий, то буде конозистий характер, без кори — бідняк, з корою — багатий тощо.

Крім того, лічили палиці попарно: якщо залишилося в кінці тину непарне число, себто одна, — заміж не вийде. Або ж, скільки сягало сили; охоплювали обома руками штахетини і лічили їх, приказуючи: «Вдовець — молодець»; на якій зупинялася лічилка, таким і буде суджений.

Помічені палички несли до ополонки і кидали їх у воду. Вранці спостерігали: чию паличку вода знесла, та юнка вийде заміж. Дехто з дівчат заготовляв три палички — з очерету, сіна та дерева і вчиняв те саме; яка мітка найближче крутилася, таким буде майбутній чоловік: очеретяна — бідний, дерев'яна — тесля, а із сіна — багатий.

Виходили на вулицю, і яка першою з тварин зустрінеться, таким на вдачу наділить доля судженого: якщо пес, то лихим, а життя буде собачим, вівця — тихим і сумирним тощо.

Рахували поліна, принесені в хату. Якщо парна кількість, то бути весіллю. Потім, зажмуривши очі, брали навмання одне з них: якщо в корі, пряме та гладеньке — буде чоловік багатий, гарний і добрий, а без кори — бідний.

Витягували зі стріхи соломину: якщо з колоском та ще й із зернами — подружнє життя буде щасливим.

Перед ворітьми насипали по три купки зерна, а вранці спостерігали: якщо не чіпане, то сімейне життя буде щасливим, і навпаки.

Клали під подушку гребінця і, лягаючи спати, нашіптували:

— Суджений-ряжений, розчеси мені голову!

Хто присниться, з тим випаді пошлюбуватися.

Перед сном клали в тарілку з водою кілька цурупалків з вінця, приказуючи:

— Суджений-ряжений, перевези через місток.

Якщо вранці галузка пристала до вінця, то побереться з тим, хто приснився.

Жінки виходили до хліва і дивилися, куди головою лежить тільна корова: якщо на схід, то отелиться вранці, на захід — увечері, на південь — вдень, а північ — то вночі.

Так само гадали і на Андрія. Крім ворожінь, люди намагалися і завбачувати погоду.

Якщо під Новий рік добрий сніг — сій гречку.

Небо в зірках — врожай на гриби й горох.

Падає м'який сніг — на врожай, а коли тепло, то літо буде дощовим.

Сильний мороз і падає малий сніжок — на врожай хліба, здоров'я людей і тварин; коли ж тепло і без снігу — на неврожай і хвороби.

Який перший день у Новому році, то й рік буде такий.

Багато пухнастого інею на деревах — до врожаю зернових і доброго медозбору.

Ожеледь на деревах — уродить садовина.

Зоряне небо — добре нестимуться кури.

Дивилися, куди тварина ляже головою: до сходу — на врожай, до заходу — на недорід.

Кілька цибулин посипали сіллю. Якщо вранці сіль набухла вологою, то невдовзі піде дощ, а геть мокра — буде злива.

Діти клали у батькові чоботи шматочок хліба і вуглинку. Натомість він просив подати праве чи ліве взуття: якщо втрапила вуглинка, то рік буде голодний, а хлібець — щедрий.

Якщо на Меланії відлига, то слід чекати теплого літа. «Яка Меланка,— казали з цього приводу,— такі Петро з Павлом».

Новий старий рік, Василі (14). За євангельським вченням, у цей день Христові зробили «обрізання», а тому намагалися нічого не різати. На Новий рік припадає свято Василя, який вважався покровителем землеробства. Ось чому вдосвіта годиться засіяти збіжжям оселі. Здебільшого це робили підлітки.

У тих селах, де була церква, засівали після ранкової відправи, а де не було — вдосвіта. Батьки будили своїх синів (традиційно засівали тільки хлопчики, а дівчатка лише щедрували). Зодягшись, дітлахи брали спеціально виплетену рукавицю, наповнювали її житнім чи пшеничним зерном і, ставши перед образами, засівали власну хату:

— На щастя, на здоров'я! Роди, Боже, жито, пшеницю і всяку пашницю. Будьте здорові з Новим роком та з Василем!

Батьки ощедрували хлопців грішми, і тоді вони, починаючи з крайньої хати, оббігали сусідські оселі. Кожен намагався щонайпершим засіяти і отримати найкращий подарунок. Тим, хто спізнювався, давали лише млинці та пироги. Відтак за дітьми бігали тічки псів, яких підготовували юні посівальники. Найбільш похідною була така засіваночка:

Хоче Ілля,	У полі ядро,
На Василя,	А вдома добро.
Несе пугу метяную.	Зроди, Боже,
Туди махне	Жито, пшеницю,
І сюди махне;	Усяку пашницю!

Перших посівальників господиня садовила на порозі і роззувала, щоб «вдома краще кури неслись», а господар тим часом йшов з коцюбою до сідала і зганяв курей, аби «починали скорше нестись».

Крім індивідуальних, були й гуртові посівальники, так звані «товариства». Вони вибирали з-поміж себе старшого. На Чернігівщині головного посівальника садовили на лаву, приказуючи:

— Сядь же у нас та посидь, щоб усе добре садилось: кури, гуси, качки, рої та старости!

Тому нерідко юні посівальники вносили з собою ще й перевдягнутого в «козу» «парубка» з великими вухами, зробленими з колосків.

На Новий рік у Подністров'ї хлопці ходили біля річки з туром, приспівуючи: «Ой туре, туре, небоже, ой обернися та поклонися!», сповіщаючи цим самим про зимове сонцестояння. Адже астрономічно це пора, коли «сонце вже повертало на літо».

У цей день вважалося за честь гутати всіх Василів. Деінде на новолітування виносили на подвір'я дідуха і спалювали його, що символізувало початок Нового року.

На Новий рік прибавляється дня на заячий скік; ...прибуває дня на барана скік.

Василів вечір додає дня на курячу ніжку.

На Василів вечір день прибуває на курячий шаг.

На Василя вечір відьми крадуть місяць.

На Новий рік погода -- буде в полі урода.

Старий рік у ноги — Новий у пороги.

Богоявлення, або бабин вечір (17). Кроплять хати свяченою водою. На Закарпатті жінки в свяченій воді замішували борошно і ним на дверях та одвірках робили хрести, щоб «упирі і всіляка нечиста сила не мала сили». А дівчата збирали букові тріски на подвір'ї, приказуючи:

— Самі букові, самі букові! — Це для того, щоб добре збиралися гриби.

Увечері юнки прагнули напружати «повісмо, щоб баби не плювали на куделю», себто не оскверняли їхньої праці лихими поговірками. Мешканці лісових та гірських районів намагалися в цей день не згадувати вовків, котрі можуть напасти на отару.

Голодна кутя, голодний святвечір (18). Готують третю й останню кутю різдвяно-новорічних свят. Називається вона «голодною» від того, що з цієї пори і до наступного дня, доки не освятять воду в річці, люди говіли, себто не їли. Власне, це був останній день колядок.

Здебільшого на голодний святвечір «водили Меланку» дівчата, хоч у деяких регіонах вчиняли це і парубки. На переважній території України основні дієства завершувалися після Василів.

З голодною кутею пов'язані цікаві обрядодії «закликання морозу». Адже хрещенські холоди були у давнину найміцнішими. Перед тим як сісти за вечерю, господар брав ложку куті, підходив до вікна (іноді прочиняв кватирку) і тричі казав:

— Морозе, морозе, йди до нас куті їсти!

Після паузи знову звертався:

— Не йдеш? То не йди ні на жито, ні на пшеницю, ні на всяку пашницю!

Деінде хазяїн виходив на вулицю, окликуючи:

— Морозе, морозе, йди до нас вечеряти, та не морозь наших коней, биків, курей, свиней, жита і пшениці! А якщо не йдеш, то йди собі на жіноцьку цибулю!

Особливою забавою було закликати мороза для дівчати. Вона припадала до вікон і на всі лади запрошувала його до вечері.

Після цього парубки вчиняли інше дієство — «проганяли кутю» (деінде робили це на різдвяний день — 21). Взнявши макогони, виходили на вулицю і стукали ними у ворота й тини, вигукуючи:

— Геть, кутя, з покутя, а ти, озвар, йди на базар!

Інші брали горщики, в яких варилася кутя, і, проказавши вищенаведений діалог, розбивали об ворота. При цьому, в кого були рушниця, тричі стріляли.

Залишки куті віддавали курям, а в окремий горщик складали інші наїдки «по три ложки для долі». Її вщуватиме той, хто останнім прийде з Йордану, себто з Водохрещ. А тому всі, хто йшов до річки святити воду, намагалися якнайшвидше прийти додому.

Яркі зорі на голодну кутю — щедрий приплід білих ягниць.

Як на голодний вечір темно, то вродить гречка.

Водохреща, Водощі, Йордана (19). Це третє найбільше і завершальне свято різдвяно-новорічного циклу. З ним пов'язують хрещення на Йордані Христа. Відтак у всіх селах, де були церкви, святити воду. Зранку чоловіки йшли до річки чи ставка, вирубували з льоду хреста («йордана»), ставили його поруч з ополонкою і обливали червоним буряковим квасом. Під обід священник, виголосивши молитву, освячував воду, занурюючи в неї срібного хреста. Після цього випускали в повітря кілька пар голубів і вчиняли гучну стрілянину з холостих набоїв.

Відавна в народі посвячену на Водохреща воду вважали своєрідною панацеєю од багатьох недуг; нею також святити будівлі, тварин, збіжжя тощо. І ось загадка: водохрещенська джерелиця може зберігатися протягом року. Дехто схильний вважати, що цьому сприяє срібло від хреста.

До Водохрещ жінки намагалися не полоскати у воді білизну, бо «там чорти сидять і можуть вчепитися». Натомість дівчата у посвячену воду клали калину чи коралі і вмивалися, аби шоки були рум'яними. Загалом до Водохрещ, протягом усіх свят, жінки не ходили по воду; це мали робити лише чоловіки.

Увечері господар, взявши спеціально випечений хрестикоподібний хліб («пиріг», на Закарпатті — «крачун», «хлібець»), йшов до хліва й імітував такий діалог:

- Хто йде?
- Бог!
- Що несе?
- Пирог!

Потім заходив у стайню, благословляв тварин і, розламавши хліб на шматочки, роздавав їм. Наступного ж дня господарі виводили на вулицю молодих лошат та волів, щоб «об'їздити» — привчити до майбутньої праці. Їздили переважно верхи на конях доти, доки тварина не спотіє, а тоді освячували її водою. Подібний обряд — запрягання в сани молодих лошат і волів, так зване «гуртове об'їдження» — влаштовували і на Новий рік.

Після Водохрещ, вважалося, макоть слабнути морози. Тому казали: «Трищи не трищи, а вже минули Водохрещі».

Яскраві хрещенські морози городять білі ярки.

З цим святом пов'язані й прикмети.

Коли на Водохреща риба табунами ходить — на рої добре.

На Водохрещі день теплий — буде хліб темний.

Якщо пасмурно — хліба буде вдосталь.

Йде лапятий сніг — на врожай.

Якщо зоряна ніч — вродяться горіхи і ягоди.

Коли на Водохрещі з'явився повний місяць — бути великій воді.

Удень йде сніг — на врожай гречки: вранці — ранньої, вдень — середньої, а ввечері — пізньої.

Якщо вдень випав іній, то у відповідний день весни треба сіяти пшеницю.

Під час освячення води йде сніг — добре роїтимуться бджоли і колоситимуться хліба.

Вірили, якщо, йдучи на Йордан, пролетять поперед хоругв горобці, то — «велика смерть на дітей, граки — на молодь, а гуси — на літніх».

Івана Предтечі, Хрестителя (20). У цей день виносили з хати хліб і сіль, що лежали на покуті від багатой куті, і, розламавши на шматочки, годували тварин. Це ж саме робили і з сіном. З Івана Хрестителя жінкам дозволялося шити і прости. Не випадково мовиться: «Після Івана Предтечі хто не робить, того б'ють у плечі» чи «Прийшов Іван Предтеча та й забрав свята на плечі». Справді-бо, цим днем закінчувалися зимові святки.

Опанаса, Пів-Івана, Різдвяний день (21). Святкують переважно жінки, бо кажуть, що «Пів-Івана полоще ложки». Цей день збігається з Різдвом, а тому іще називали «вирядженням», або «проганянням свят». Власне на Різдвяний день повністю завершуються всі святки зимового циклу. Літні жінки, прикрасивши гребені, ходили від хати до хати, а потім збиралися в одній з осель за святковий стіл. Ввечері годилося внести до хати мички й коноворотки (на Сумщині цю обрядодію робили на голодну кутю), приповідкуючи: «Тік і притік причинок приволік» — себто можна братися за роботу.

У багатьох регіонах у цей вечір парубки «проганяли кутю» за обрядом, наведеним вище.

Вважалося, якщо вітер повіє зі сходу, то літо буде грізне, а з півдня — грозове. Тому й мовилося: «Який Омелько, таке й літенько».

Маркіяна (23). Його називали ще «Грицем-літозавивачем» — «Який день — таке й літо».

Іній на стіжках — на мокрий рік.

Тетяни (25). Якщо вигляне сонце, то рано прилетять птахи з вирію, а коли сніжно, то дощитиме по літі.

Отдання, Видення (28). Вважають, що в цей день чаклунки дають «данне». В народі побутує безліч повір'їв про те, що деякі люди можуть будь-кого приворожити до себе, наслати різні хвороби тощо. П. Чубинський зафіксував свого часу спогади про те, як можна стати чаклуном: начебто варто піти на те місце, де сходяться три дороги, і здійснити галас, на який неодмінно приповзе гадюка; вбивши її, необхідно розрізати пальця і змішати свою кров з гадючою; якщо рана одразу заживе, то такий вже може «давати данне». Такі чи подібні містичні уявлення у давнину були вельми похідними, а тому цей день пов'язували з чаклуномством.

Опанаса (31). Переважно цей день буває холодним, а тому казали:
З Панасовими морозами жарти лихі.
На Опанаса-ломиноса бережи носа.

*Новий рік — до весни відлік.
На Новий рік прибавилося дня на заячий скік.
Сонце блищить, а мороз тріщить.
Холод не брат, а завірюха не сестра.
Мороз як вітчим, а холод як мачуха.
Зимова днина така: сюди тень, туди тень — та й минув день.
Зимове сонце, як мачуха — світить та не гріє.
Якби не зима, то й літо було б довше.
Сичи не сичи, коли я' на печі.
Синиця пищить -- зиму віщить.
Сніг, завірюха — то зима біля вуха.
На Михайла зима саньми приїхала.
Січень снігом січе, а мороз вогнем пече.
Січень січе та морозить, а газда з лісу дрова вазить.
Січень без снігу — літо без хліба.
У січні вночі панують сови та сичі.
У січневу холодну добу пам'ятай про худобу.
В січні сніг січе з вітрами, а пияк трясє зубами.
Січень наступає — мороз людей обнімає.
Січень не так січе, як у вуха пече.
Січень січися, а ти до печі тулися.
Січень з груднем прощається, а на лютий очі косує.
Січню морози, а лютому — хурделиці.
Січень стрибнув на поріг курячим скоком.
Хвали січень сніговий, травень дощовий, а серпень на хліб рясний.
Сніг, а не лід, зялчий лишає слід.*

*Якщо вночі з'явиться іній — вдень сніг не падатиме.
Кільце навколо місяця — на сильний мороз.
Вечір зоряний — ніч морозяна.
Яскраві присмерки — до холоднечі.
Сорока під стріху лізе — на хуртовину.
Ворони розкаркалися — на мороз, а влаштували в небі хоровод — на сніг.*

Пищать вранці синиці, а горобці ховаються під стріху чи солому — мороз посилюється.
Кінь лягає на землю — перед снігопадом.
Гусак піднімає лапку, ховає голову під крило — на холод.
Якщо тетеруки літають з одиноких дерев і перелітають у гліб лісу — незабаром почнеться буря;
коли ж зариваються в сніг — перед похолоданням.
Миші вилазять з-під снігової подушки й бігають зверху — до відлиги.
Снігур заспівав — на хуртовину.
Якщо пітніють шибки навіть у холоднечу — на потепління.
Багато снігу — багато хліба.
Коли сніг рано ліг — врожай озимини і ярових буде рівним.
Місяць яскравий — до ясної погоди, а блідий, покритий туманцем — до снігу.
Припиниться під вечір сніг — погода покращає.
Якщо під вечір снігопад припиняється, а небо не прояснилося, то наступного дня падатиме сніг.
З'являються коло сонця чи місяця райдужні кола — в найближчу добу погода погіршиться.
Якщо дерева в січні часто покриваються інеєм — на щедрий врожай.
Над лісом або чагарниками повітря засиніло — на потепління.
Якщо січень мокрий та з відлигами — жди холодного літа.
По зимі літо йде: якщо раптом випаде дощ, то такого ж дня влітку споне градом, а коли мороз, то буде снека.
Дзвінко кричать галки — на відлигу. З цього приводу в народі кажуть: «Галки тепла накликали».
Сіра ворона при заході сонця самотиною сидить на верхівці найвищого дерева — чекай лютого морозу.
Пес на снігу згортається «калачиком» — на мороз, а витягується, розкидає лапи — на відлигу.
Якщо пес спить більше, ніж звичайно, знехотя рухається, перестає гавкати — бути потеплінню.
Раннього морозяного вечора дружно розспівалися півні — чекай відлиги.
Якщо вдень свійська птиця відсиджується в курнику — неодмінно збільшиться мороз.
Взимку ліс без вітру шумить — бути хуртовині.
Зимова діброва почорніла — наступить відлига з вітром.
Якщо ясного дня з'являється лапатий та голкастий іній — чекай різкого похолодання і хуртовини;
якщо вночі був іній — сніг удень не йтме.
Ясної днини високо летять проти вітру ворони — за добу-дві нафугає вітру з невеликим снігом.
Якщо після Нового року хмари пливуть проти вітру, то буде сніг.
Сніг сильно рипить під ногами — на мороз.
Увечері в ясну погоду дроти виграють, наче струни, — на негоду.
Далеко чути погук паротяга — на відлигу.
Вечірній зіркопад на нічний мороз.
Синичка зранку пищить — на легкий морозець.
Вовки виють неподалік жител — до морозу.
Неодмінно заморозить, якщо дим з димаря в'ється стовпом; ранкова зоря дуже яскрава; зірки в нічному небі надмірно поблискують і виразно простежується Чумацький шлях.
Якщо січень холодний, липень буде жаркий і грибів не жди до осені.
Якщо січень сухий, морозяний, то буде сухе спекотне літо.

Добрим людям на здоров'я!

На вулиці тихо, хоч мак сій. Сизий димок невпоспіх точиться з димарів, неначе із дідушевих люльок. Ранній зимовий вечір огорнув оселі терновою опинанкою. То там, то там чути покрики криничних корб і журавлів та зрідка доноситься лункий скрип припізнілих перехожих, котрі поспішають битим сніговим путівцем до своїх домівок.

Так уже повелося, що в переддень різдвяних та новорічних свят кожен намагається вчасно повернутися до своєї родини, бо казали: «Хто одіб'ється від сім'ї, той цілий рік блукатиме манівцями...»

В селі нараз поночіє. Лишень вікна покліпують яскравим освітом, і жовтогарячий місяць-пастух, усміхнувшись на крайнебі, освітив безмежний овид, щоб видко було, як пасуться його отарні вівці — зорі.

Святе почуття наповнює дитячу душу невідвладною високістю. Я поспіхом вичищаю сніжок з валянок і поспішаю до хати. Скоро до нас, тішу сам себе, завітає справжня празникова казка.

В оселі затишно й урочисто. Над вікнами палахкотять рукомесні мамині рушники. На покуті поважно гостює в кубельці з пахучого сіна горщик із кутею, котрого щойно прилаштував. Поруч з ним розсусідився дідух. Тугий сніпок, обрамлений кольоровими стрічками, нагадує мені гарячий серпень. Починаючи зажинки, мама зготували першого снопа і однесли його до комори.

— З цього зажину,— сказали опісля,— ми зробимо дідуха.

— А що воно таке — дідух? — поцікавивсь я.

Ненька, вискіпавши хвилюку на перепочинок, розповіли, що віддавна наші пращури готували на різдвяні та новорічні свята обрядову прикрасу — сніпок із житнього або пшеничного колосся. Називали його дідухом.

Назва ця, очевидно, йде від дідів. З ними — патріархами родоводу — пов'язували всю етнічну історію, оскільки «дідівський закон» вважався найвищою формою передачі традицій, їх утвердження і закріплення. У ширшому значенні це означало духовне життя народу і його культури. Це, зокрема, підтверджували й обряди «Пам'яті дідів», котрі чотири рази на рік відзначали як пам'ять предків. Відтак дідух символізував духовні начала етнічної самосвідомості.

І ось він, дідух, зготовлений із пшеничного снопа, як повноправний господар, зайняв почесне місце на покуті. Я, було, хотів поставити поруч ще і ялинку, але мама сказали:

— І тобі не шкода, синку, нівечити лісову красуню? Нехай вона краще живою буде!

Справді-бо, позбавляти життя деревцю заради тимчасової забаганки — невдячна затія. І чим більше я дивлюся на дідуха, тим симпатичнішим він здається мені: золотаві колосочки, обрамлені стрічками, мовби усміхаються до мене; так і праглося доторкнутися до них долонею...

— Може, зодягнеш празникового костюмчика? — звертаються до мене мама.— Незабаром прийдуть віншувальники, а ти й досі не прибрався як слід.

Дивлюся на тата й неньку. Вони вже одягнені у святкове вбрання, і їхні очі яскравіють приємним неспокоєм. Отже, чекають гостей.

Поспіхом витягую зі скрині кортові, майже не ношені штанці та вишиваночку, то їх зготували напередодні мамуса. Ненька підходять до мене, поправляють сорочечку, причісують неслухняного чубчика.

— Подивися, батьку, який у нас вже синок виріс!

Тато обдивляються мене з голови до ніг і ледь помітно усміхаються. Але жодним словом не обмовилися; вони, знаю це добре, вельми скупі на похвалу.

У цей час з обійстя доносяться веселі погуки. Біля вуличного вікна кілька дужих хлопчачих басів заспівали:

Ой чи є, чи нема
Пан господар вдома?

Решта відповіли:

Щедрий вечір, добрий вечір,
Пан господар вдома?

Заспівувачі продовжили:

Ой нема, ой нема—
Він поїхав до млина,
Пшениченьки спетлювати,

Меду-пива купувати,
Меду-пива купувати,
Щедрівників частувати.

Тато, поспіхом накинувши наопащ кожушину, вийшли на вулицю. Крізь прочи-нені двері донеслися погуки дзвіночків.

— А ось і пан господар! — басуватим голосом сповістив ватаг. — Чи дозволите у вашій хаті заколядувати?

— Красно прошу, заходьте! — припрошують тато.

Невдовзі оселя оживає гучним багатоголоссям. Під супровід троїстих музик — сопілки, скрипки і бубна — хвацько похитуються над головами колядників багатокутна зірка, прилаштована на палиці. Її яскравий малиновий колір створює особливий настрій. Я вже знаю, що зіззда — неодмінна власність ватага, себто провідника (а по-нашому — берези) колядників. На цю роль сільські хлопці ще заздалегідь обрали найдотепнішого Мишка Компаня. Він справді вартує того — гострий на слово, вміє невимушено вести діалоги, знає безліч пісень і користується авторитетом.

Слідом за березою, розмахуючи передніми ніжками, прошкує невгамовна Коза. У неї розчепирений писок та гостроверхі роги, якими намагається буцати своїх сусідів. Зодягнена вона у вивернутого кожуха, а тому важко мені впізнати, хто ж це з парубків перевдягся у таку чудернацьку одіж. Козу, як і годиться, тримає на ланцюжку Циган.

Неподалік, приткнувшись до печі, німкує Міхонша. У нього перекинута через плече торбина для віддарунків. На цю роль цілком підходить Грицько Кримчук; здається, сама природа наділила його відповідними якостями — повнотілий, вайлуватий, з постійною усмішкою на вустах...

А ось Ведмедя я таки не впізнав. Хто ж це з хлопців так удатливо перевтілюється у тварину? Невеликий на зріст, він перевальцем тупцювавсь на місці, час од часу подаючи глухе ревіння.

Доки я роздивлявся колядників, ватаг вийшов поперед гурту, тричі стукнувши ув долівку зізззду, мовив:

— Ми завітали до вас, щоб завіншувати оселю та її господарів з Різдвом Христовим та з наступаючим Новим роком!

— Дякуємо за увагу, — відказали мама й тато і низько вклонилися.

Ватаг непомітно змахнув рукою, і дуже багатоголосся заповнило хату розлогою мелодією:

Прийшли щедрувати до вашої хати.
Щедрий вечір, добрий вечір!
Тут живе господар — багатства володар.
Щедрий вечір, добрий вечір!
А його багатство — золотіі руки.
Щедрий вечір, добрий вечір!
А його потіха — хорошіі діти.
Щедрий вечір, добрий вечір!

Тато уважно вислухали подаровану йому колядку і добродично подякували за таку увагу. Натомість закучерявилась інша — се вже особисто для мами.

А в дядька Тимоша гарная жона:
На дворі ходить, як місяць сходить,
У хату ввійшла, як зоря зійшла.
За стіл сідає, як золото сяє.
— Не садить, дядьку, жінки коло віконця,
Коло віконця, коло дірочки,
Бо вкрадуть жінку замість дівочки.

Мамця, бачу, вдоволено усміхаються. Ще б пак: такої похвали їм, здається, ніхто не висловлював. Тато хоч і вдають, що їх ця тема не стосується, але ревнощів не позбавлені.

Та мене щонайбільше цікавить, яку ж віншанівку приготували гості. Я ж бо знаю: якщо колядники відвідують оселю, то неодмінно мають ошедрити піснею і дітей...

Прискіпливо стежу за ватагом, намагаюся не прогавити жодного його поруху. Мишко Компань зненацька піднімає над головою звізду, і хористи заспівують:

Ой у полі овес рясний,
Там Василько коня пасе.
Пасе, пасе, припасає,
Кінь до нього примовляє:
— Ти, Василю, Василечку,
Візьми мене під вуздечку
Та поїдем до дівчини.
— В мене коні не ковані,
В мене сани поломані.
Добрий вечір!

Тато з мамою розцвіли в усмішках. Не відстав од них і я. Тим часом колядники зробили півколо; на середину вийшов ватаг і заспівав:

Добрий вечір тобі, пане господарю!

Гурт відповів урочистим приспівом:

Радуйся! Ой радуйся, земле,
Син Божий народився!

Ватаг продовжив:

Застеляйте столи та все килимами.
Та кладіть калачі з ярої пшениці.
Та прийдуть до тебе три празники в гості.
Ой перший же празник — святее Родження.
А другий же празник — святого Василя.
А третій же празник — святе Водохреща.

— Ой людоньки! — нагло скрикнув Циган. — Щось наша Кізонька захворала!

Усі, в тому числі і я, кинулися до тварини, обступили її. Кізка і справді, так мені здалося, почувалася зле: голова в неї повисла на тулуб, схилилася як нежива, опустилися ратиці, а потім бубуць — і впала на долівку.

Циган, що тримав її на ланцюжку, схопившись за голову, почав бігати док-руж, припадати до тіла, прислуховуючись, чи дихає вона.

— Да така ж добра тварина була, — звернувся співчутливо до присутніх, немовби виправдовуючись, — і розумна, і вдатлива, і до харчів невибаглива. Ой батечки, що ж тепер будемо робити?!

Колядники сумно захитали головами і лишень розвели руками.

— Доктора треба, доктора! — кинувся Циган до тата. — Покличте доктора!

Неньо стенов плечима, мовляв, де ж його взяти в таку пізню пору? Власник Кізки знову зайойкав, бігаючи док-руж тварини. Але сіра, відкинувши ратиці, лежала нерухомо. Мені нараз стало шкода тварини. А якщо й насправді загине, що тоді робитимуть колядники?

— Може, їй води принести? — не втримався я од розпуки. — Зачекайте, зараз принесу кухлика...

Тільки-но я сказав, як хтось з гурту сповістив:

— А ось і доктор з'явився...

— Ведіть його мерщій сюди! — замахав руками Циган.

Колядники розступилися. Поправляючи пенсне, погордно прошкував справжнісінький лікар у білому халаті з шапочкою на голові. Він зупинився і мовив, картаючи:

— Я лікар-аптекарь. Що тут у вас скоїлося?

— Кізка наша захворіла, — слізю припадав побіля нього Циган. — Ледве дихає...

— Зар-га-аз перевіримо, — гордо ствердив лікар-аптекарь і пошився до своєї похідної валізки, витяг звідтіля слухавку та й почав обстежувати хвору тварину.

— Ов-га, — похитав головою. — Надії на виздоровлення ніякої — мусите Кізку дорізати!

Циган і всі присутні почали слізю впрошувати лікаря, аби той допоміг якось врятувати життя Кізоньці.

Виждавши хвилину-другу, доки вгомняться люди, він змахнув правицею:

— Гаразд, спробую!

Діставши з валізи великого шприца, лікар наповнив його рідиною і заповзвся робити укол. Попервах Кізонька лежала нерухомо, але згодом заворушилася, звела голову.

— Ожила! — скрикнув на радощах Циган.

— Наша Кізонька жива! — звеселився гурт.

Подякувавши лікареві-аптекареві, Циган хвацько стьобнув тварину пужалном, і вона тут же звелась на ноги, почала пританцьовувати. Коло нараз розширилося. Троїсті музики вдарили величальної, і всі присутні почали танцювати, приспівуючи:

Го-го-го, коза,	Встрелили козу
Го-го-го, сірая,	В правее ушко,
Го-го, білая,	В правее ушко,
Ой розходися,	В саме сердечко.
Розвеселися,	Пуць! Коза впала,
По сьому дому,	Нежива стала,
По веселому!	А міхоноша
Де коза ходить,	Бере дудочку,
Там жито родить,	Надима козі
Де не буває,	Та й у жилочку.
Там вилягає.	Надулась жила,
Де коза ногою,	Коза ожила.
Там жито копою,	Та й пішла коза
Де коза рогом,	Та стрибаючи.
Там жито стогом.	Та гасаючи,
А в Михайлівці	Своїх діточок
Всі хлопці стрільці —	Та шукаючи.

Кізка, наче нічого з нею й не трапилося, буцалася до присутніх, намагаючись залякати своїми гостроверхніми рогами. Потім, побачивши мене, кинулася стрімголов, приказуючи:

— Та я тебе ріжками заколю, та я тебе ніжками притопчу!

Еге, думаю собі, її оживили, а вона ще й конозиться. Та що тут вдієш! Аби не потрапити під загальний осміх, миттю вискакую на лежанку, потім на піч і ховаюся за комин.

— Я тебе і на печі дістану! — пригрозила гостророга бешкетниця і замекала на всю хату.

— Вгомонися, Кізонько, — заспокоює її Циган, накидаючи ошийника. — Ти краще з господарем хати май справу!

Тварина тут же сікається до батька.

— Зачекай, сіра.— Тато призупиняють долонями її бунтівний дух.— Я відкуплюся,— і поспішають дістати зі скрині заздалегідь приготовлені віддарунки.

Тут як тут з'являється і Міхоноша. Тато вкидають у його лантух яблука, кільце домашньої ковбаси, смаковите печиво, що наготували мама.

— А ось такого ви ще ніколи не куштували! — і подають чудернацької форми сулюю.— Посмакуєте, як завершите колядувати.

Береза підняв посудину і просвітив її крізь каганець.

— Чи, бува, не чародійницькі ліки? — усміхнувсь ватаг.

— Майже,— відповіли тато.— Але, щоб не інтригувати вас, скажу: це медівка, виготовлена за рецептами старокиївських медоварів. Таким напоєм користувалися ще за Володимира Великого. Виготовлений він з меду і лікарських трав. А вистоював я його двадцять п'ять літ...

— Ого-го! За такий віддарунок,— передаючи напій Міхоноші, мовив ватаг,— мусимо піснею завіншувати.

— Давайте попервах повечеряємо,— звернулися до присутніх ненька.

— Дякуємо красно! — відповів Береза.— У нас ще роботи й роботи — півсела тре' обійти.

Нараз подала голос скрипка. Її підтримали бубон і сопілка. Хор заспівав:

Слава нашим господарям,
Що так гречно нас приймали.
Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я!
Що так гречно нас приймали,
Медом-пивом пригощали.
Всі ми раді в цьому домі
Веселенько погуляти.
Та на цей раз вибачайте—
Нам пора вже вирушати!

Ватага колядників під супровід пісні полишила нашу оселю. На душі було воднораз радісно і сумно. Радість — од веселої вистави, що її подарували нам сільські колядники, а сумно — від того, що так швидко скінчилася обрядодія.

Повечерявши дванадцятьма стравами, я ліг спочивати. Одначе сон довго не приходив до мене. Перед очима змінювали один одного святкові персонажі — Ватаг, Циган з Козою, Ведмідь, добрий Лікар і вайлуватий Міхоноша. Які гарні, думалося мені, в нас народні звичаї. Жити б їм та й жити! Адже що є краще, коли в оселю напередодні різдвяних та новорічних свят приходять колядники з найшляхетнішими побажаннями:

Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я!

ЛЮТИЙ

І. Жакевич
Аскольдова могила

Лютьєнь сказав: «Якби я в батькових літах...»

Як нестримно летить час! Здається, ще недавно ми тішилися новорічними обрядами, а вже почався відлік лютого — останнього місяця зими. Хоч за своїм характером він і найконозистіший, та все ж сонце повертає на весну — день уже збільшується майже на три години; мудро підмічено в народному прислів'ї: «Лютьєневий сніг весною пахне».

У багатьох народів, зокрема і в нас, до прийняття християнства, останній місяць зими завершував річний цикл. Це ж стосувалося й давніх римлян. Оскільки лютий вважався завершальним місяцем року, то і його назва означала «очищення» (по-латинському «февруаріс»). Нею й до сьогодні користується більшість європейців. Серед слов'янських народів мають «власні» назви поляки — «люти» та сербохорвати — «веляча» (щоправда, тут послуговуються і латинською назвою).

На Україні, як і в Білорусії, офіційно закріпилося слово «лютий». Його етимологічне коріння пов'язане з конкретними реаліями. Як стверджує відоме прислів'я, це пора надмірних контрастів — вітрів і кривих шляхів, морозів, снігів, відлиг та переметів. Проте в давніший час, а про це йшлося в попередньому матеріалі, на Україні так називали січень. Лише наприкінці минулого століття остаточна назва — лютий — закріпилася за другим місяцем року.

Поруч з офіційною, в багатьох регіонах України користувалися (почасти вони існують і нині) виключно діалектними накличками. Переважна їх більшість характеризує сувору й конозисту вдачу місяця — «сніжень», «лютьєнь», «крутьєнь», «зимобор», «бокогрій», «криводоріг», «межень» (тобто календарна межа між зимою й весною). Яків Головацький зафіксував серед західноукраїнських говірок і такі

назви: «казибрід», «казидорога» — од лексичного «казитися», тобто впадати в лють, скаженіти; саме це визначення, здається, найповніше відтворює природний характер лютого.

З останнім місяцем зими у хліборобів завершувався і традиційний зимовий відпочинок. Селяни починали готуватися до нового хліборобського сезону: вивозили на поля гній, перевіряли зерно, лаштували сільськогосподарський реманент. Тому з лютим міцно пов'язані й природні передбачення погоди — які будуть весна й літо, чи зашедрить врожаєм рік грядущий?..

Звернення до народних прикмет у лютому — явище закономірне, адже не за горами вже весна. На останній місяць зими припадало кілька свят, за якими завбачували погоду. Одним з таких був Юхимів день (10). Спостережливий селянин з самого ранку стежив за погодою. Літні інформатори авторитетно стверджували: якщо в цей день вітряно, то неодмінно все літо буде дощовим. Тому народна поговорка радила: «Якщо мокре літо, то тримай корівку, а як сухе — купи бджілку».

І все ж найбільше вірили в правдешність Стрітіння — найшанованішого свята в лютому. Його давніша, ще дайбозька назва — «зимобор», чи «громовиця»; згодом цей день прибрав остаточне ймення — Стрітіння. За повір'ям, саме 15 лютого зима начебто зустрічається (звідси і похідні назви свят) із весною. Зі Стрітінням пов'язано чимало різноманітних прислів'їв та прикмет. Люди щиро вірили в те, що яка погода в цей день, такою буде й весна, — якщо тепла, то і березень мав би бути раннім, а коли мороз — зима ще довго протримається.

Народний прогностик фіксував всі зміни в погоді. Скажімо, якщо на зимобора випадала відлига, то весна мала б бути ранньою і теплою, падав сніг — дощовою і тривалою, хурделило — пізньою та холодною, а коли хмарний, без сонця — ще дошкулятимуть суворі морози...

Крім того, селяни стежили за розміром бурульок. В цей час, як правило, сонце вже обігрівало дахи і на стрісі з'являлися довгуваті бурульки (в народі їх ще називали «соплями»). Хлібороби ретельно додивлялися ввечері, якої вони довжини: якщо короткі — снігу випаде небагато, а коли довгі, то треба сподіватися на заметілі.

Зі Стрітінням пов'язували свої надії і пасічники. Від того, як капатиме зі стріх водичка, так, вважали вони, перебуватиме до вуликів і мед, себто на щедру чи скупу взятку.

Оскільки пасічництво було одним з найважливіших та найвагоміших промислів, то йому надавали особливого значення. Мед використовували не тільки для харчування та лікування, але й для обрядів — солодкий продукт вживали майже в усіх діяствах: на хрестинах, весіллях, поховальних обрядах; з нього виготовляли смачне питво (медовуху) для храмових свят (так званий конун) тощо. Крім того, пасічництво було єдиним джерелом отримання воску, без якого не могла обійтися жодна культова споруда — церкви та монастирі. Свічками також освітлювали в хатах, їх використовували в похоронних обрядах, на весіллях, а сам віск — у господарській діяльності. Ось чому в народному прогнозуванні погоди «бджолина метеорологія» мала важливе значення.

На останній місяць зими припадає і свято Власа. Для селян це був надміру пошанівний празник. Це праслов'янське ім'я символізувало покровителя свійських тварин. Адже скотарство відіграло не менш важливу роль, ніж мисливство і навіть землеробство. Свійська тварина була не тільки бажаною в господарстві, але й священною. Згадаймо, як шанобливо ставилися люди до корів, називаючи їх «другою марією».

Це ж стосується волів і зосібна коней. Для будь-якого господаря кінь — особлива гордість. Це підтверджують численні прислів'я та приказки, легенди, народні пісні. Досить згадати тексти відомих козацьких пісень, де кінь і вірний слуга, і рідний брат. З вороними пов'язані окремі віхи життя наших пращурів — героїчних охоронців отчої землі.

Відтак майже в кожній родині улаштовували різноманітні обрядодії, щоб убезпечити плодючість тварин і позбавити їх од всіляких хвороб. За традицією, на Вла-

са вже починали організовувати громадські гурти — наймати пастухів, укладати угоди й контракти, котрі суворо регламентувалися звичаєвим правом. Тому казали, що на Власа «весна вже до пастухів заглядає в покутне віконце». Чому, власне, в покутне? Справа в тому, що традиційно хати будували так, аби покутні вікна обов'язково спрямовувалися до сходу сонця.

У лютому на Парфенія (20) припадають так звані «зимові діди», про які я розповім окремо. Але з одним святом познайомлю детальніше. Мова йде по Юхимів день. Той, хто народився 29 лютого, а саме на це число і припадає празник, можна вважати, «обікрав» себе. Лише раз у чотири роки іменниник зможе відсвяткувати свого ангела. Ви, очевидно, здогадалися — йдеться про високосний рік.

Історія його виникнення давня і цікава. Традиційно високосні роки вважалися нещасливими, і їх прихід спонукав селян остерегатися природних катаклізмів — повеней, землетрусів, масових хвороб й пошестей, недороду, голоду тощо. В багатьох давніх літописах фіксуються випадки, коли люди чекали навіть «кінця світу» чи «страшного суду».

Такі передбачення, очевидно, не випадкові. Саме на високосні роки припадають періоди «великого мору на людей та худобу». Але в цьому не варто вбачати лише випадковий збіг обставин чи марновірність давніх вірувань. На сьогодні вже досліджено, що найбільша дія сонячної активності, котра негативно впливає на стан усіх живих організмів, припадає на високосні літа. Спостережливі пращури і підмітили цю особливість.

Цікава і сама історія «виникнення» високосного року. Як відомо, лютий є найкоротшим за кількістю днів місяцем. Тому й вирішили регулювати, завдяки високосним рокам, «недосконалість» календаря.

У глибокій давнині в багатьох народів рік, згідно з сонячним календарем, мав неоднакову кількість днів: у римлян, наприклад, 355, єгиптян — 365. Щоб усунути цю розбіжність, Юлій Цезар в 46 році до нашої ери за допомогою астронома Созігена запровадив так званий юліанський календар, що мав 365 днів і 6 годин. Через кожні чотири роки, отже, набігав «зайвий» день, який долучали до останнього місяця року. Ним був лютий. Так утворився високосний рік.

Але й ця система виявилася недосконалою. Щодоби залишалися «поза обліком» 11 хвилин і 14 секунд, котрі через кожні 128 літ утворювали додатковий рік. А це заважало чітко прогнозувати релігійні свята. Відтак папа римський Григорій XII 1528 року (на цей день неточність становила 10 днів) запропонував пересунути літочислення з 5-го на 15 жовтня, а за вікові високосні роки вважати лише ті, в котрих число сотень ділиться на чотири (наприклад, 1600, 2000). Таким чином, середня тривалість у григоріанському календарі довша за справжню лише на 26 секунд. Цим літочисленням ми користуємося й нині.

Але на одній обставині, безпосередньо пов'язаній з лютим, мушу зупинитися окремо. Всі ми знаємо, що останній зимовий місяць, окрім високосного, має 28 днів. За Гая Юлія Цезаря він, проте, був довшим. Тоді ж римський диктатор, як ми знаємо, провів реформу календаря. На свою честь він перейменував липень («квінтиліс») в «Юліус», віддавши «власному» місяцеві найбільшу кількість днів — 31.

Згодом (27 рік до н. е.) трон римського імператора обійняв Август — онук племінника Цезаря. Його персону сенат вирішив також ознаменувати іменним місяцем. Наступний «секстиліс», себто серпень, уофіційнили в «Август». Але ж цей місяць мав 30 днів, з чим не міг змиритися живий імператор; він самочинно видав новий «реформаторський» наказ — додати до «свого» місяця одну добу, щоб зрівнятися з липнем. Відтак два сусідні місяці, усупереч логіці, мають однакову кількість днів.

Імператорська самозакоханість перемогла, але симетрія календаря порушилась. Адже день, котрого «вкрав» собі Август, зробив лютий куцішим, бо саме від нього було взято одну добу. Все це певний час створювало труднощі у місячечисленні. Але час поступово згладив справедливі парікання астрономів на імператора,

який у такий спосіб увічнив себе як реформатора календарної системи. Саме йому — Августові — мають і «завдячувати» ті іменинники, котрим доводиться відзначати свій день народження раз на чотири роки...

Ось така забавна історія з останнім місяцем зими. Недарма мовиться: «Січень, Пилипе, снігом засипле, лютий, Миколо, голками коле, а березень, Андрію, то дощем, то снігом сіє». І все ж найточніше характеризує його народне прислів'я: «Лючень сказав: «Якби я був у батькових літах, то бику-третьяку роги вирвав би!» Проте сила у нього вже не батькова, бо лютий зиму видуває, а березень її ламає.

В останній місяць зими скорочуються й вечорниці. Все рідше й рідше збиралися хлопці й дівчата на свої традиційні гулі. Та це й природно: коротшали ночі, в господарствах прибавлялися додаткові клопоти — потрібно було готуватися до найвідповідальнішої для селянства пори року. Люди жили світлим пробудженням природи — весни, яка вже не за горами.

Народний прогностик

Макара (1 лютого). У давнину казали: «Який Макар, такий і товар». Якщо погода ясна, стверджує інше прислів'я, то і весна буде красна, себто рання й тепла.

Напівзимника (4). «Якщо Напівзимниця дорогу перемете, то корінь підмете».

Якщо схопиться хурделиця, то весь тиждень буде негожий; коли ж опівдні усміхнеться сонце, то закличе в гості ранню весну.

Оксани-Дороти (6). За цим днем прогнозували весну.

Яка Оксана, така й весна.

В лютім Дорота заповідає сніги та болота.

Коли день ясний і тихий, то весна буде жою; якщо в обід сонце, то рання весна, а коли хурделиця, то затягнеться надовго.

Напівхлібниці (8). З нею пов'язували перелом зими, тому казали: «Який день, така й весна».

Юхима (10). Якщо вітряно, то літо буде мокрим, бо «Юхим приніс вітер на сире літо».

Трьох святих (12). У цей день не можна прости, щоб протягом року не було наливів.

Трохима (14). Якщо вітряно, то літо буде мокрим.

Стрітєння, громниці, зимобор (15). Зі Стрітєнням пов'язували надії на весну. Вважалося, що в цей день зустрічається зима з літом. З цього приводу казали: «Прийшла громниця — зимі половиця», оскільки «В цей день лютий до березня приїхав».

На честь Стрітєння в церквах робили відправи, святити воду й свічки. Побутувало повір'я, що «громниці» (посвячені свічки) вельми помічні від грому. Їх спеціально тримали в господарствах, і коли надходила гроза, то запалювали, щоб «грим хати не підпалив», а токож давали в руки тим, хто помирав, коли читали відхідну. Посвяченою в цей день водою лікували хворі місця й пристріт. Навіть чумаків, які вирушали в далеку дорогу, господар, давши хліб та сіль, скроплював

стрітенською водою, а також волів і мажару, приказуючи: «Боже, тобі поможи!»

Кожен господар на Стрітення ретельно спостерігав за погодою, оскільки, як уже мовилося, зустрічаються зима з літом. При зустрічі літо казало:

— Помагай тобі Біг, зимо!

— Дай, Боже, здоров'я,..— відказувала вона.

— Бач, зимо,— говорило літо,— що я наробило і напрацювало, ти все поїла і попила!

Найбільш завбачливі навіть складали прогностик на кожен годину дня.

Якщо під вечір потепліло, то вважалося, що літо перемогло, а тому «зима йде туди, де було літо, а літо йде туди, де була зима». Відтак примхи природи народжували численні прислів'я й прикмети.

Якщо на Стрітення півень води нап'ється на порозі, то на Явдохи (14.03) віл напасеться на дорозі.

Коли на громницю півень нап'ється водиці, то на Юрія (6.05) кінь напасеться травиці.

Якщо на Стрітення півень нап'ється води, то хлібороб набереться біди.

На громницю маєш зими половицю.

На громницю ведмідь буду свою або руйнує, або заново будує.

Якщо на Стрітення мороз буває, то ведмідь свою буду розбиває.

Як сонце ясне на громницю буде, то більш ніж перед тим снігу випаде всюди.

Як на громницю день ясний, то буде льон прекрасний.

Як на громницю з дахів ся тече, то зима довго ся приволоче.

Як на Стрітення метіль дорогу перемиає, то корм відмиає.

Як на Стрітення капає зі стріхи — не знайдеться з літа потіхи.

Дуй не дуй, не к Різду йде, а к Великодню.

Як капає зі стріх, так капатиме з вуликів.

Ясний і тихий день — на хороший врожай і рйбу бджіл.

Коли на Стрітення відлига — пропаде ще весна надовго.

Якщо на деревах іній — зародить добре гречка і бульба.

Якщо вранці випав сніг — на врожай ранніх хлібів; коли ж у полудень — зернові будуть середні, а у вечері — недорід.

На дахах довгі бурульки — стільки ще випаде снігу.

Стрічаються на Стрітення зима з літом, щоб поборотися — кому йти вперед, а кому назад.

На Стрітення обертається птиця до гнізда, а хлібороб до плуга.

Як капає зі стріх, то буде так капати з очей (себто ще повернуться морози).

Якщо на Стрітення холодно, то вже скоро весна.

Зимобор з відлигою — на ранню й теплу весну, зі снігом — на дощову й тривалу, а коли хуга — весна буде пізня й холодна; якщо в цей день не видно сонця — чекай суворих морозів.

Парфенія (20). На цей день припадали «зимові діди», хоч починаються вони на другому тижні перед Великим постом. Переважно відзначали їх у п'ятницю, яку називали «поминальною» або «дідовою».

Це давні й високогуманні обряди поклоніння (вшанування) пращурів. До кожного дня готували обрядову страву і залишали на ніч для небіжчиків, «щоб діди повечеряли». Деінде коливо, виготовлене з куті, меду та узвару (до речі, це їство ще називали «четвертою страшною кутею», бо готували її і на поминки), відносили й на могилки.

Крім зимових, були ще «весняні діди», що припадали на другий тиждень після Великодня, «літні» — в п'ятницю на останньому тижні перед зеленими святами та «осінні» — в останню п'ятницю та суботу перед пилипівськими запусками. В ці дні не брали шлюбів і не організовували будь-яких розваг.

Прохора і Харлампія (23). До Прохора баба охала: «Ой, холодно!» А прийшли Прохір і Влас: «Вже весна у нас!»

Свято робочої худоби. Святять воду і кроплять нею тварин.

Власа (24). Святий Улас, як і Юрій, вважається захисником і покровителем свійських тварин. Літні люди подекували, що Влас у цей день пильно наглядає за тваринами, а тому чоловіки нагадували своїм жінкам:

— Дивіться, молодиці, щоб завтра принесли раненько водиці з криниці!

Нею наповнювали пляшечки, вкидали туди шматочок воску зі страсної свічки і ставили на покуть, де вона мала стояти три дні. В цей час Улас освячував її. Потім частину води вливали в криницю, а рештою скроплювали тварин.

Крім того, ті господарі, в яких було чимало худоби, спеціально наймали молитву, після цього з іконою і святводою ішли до стайні, щоб благословити тварин. Під час молебня освячували і свічку, якою лікували хворе горло.

На Херсонщині в цей день відзначали так званий «Бабський празник». Жінки намагалися не працювати; винятком було — намикати три мички з клоччя, щоб ними «підкурити корову й теля». Під обід молодиці йшли до шинку і «замочували корови, щоб були лагідними». Потім, повернувшись додому, днищами (пристроєм, в який застромлювали гребеня) «били своїх чоловіків, аби вони були ласкавими до своїх дружин».

Після Власа невдовзі наступав піст, а отже, і закінчувалися весілля. З цього приводу казали: «Оляся, на заміж не ласься».

З Власом пов'язували і закінчення зими: «Прийшов Влас,— мовить прислів'я,— з печі злазь» чи «Пролив Улас олії на дороги — пора зимі вбирати ноги».

Якщо цього дня відлига, то морозів більше не буде.

Мелатія (27). Погожий день — літо буде гарне, але морози триватимуть.

Касяна (29). Він випадає один раз на чотири роки, тобто на високосний, і вважається нещасливим днем. З цього приводу в народі побутує така легенда.

Якось Касян та Микола йшли в церковних справах, зодягнувши білі ризи. Дорогою вони зустріли бабусю, що загрузла в багноці. Миколай і каже:

— Давай, Касяне, допоможемо старенькій.

— Я не можу,— відповів попутник.— Мої білі ризи забрудняться...

Миколай тим часом допоміг бабусі вибратися з болота, але при цьому замастив свою одіж. Йдуть обоє мовчки, коли це їм назустріч вийшов Бог і питає:

— Чого це в тебе, Миколаю, брудні ризи?

— Там, дорогою, загрузла бабуся,— відповів,— то я рятував її.

— А в тебе чому чисті? — звернувся до Касяна.

— А я не побажав бруднити.

— Гарзд,— відповів Бог,— якщо ти злегковажив святу заповідь — допомагати людям у біді, то пам'ятати тебе будуть раз на чотири роки, а Миколая за його добрий вчинок відзначатимуть двічі на рік!

Справді-бо, якщо Касянів день припадає тільки на високосний рік, то Миколая святкують щороку два рази — весною і взимку. Відтак вважається, що Касян спонукає на нестачу кормів і падіж худоби.

Загалом образ Касяна, за народними уявленнями, не вельми привабливий. Не випадково ж на похмуру людину казали: «Чого ти Касяном дивишся?» Він символізував надмірно сердитого і немилосердного чоловіка з довгими до колін бровами, віями та бородою, за якими нікого не бачить протягом трьох літ. Четвертого року брови піднімаються, і зле тому, на кого він подивиться: на людей — їм горе, на

скот — на нього падіж. Вважалося, що той, хто народився 29 лютого, буде нещасливим. «Касян оком глянув,— відгукувалися про таких, — не буде з нього рожденного добра».

Люди в цей день намагалися не вставати з ліжка до схід сонця і не виходити на вулицю, щоб «Касян не глянув своїм зором», а також не працювати, аби не розгнівати немилосердника.

Якщо на Касянів день багато снігу, то буде велика повінь.

Настав лютий — тверезий взутий, а пичк босий всяк.

Питає лютий, чи добре взутий, бо прийде марець і вхопить за палець.

В лютім сонце йде на літо, а зима на мороз.

Вже лютий геть підгриз — кидай сани й бери ніз.

В лютому зима вперше з весною стрічається.

Лютий воду відпускає, а березень підбирає.

Лютий виганяє ковалів з гуті.

Лютий — гострокутий.

Лютий додає до весни охоти, але ти взувай ще добре чоботи.

Лютий — місяць вітрів і кривих шляхів.

Лютневий сніг весною пахне.

Лютий ведмедю в барлозі бік пригріває.

Лютець сказав: «Якби я в батькових літах, то біку-третяку роги вирвав би!»

Якби мені та сила, що в січні, каже лютий, то я біку-третяку роги вломив!

Часом лютий змилюється, що людина роздягнена, але часом такий гострий, що змерзне аж до костей.

Лютий зиму видуває, а березень її ламає.

Ще рано лютому до березня в свати ходити.

На лютий «Добрідень», березневим «Здорові будьте».

Як лютий не лютий, а на весну брів не хмур.

Січню морози, а лютому хуртовини.

Лютневий сніг, мов з рукава.

Лютий сильний хуртовинами, а березень капіжем.

Як в лютому гукнеться, так восени відгукнеться.

Лютневі прикмети — метелиці та замети.

Лютий зиму на ніч замикає, а березень весну в гості припрошує.

Зима хоч припікає, зате комарів немає.

Зимове сонце, як мачушине серце.

Холод не брат, й заметіль не сестра,

Зима хоч і біла, та снігу не їсть, а тільки сіно.

Зимою сонце крізь плач сміється.

Мороз такий, аж зорі скачуть.

Йди, зимо, до Бучина, бо ти вже нам наскучила.

Сніг лапчатий — на негоду й мокречу.

Якщо птахи сідають на верхівки дерев — перед потеплінням.

Коли галки здіймають несамовитий галас, то буде відліг.

Горобці дружно цвірінкають — на відлігу.

Якщо сорока заховалася під дах, а снігур заспівав — бути хуртовині.
Голуби воркують — тепло віщують.
Півні ввечері розкукурікались — на відлигу.
Кури рано сідають на сідало — вночі приспичить мороз.
Гуси ховають дзьоби під крило чи стоять на одній нозі — на холод.
Свійські свині згрібають барліг і ховаються в нього — перед великим морозом.
Купаються ворони — на негоду, каркають усією зграєю — на мороз, влаштовують в небі хороводи — на снігопад, сідають на землю — на відлигу, вмощуються на нижніх гілках дерев — на вітер.
Кіт шкрябає підлогу — на вітер і завірюху, дере стіну — на негоду, лежить черевцем догори — на відлигу.
Ясний місяць — до холоднечі, а круторогий — на мороз.
Якщо рано в небі з'являється «попіл» — червоніє небо, то на вітер, а як увечері, то на сніг або дощ.
Хмари йдуть низько — буде холодно, а коли плывуть проти вітру — на сніг.
Шумить зимовий ліс — чекай відлиги.
Довгі сухі гілочки ялини на хуртовину згинаються, а на погоду розпрямляються.
Гуси й качки купаються в снігу — на відлигу й вітер.
Білі хмари — на мороз, ясні сутінки — на холоднечу.
Ранкова зірниця швидко гасне — на мороз.
Дме вітер, а іню не було — чекай бурі.
Сніг йде лапатий — на тривалу негоду й мокречу.
Червоний вогонь у печі — на мороз, білий — на відлигу, а коли жар збивається у «кім'яхи» — на тепло.
Придивіться до візерунків на шибі: якщо їх пагони спрямовані вгору — морози триватимуть, а коли вниз — буде відлига.
Сильний сніг уночі та на світанку при слабкому вітрі віщує сонячну денну погоду.
Сніг йде, мов крупа, — чекай на тиждень морозу.
Якщо сніг гне гілля, врожай буде рясний.
Півень хвоста волочить — буде снігопад.
Багато взимку іню — влітку багато роси.
В лютому дерева вкриваються пухнастим інеем — на щедру медову взятку.
Глибокий сніг узимку — на дощове літо.
Зимовий туман стелиться по землі — на одлигу.
Дим із комина з підвітряного боку закручується мало не під гострим кутом до землі — чекай снігопаду.
Грім нарвесні на голе дерево — погано вродять зернові.
Свиня рохає, хоч і сита, — на мороз.
Лягає на сніг пєс — невдовзі потеплішає, а коли валяється — завтра буде завірюха.
Якщо розсіл у діжці із квашеною капустою зменшується — на мороз, прибавляється — до відлиги.
Віконниці риплять на мороз.
Корова закидає хвоста на спину — чекай вітру й опадів; увечері п'є багато води — на мороз.
Великі бурулі на піддашках — буде добрий урожай кукурудзи.
Якщо вербові двері туго відчиняються — чекай відлиги.
Пугач кричить — на відлигу.
Перед хуртовиною свиня лягає пєском до вітру, а корова, напившись води, здригається.
Рано-вранці побачиш самотнього крука високо в небі — чекай лютого морозу.
Вранці сорока стрибає з гілки на гілку — на відлигу.
Якщо зайці чутливо сплять і здалеку чують мисливців — стоятиме суха морозяна погода, а коли вибігають з-під ніг — відлига втримається.
Снігурі туляться до оселі — на великий снігопад.
Якщо в хаті без причини відчутно знижується температура — потепліє невдовзі.
Якщо басок на скрипці за ніч допустився — чекай відлиги.
Сонце сходить за хмари — на снігопад, а коли довкіл нього кільце — на вітер.
Буде сильний мороз, якщо в одному дуплі побачите кілька білок.
Притихли кімнатні птахи — на мороз.
Ворона заховала свого дзьоба під крило — сильно похолодає.

Іній на деревах — на мороз, туман -- на відлигу.

Коли тиш чорніє зимою на відлигу.

Як надворі «молодиться» — засуває видноколо хмарою — то буде сніг або дощ.

Якщо взимку зривається лід на річці й утворює затори, то літо не буде вродливим.

Нараз в зимовий сонячний день у горах з'являється веселка — біла дуга, то при долинах морозити-ме, але недовго.

В котрий час по зимі вітер, то в такий же день він відновиться влітку.

Вечеря для дідів

Цей неординарний випадок трапився у перші повоєнні літа. В сусідньому селі з'явився незнайомиць. Обвішаний торбинками, він обходив оселі, випрошуючи милостиню. В ті нелегкі роки таких ходаків було безліч. Але цього сприйняли по-особливому: чоловік похилого віку, заходячи в хату, зупинявся біля дверей і, показуючи на торбинки, прохав ошедрити його куснем хліба чи будь-яким іншим їством.

Попервах люди запідозрювали прошака (так у нас називали тих, хто ходив по милостиню), який начебто хотів викликати співчуття до себе, мовляв, пожалійте глухонімого. Але в одній з осель, коли чоловік почав імітувати руками, щоб переночувати, сумніви відпали. За добрим давнім звичаєм йому не відмовили. Повечерявши, чужак одразу ліг спочивати. Посеред ночі він нагло застогнав. Що не робили господарі — і чай з калини пропонували, і примочки клали на чоло та тім'я — ніщо не допомагало. Довелось удосвіта покликати сільського фельдшера. Той, уважно оглянувши хворого, сумно похитав головою: справи, мовляв, кепські — двостороннє запалення легенів...

Передчуваючи, що може трапитися зле, хатні намагалися довідатись у незнайомця, звідкіля він і чи є у нього рідні або близькі. На жодне із запитань хворий так і не відповів. Цю таємницю він навічно поніс із собою — наступного ранку небіжчикові схрестили руки на грудях.

Ховали чужинця всім селом. На дерев'яному хресті, оскільки ніхто не знав ні прізвища, ані дати народження покійника, вирізали напис: «Тут покоїця безродний. 1946 р.». Щороку на першу після Великодня неділю, справляючи поминки на сільському кладовищі, кожен житель села почергово прибирав самотню могилку і наймав громадську панахиду.

Цю сумну і водночас шляхетну історію, пов'язану з незнайомцем, я пригадав не випадково. Чимало сучасників вже призабули, де спочивають їхні найближчі родичі. Нерідко доводиться бачити, як позаростали могилки при живих дітях. Що вже говорити про безіменні поховання!

Але ж споконвіку в нашого народу було розвинуте високе почуття поваги і шанни до тих, хто одійшов у вічність. І стосувалося це не тільки родовідних осіб, але й чужинців, яких доля закинула в далекі краї. Отож давайте разом пригадаємо наші давні й добрі звичаї.

Не всі, очевидно, знають, що первісна форма — ще до впровадження християнства на Русі — поховання набіжчиків здійснювалася через трупоспалення. Біля тіла покійника спочатку влаштовували обрядову утчу з всілякими забавами та ритуалізованими діями. По завершенні обряду тіло «відавали вогню», тобто провадили кремацію. На місці схорону висипали високу могилу. Особливо урочисто робили ці обряди на честь удільних князів, воїнів і знатних людей.

Донедавна майже на всій території України було безліч таких поховань. У народі ці місця вважалися священними — їх не розкопували і не розорювали. На жаль, останнім часом деякі господарники зазіхнули і на всенародні святині. Більшість курганів уже розорано.

З прийняттям християнства обряд трупоспалення було замінено похованням тіла покійника у могилках. Але шана до давніх курганів залишилася непорушною.

Відтак шанобливе ставлення до пращурів, що узвичаїлося в науковій термінології як «культ предків», віддавна мало високоморальні риси. Однією з форм була незаперечна повага до небіжчиків. Віддавна місця, де ховали померлих, як уже мовилося, вважались священними. Переважно це були пагорби, обіччя шляхів та цвинтарі культових споруд. При цьому намагались уникати сусідства з розважальними закладами чи громадськими осередками. Щоб могилкам надати своєї камерності й затишку, на цвинтарях висаджували спеціальні породи дерев, залежно від регіональних природних умов. На Поліссі, скажімо, це сосна, ялина, акація, калина, верба, береза. На гробках приживляли також і традиційний барвінок. У давніші часи на місцях поховань обов'язково висаджували і дуби; як ми знаємо, саме це дерево вважалося ритуальним: біля нього дайбожичі влаштовували капища, справляли жертвоприношення, з них виготовляли ритуальні статуї, оскільки дуб символізував довголіття й безсмертя. Відтак його не можна було використовувати для господарських потреб. Це вже пізніше цей звичай втратив своє первісне значення.

Поховальний обряд має свої суворі канони. За християнським звичаєм небіжчиків ховають головою на захід. Крім того, на цвинтарі раніше заборонялося хоронити тих, хто вмер «не своєю смертю», себто наклав на себе руки чи утопився, а також убивць, розпусників тощо; їхні могилки знаходилися за межею цвинтарів. У такий спосіб християнська мораль остерігала від небажаних вчинків.

У нашій уяві хрест на могилі — одвічний атрибут поховань. Однак з'явився він значно пізніше, ніж християнство стало пануючою релігією на всій території України — середина XVII століття (маю на увазі глибинне Полісся, де ще довго вірували у дайбожичів). Попервах на місцях захоронення насипали невеликі пагорби й обносили їх «зарубами» чи «зарубками». Обтесані, квадратної форми бруси закріплювали на кінцях «в замок», тобто в заруби. Така форма в'язки кутів характерна для давніх жителів і культових споруд. Залишки зарубів збереглися і на Золотих воротах у Києві, які свого часу будували майстри з Полісся.

Кількість зарубів залежала від товщини брусів. Це переважно два або три вінці. Замість хреста на могилку клали камінь чи висаджували деревце, переважно берізку, і озеленювали барвінком. До сьогодні поховання «в заруби» збереглося лише в одному селі на Україні — Сварицевичах, що на Рівненщині. Щоправда, такі пам'ятки були і на давніших похованнях у моєму та сусідніх селах у перші повоєнні літа. Однак поруч із зарубами неодмінно стояли хрести. Це, очевидно, вже комбінована форма — елементи дайбозького і християнського звичаїв.

Могилки, як правило, огороджували тинами або обсаджували деревами. На них заборонялося випасати тварин, організовувати будь-які забави або ігри, вирубувати для господарських потреб лісонасадження. Кожен, хто заходив на могилки або проходив повз них, неодмінно знімав головний убір, віддаючи шану покійникам.

Це стосувалося й одиноких у степу чи обіч доріг поховань, переважно козацьких та чумацьких могилок. До них завше ставились з особливою шанобою. Козаки, вирушаючи в похід чи повертаючись додому, неодмінно зупинялися біля загиблих побратимів, згадували їх незлим тихим словом, віддаючи шану пострілами з мушкетів.

Чимало пісень оспівують і чумацькі поховання. Мандруючи довгими і нелегкими шляхами багатостражденної України, чимало з них помирало в дорозі. Пам'ятаєте відому народну пісню:

Ой у полі криниченька, чумак волів напуває.
Воли ревуть, води не п'ють: доріженьку чують.
— Бодай же ви, сірі воли, та до Криму не сходили,
Як ви мене, молодого, навів засмутили.—
Помер, помер чумаченько в неділеньку вранці,
Поховали чумаченька в зеленім байраці.

Насипали чумаченьку високу могилу,
Посадили на могилі червону калину.
Прилетіла зозуленька та й сказала: «ку-ку!»
— Подай, сину, подай, орле, хоч правую руку!
— Ой рад би я, моя мати, обидві подати,
Да налягла сира земля, не можна підняти!

Ховали чумаки своїх побратимів з великими почестями. Переважно на обочинах або перехрестях битих шляхів. На могилі висипали високий пагорб, ставили хрест і висаджували калину, вербу чи тополь. Щоразу, проїжджаючи валками, чумаки мали за звичай досипати на узвишшя шапку землі, від чого поховання завжди були помітними. Саме ця обставина, очевидно, і послужила Тарасові Шевченкові благословитись у «Заповіті»: щоб «було видно, було чути, як реве ревучий».

До козацьких і чумацьких одиноких могил у народі завше ставилися з особливим благоговінням. Їх постійно доглядали, висаджували квіти, кущі калини. Про це стверджує й пісня:

Та й висипали при дорозі
Високу могилу,
Посадили в ізголов'ї
Червону калину.
Будуть пташки прилітати,
Калиноньку їсти —
Будуть йому приносити
З України вісти.

Отримувати з України вістки — одвічне бажання тих, хто помирав далеко від батьківської землі. Споконвіку праглося людині знайти постійний прихисток біля своїх рідних і близьких. Але не завжди це вдавалося. Помираючи в чужині, захисник отчої землі сподівався, що і після смерті він залишиться в пам'яті своїх нащадків. Ось чому в багатьох піснях оспівується журба й туга за рідною землею. Якоюсь мірою це мала компенсувати давня українська символіка — китайка як обов'язковий атрибут у похоронах козаків та чумаків, військова чи професійна амуніція і, звичайно, національні символи, про які так поетично і хвилююче сказав Василь Симоненко: ◆

І якщо впадеш ти на чужому полі,
Прийдуть з України верби і тополі,
Стануть над тобою, листям затріпочуть,
Тугою прощання душу залоскочуть.

Скільки їх, безіменних могил, розкидано на всій планеті. Це й емігранти, нелегка доля яких гнала на заробітки в заморські краї, і тисячі козаків, силоміць відправлені жорстоким тираном Петром І на будівництво північної столиці і на кістках яких серед боліт вирросло місто, і великомученики сибірських заслань, будівники Біломорсько-Балтійського каналу, і мільйони каторжників і убієнних органами НКВС у сталінських таборах та найбільшого людомору в 30-х роках... А ще скільки полягло у боях Великої Вітчизняної війни. Більшість з них так і не повернулися до рідних місць.

Я пригадую тяжкі воєнні роки. На наших сільських кладовищах чи не щодня з'являлася свіжа могила і символічний на ній хрест з написом. Як тільки родина отримувала чорнову, всім селом збиралися на поминки: робили труну, заповнювали збереженими в домівці речами небіжчика і, викопавши могилку, хоронили їх. Щоразу на провідну неділю матері, діти чи дружини відправляли панахиду. Хоч родичі не завжди й знали, де загинув воїн, але рідні намагалися зберегти пам'ять

про небіжчика. Це диктувалося давнім звичаєм, який вимагав глибокої шани до покійників. Тому, думаю собі, чи не прийшла пора скористатися, хоч із запізненням, традицією своїх предків — у всіх без винятку селах висипати на кладовищах символічні братські могили тим, хто загинув у сталінських таборах-катівнях або помер од голоду, і поіменно назвати великомучеників, допоки ще лишилася про них пам'ять.

Живий, мовить народне прислів'я, думає про живе. Але чим далі відходять літа, людина починає глибше і нагальніше усвідомлювати, що вона на цьому світі тимчасовий гість. Тому завбачливіші селяни намагалися заздалегідь підготувати «на смерть» одяг (до речі, цей звичай серед літніх людей зберігся деінде й дотепер). «Це для того, — пояснюють інформатори, — щоб не завдати зайвого клопоту родині, їй і без цього нелегко буде...»

У давнину було за звичай: люди похилого віку завчасно замовляли труну. Її мав зробити сусідський тесля — рідним і близьким заборонялося брати в цьому участь. Труна, як правило, мала бути наповненою збіжжям, бо, казали, «коли вона пуста, то швидко кличе мерця». Я пам'ятаю, як моя бабуся, що також тримала труну «на смерть», замикала її ключем і ховала його від нас, хатніх, щоб хтось не взяв, бува, бодай жмені зерна для курчат. Не беруся стверджувати достовірність народної прикмети, але виготовлена труна простояла в коморі «без діла» сімнадцять років, накликаючи на мене, хлоп'яка, острах.

Неписаним був звичай виконати останній заповіт небіжчика. Здебільшого це стосувалося як, де і біля кого поховати, яким чином розпорядитися посмертним майном тощо. Навіть за умов родинних незгод, останній заповіт покійника неодмінно виконувався: хто ж порушував його, наражався на вселюдську зневагу.

Але останнім часом ці давні, до речі, характерні й для багатьох інших народів, обітничі майже не виконуються. Їх порушувати змушувало офіційне шельмування атеїстичних держиморд. Багатьом відомо, як суворо карали службовців, зосібна, членів партії, коли ті намагалися виконати останній заповіт батька-матері — поховати їх «за християнським звичаєм». Та варто було аморальному чиновничкові, в руках якого була влада, дізнатися, бодай навіть з анонімки, що його підлеглий виконав прохання найдорожчої людини, як тут же «вживалися найсуворіші оргз'ходи»: такого привселюдно ганьбили в колективі, виносили догани, навіть звільняли з роботи. Скільки войовничі атеїсти скалічили людських долі!

Наведу лише один випадок. Відомий український поет і блискучий перекладач Борис Тен ще за життя залишив свій останній заповіт — поховати його поруч з дружиною. На схилі літ старійшина нашої літератури постійно обходжував облюбоване ним місце, просячи близьких і знайомих виконати прохання. Але у товсто-стінних житомирських кабінетах найвищого рангу бездушні чинуші, незважаючи на прохання громадськості, вирішили по-своєму: спеціальною ухвалою відвели місце поховання зовсім на іншому кладовищі. Цей вчинок як наругою над людською пам'яттю інакше й не назвеш. Якщо вже для такої людини не знайшлося клаптика землі, то що говорити про дотримання заповітів звичайних смертних — їх просто не брали до уваги...

Глибоке коріння народної моралі охоплювало всі нюанси ритуально-похоронних обрядів. Традиційно в селах, якщо тяжко хворіла людина, то про це одразу довідувались краяни. Кожен, переважно однолітки, сусіди, родичі та друзі, мав за обов'язок прийти до вже приреченої людини на так зване «прощання» або «прощення». Ця високогуманна акція продиктована найблагороднішими спонуканими — людина, що навечно відходить із життя, має очиститись од «світських гріхів».

Гріх в народному розумінні категорія конкретна, принаймні не та, яку нам намагалися втовкмачити атеїсти; крім понять релігійних, серед простого народу існували й чисто життєві. У повсякденних взаєминах всяке траплялося — і сварки, і образи, і підступні вчинки. Нерідко вони переростали у довготривалу ворожнечу чи неприязнь. Незаслужено нанесена травма сприймалася як тяжкий гріх, спокутувати який могла людина щирим каяттям і вибаченням. Для цього були в ужиткові

найрізноманітніші форми. Найосновнішою — це передсмертні прощення. Ними, власне, і полагоджували переважно більшість гріхотворних вчинків.

Приходячи на «прощення», одне одному казали: «Я согрішила (чи согрішив) перед тобою, в чому щиро каюсь. Вибач мені за содіяне!» — «Пробачаю тобі, — відповідав опонент, — але й ти вибач мені, може, і я согрішила (согрішив) перед тобою злим словом, необдуманим вчинком». Тричі повторивши такі чи близькі діалоги, люди наостанок цілувалися.

У багатьох сучасників ці дієства можуть викликати посмішку. Але не будемо засуджувати їх — все це від незнання нашої давньої звичаєвості. Адже саме в такий спосіб люди знаходили можливість полагодити конфлікти, а відтак і вибачати одне одному, що, на жаль, бракує нам нині. За допомогою «прощення» знімалися «побутові нашарування», полегшувалися передсмертні болі. Не випадково серед людей побутовало магічне значення вислову: «Я тобі до самої смерті не вибачу!» Та минав час, і люди перед смертним одром все-таки вибачали одне одному.

...Людина відійшла від життя. Ця подія завжди болісно сприймалася серед односельців. Традиційно було за святий обов'язок прийти на прощання з небіжчиком, полегшити горе рідних, провести його в останню путь. У цей день, як правило, припиняли будь-які громадські роботи, розважальні дієства і забави. Під час траурної процесії, в якій брали участь усі мешканці села, будили всіх, хто спав, навіть немовлят, щоб «віддати останню шану». Труну переважно несли на руках, роблячи зупинки на перехрестях доріг та місцях, так чи так пов'язаних з прижиттєвими діями покійника.

Для кожної вікової та професійної категорії людей існували, незважаючи на спільність, і окремі різновиди поховальної обрядовості. У нас немає можливості детально зупинитися на всіх. Але про похорони незаміжньої дівчини чи юнака варто згадати, оскільки цей звичай на більшій території вже втратився.

Здавна на Україні, коли помирала дівчина чи хлопець, їх ховали за спеціальним сценарієм, з так званим «весільним церемоніалом». Для прикладу наведу опис похорону дівчини на Волині.

У народі його називають «з церемонією», себто з відтворенням деяких елементів весільного циклу. Небіжчицю наряджали в біле шлюбне вбрання і «вельон» — весільний вінок (подекуди коси залишали розплетеними). В узголів'я клали квіти, поруч — перстень та хустину, а наспід — суkenку (якщо хоронили хлопця, то — лкльку, капшука з бакуном, медівку, тобто те, «що він уживав»).

Соснову домовину оббивали чорним крамом, а поверх нього застиляли білий перкаль, на кінцях якого робили «зубчики». Труну до могилок несли лише на руках шестеро хлопців у чорному одязі з чорними та жовтими стрічками; ними, як і вишитими рушниками, пов'язували, за весільним звичаєм, мовби сватів; решта юнаків мали на руках білі пов'язки (традиційно білий колір символізував незайманість дівчини, чорний — смуток, а жовтий — розлуку).

Попереду йшла довга шеренга дівчат з вінками, за ними — чоловіки «супроводжували» дубового хреста, перев'язаного рушником.

Четверо дівчат з білими пов'язками несли на рушниках прикрите килимом віко і вінок та коровай (якщо це був хлопець, то замість короваю тримали хліб з рушником). Мати, побиваючись, голосила:

Ой моя золота дитиночко,
Ой що ж ти наробила?
Куди ж ти спорядилась?
Ой не ждала я такого сумного весіллечка...
...Ой моя донечко!
Яке ж твоє весілля сумне!
Звідки ж тебе виглядати—
Чи з гори, чи з долини,
Чи з високої могили?..

Щоб якось розбавити батьківську жалобу, присутні впівголоса приспівували давній кількаголосий кант — «Пісню про смерть», яка у XVII столітті була поширена серед українського населення:

Кажуть люди, що я вмру,
А я хочу жити;
Скільки б жити на землі,
А умерти треба.
Зосталося срібло-злото,
Дорогі шати,
Їх не можна із собою
На той світ забрати...

Я навів цей невеселий фрагмент похорону дівчини на Волині для того, щоб сучасники краще уявили собі наші давні обряди. Адже нині вони практично призабулися. Та, як бачимо, народна мораль у такий спосіб намагалася відтворити не тільки ритуальну церемонію, але й «відзначити шлюбний сюжет».

У поховальному обряді безліч специфічних дійств: коли в хаті покійник, прикривають дзеркало, зупиняють годинник, не вітаються вголос (тільки поклоном голови), не замітають світлиці, труну виносять з хати ногами уперед, поховальну процесію обов'язково закінчують до заходу сонця. До цього варто додати, що по небіжчикові відзначають поминальні дні — дев'ятий, сороковий і роковий. За народним уявленням, душа покійника перебуває в оселі 40 днів, а потім вона остаточно залишає її, тому впродовж цього часу в хаті тримали коливо — розведений на воді мед, «щоб душа не голодувала». Обрядове питво також носили і на могилки.

Люди віддавна вірили, що коли помирає людина, її залишає душа, себто неатеріалізований дух, який продовжує жити окремо від тіла. З ним, тобто духом, пов'язані різноманітні обряди й вірування. Вважалося, що душа може навіщати оселю, нагадуючи цим самим, що її не пам'ятають або ж домочадці не дотримуються своїх, стосовно померлого, обіцянок чи порушують заповіт останнього. Тому, очевидно, люди так захланно вірили в правдешність снів і сновидінь.

Не вдаючись до полеміки про потойбічне існування душі, скажу, що останнім часом шведські вчені незаперечно довели: в період, коли зупиняється людське життя, загальна вага тіла одразу ж «легшає» на 400 грамів. Цей феномен, підтверджений великою кількістю дослідів, поки що не дістав наукового обґрунтування, але дехто з вчених схильний вважати природним існування «відходу душі», котра продовжує жити в позаземній цивілізації. Кілька таких гіпотез уже з'явилося і в нашій періодиці.

Що б там було, але саме з нею, тобто душею, і пов'язані обряди «взаємозв'язків із покійником», за допомогою яких наші пращури ушановували «культ предків» — зберігали довгу і тривку пам'ять про людину.

На сьогодні у нас зберігся лише єдиний звичай ушанування померлих. Маю на увазі «проводи», які припадають на перший після Великодній тиждень. У кожному селі в один із визначених днів збираються родинами на могилках і поминають тих, хто відійшов із життя.

Цей канонізований християнський обряд має всенародне визнання, незважаючи на те, що проти нього останнім часом велась жорстока боротьба. Ми ж були свідками, як забороняли і розгнали поминки. А коли і це не допомагало, то офіційні обрядотворці запровадили так звані громадські панахиди на 9 травня, хоч, як знаємо, ця дата відзначається як свято Перемоги над фашистською Німеччиною, а отже, не має ніякого відношення до поминальних днів.

Але як не намагалися крющотворці від обрядів знівелювати давній звичай поминків за померлими, їм так і не вдалося досягти своєї мети. Водночас, а про це мало хто знає, на Україні існувало кільканадцять рівнозначних поминальних днів,

які в одних регіонах називали «дідами», в інших — «пам'ять дідів», а ще деінде — «вечеря для дідів».

Присутній в усіх наклічках термін «діди» не випадковий. У давнину він суголошувався з найпошанівнішою в роду людиною — дідусем, себто старійшиною. Оповіті життєвою мудрістю сивочолі патріархи споконвіків вважалися конденсаторами глибокої пам'яті і пророчості на будущину, а відтак до їхніх порад не тільки прислухались, але й зверталися за допомогою в найскрутніші часи. Їхнє слово було законом і остаточним рішенням у громадських справах. «Не йди до мудреця, — стверджує народний фразеологізм, — а піди до діда, бо він найкращий мудрець», «Громада, — мовить інший афоризм, — великий чоловік, але без старійшини і вона сиротіє». Відтак збірний образ діда, як мудреця роду, переносився і на пращурів — глибину пам'яті, неперервність поколінь, святість родовідних традицій. Не випадково в сфері звичаєвого права термін «дідівщина» (борони Боже, не сплутайте з сучасною «дідовщиною»!) означав спадок, переданий попередниками, за яким мали жити й діяти нащадки.

Так ось, саме з обрядом «дідів» (подібний — «дзеды» — є й у білорусів) і пов'язана традиційна шаноба до пращурів. Їх справляли кожної пори року. Зимові «діди» припадали на м'ясяці — другий тиждень перед Великим постом (20 лютого на Парфенія); весняні — на другий після Великодня (сучасні проводи), літні — на останню п'ятницю на останньому тижні перед Зеленими святами і осінні — на кінцеву п'ятницю та суботу перед пилипівськими запусками.

У ці дні, як правило, не брали шлюбів і не організовували будь-яких розваг. Протягом дня господині намагалися приготувати вечерю з обрядових страв. Увечері родина сідала до столу і згадувала поіменно тих, хто відійшов. Неодмінним ритуалом учти було виготовлення колива, яке ставили на підвіконня чи покуть, «щоб діди повечеряли».

На поминальні дні хтось з родини або й гуртом йшли на кладовище — «несли вечерю дідам». Перед цим могилки прибирали і запалювали на них свічки. Цей звичай і дотепер зберігся в західних областях України — Прикарпатті та Закарпатті. Щоправда, тут відзначають лише «осінні діди». Решта ж дійств уже втрачено. У зв'язку з цим варто згадати про ще один ушанівок, пов'язаний з пам'яттю пращурів. Хоч він, може, не має прямого відношення до «дідів», але все ж детермінує «неперервність родоводу». Зберігся цей звичай на Україні лише в одному, вже згаданому нами, селі Сварицевичах, що на Рівненщині.

Зранку на Зелену неділю (Трійцю) до могилк стікається безліч народу. Приїждять рідні та близькі з сусідніх сіл, навіть міст, щоб, як кажуть місцеві люди, «поговорити з покійниками». Щоправда, це стосується тих, хто відійшов із життя порівняно недавно — протягом останніх кількох років.

Могилки застеляють скатертиною або рушниками і обкладають лепехою. Після невеликої паузи найближча родичка — дружина, мати або сестра, схилившись над могилкою чи обіч хреста, починала «сповідатися» — у речитативній формі переказувати новини, які відбулися протягом року в родині; якщо ж це була могила матері, то оповідь ішла про її дітей — хто одружився чи виїхав із села, як їм мається на цьому світі; коли ж «голосила» ненька, то виливала журбу, чому так рано донька чи син відійшли з життя, тоді як їхні ровесники одружилися, мають дітей...

Мені не раз доводилося бувати на сварицевичькому кладовищі. Але завжди я з хвилюванням слухав ці тужливо-речитативні оплакування. Стільки в них співчуття, якоїсь непоясненої глибини й доброти, ширості й поваги до людської пам'яті. Хоч обряд цей дійшов до нас ще з прадавніх, дайбозьких часів, він живе й досі поруч з християнськими поминальними днями. У ньому відсутня будь-яка церковна обрядодія — це народна поминальна форма, що освячує пам'ять про своїх предків.

«Розмова з пращурами» скоріше нагадує давні плачі чи голосіння над покійником, але з однією відмінністю — вони вже не такі експресивні, як це маємо в похо-

вальному обряді. До речі, плачі («оплакування», «жалоба», «побивання») — також одна з традиційних форм поховальної дії. В народі до них ставилися з особливою увагою. Від того, хто оплакує, сприймалося присутнім його ставлення до небіжчика.

Під час експедиційних мандрівок я записав кілька сюжетних плачів-голосінь. Це вельми поетичні тексти, за допомогою яких виголошувалися жалісливі спічуття (нині їх підмінили прощальними промовами). У кожному випадкові плачі-голосіння мали свої тексти і форми виконання. Особливо хвилюючими є голосіння матері над дочкою чи сином, дочки над матір'ю чи батьком, сестрою або братом; менш «співчутливі» тексти над труною свекра чи свекрухи, тітки, дядини тощо. Та це й зрозуміло: чим ближча людина, тим жалобливішою стає скорбота.

Але далеко не кожен міг привселюдно висловити емоційні переживання. В таких випадках у селах були, як правило, «штатні» жінки, котрі бездоганно володіли цим, якщо можна так висловитися, мистецтвом. Власне, їхніми послугами і користувалися окремі родини.

У кожного народу — малочисельного чи багатомільйонного — є свої звичаї і традиції, нерідко навіть протилежні за змістом. Для нас, скажімо, може видатися дикунством, коли над покійником влаштовують веселі пісні й танки, а при народженні немовляти виконують жалобні плачі. До речі, в деяких народів саме так і побудовано структуру поховальної обрядовості. Проте це не означає, що люди з благоговінням чекають «завершення життя» — у їхньому сприйнятті відхід людини з цього світу має позбавити одноплемінника світських клопотів, а ось новонародженого чекає нелегка житейська доля. Мудро мовить народне прислів'я: «Що не край, то свій звичай».

Що б там як, але шана до предків завжди була високим рівнем моралі в усіх народів. Як ви вже переконалися з наведених вище матеріалів (а ними, далекі, не вперпечуться все багатство національної традиції), в Україні вельми шанували попередні покоління. На жаль, протягом останніх десятиліть ця високогуманна традиція значною мірою знівельовалася. А почалося все з того, що «батько всіх народів» прирівняв людське життя до звичайнісінького гвинтика; у повсякденний обіг було введено цей, що ображає людську гідність, зловісний термін. Знадобився він кривавому катові для того, щоб знецінити людину при житті, а тим паче по смерті — так званих «ворогів народу». Тисячі людей гинули на етапах і в таборах, в'язнів розстрілювали в катівнях, трупи, потайки від людського ока, закопували в безіменних ямах, топили в морі, скидали в копальні або ж спалювали. Сталінський режим знехтував найсвятішим у людській цивілізації — останнім правом на поховання тіла. В усі часи вважалося за обов'язок ховати покійників за прийнятним звичаєм, навіть ворогів під час війни. Про «вожді народів» було знівельовано і це право. Один з очевидців будівництва залізниці в Сибіру розповідав мені, що в'язнів, які вмирали під час роботи, викидали на обочину і присипали снігом. Людські тіла розкладалися або ж ставали здобиччю для хижаків. Чи, скажімо, як жорстоко поводитися співробітники НКВС — безневинно розстріляних відвозили до звалища, скидали в яму і затрамбовували землею чи сміттям, щоб замести сліди своїх кривавих злочинів. Я вже не кажу про геноцид у тридцятих роках.

Все це не могло не позначитися на дієвості традиційної моралі, звичаях та обрядах.

Придивімося уважніше до сучасних місць поховань. Споконвіків це були затишні, найдоглянутіші місця. Але що спостерігаємо тепер — нерідко на кладовищах немає загорожі, безліч могилок позаростало бур'янами, лежать долі безіменні хрести. Та що говорити про безіменні. Дичавіють надгробки навіть при живих родичах. Непоодинокі випадки, коли рідні діти роками не приїздять на поминки до своїх батьків і дідусів...

Неповагу до місць поховання відчуваємо з боку офіційних інституцій. Згадаймо, як по-блужнірському зносили за вказівкою місцевих органів влади давні кладовища, де поховані класики української літератури та культури в Харкові, Івано-

Франківську, Борисполі на Київщині та інших містах, а на їх місці зводили адміністративні та житлові будівлі, автогаражі, танцмайданчики. На Личаківському кладовищі у Львові безкарно викрадали і нівечили склепи та надгробні пам'ятники, перепродували місця безіменних могил під нові поховання, знівечуючи при цьому попередні останки...

Наруга над людською пам'яттю завше суворо засуджувалась і відповідно каралась. Блюзнірство пов'язане з оскверненням могил, вважалося найбільшим злочином, і його осуджували всі законодавчі акти світової цивілізації і звичаєвого права. Наші карні кодекси також вимагають покарання за паплюження поховань. Тільки щось важко пригадати випадок, щоб хоч один дикун був притягнутий до відповідальності навіть про людське око. Трагедія Биківні — яскраве цьому свідчення...

Загальновідомо, якщо в суспільстві зневажені, збезчещені і поганьблені моральні критерії, ошельмовані звичаєві традиції, занедбані культурні святині, що вироблялися протягом багатьох поколінь, то якими б не були суворими закони, вони будуть малоефективними і недієспроможними. Відтак занепад традицій призвів і до моральної деградації в інших сферах духовності. Зосібна це стосується підрастаючого покоління, яке залишилося без історичної пам'яті. Неповага до своїх пращурів одгукується і на живих — жорстоким ставленням до рідних та близьких, Всезростаючою злочинністю, втратою родинних обов'язків, коли діти відвозять своїх батьків у богадільні чи навпаки — при живоздорових батьках діти живуть у сирітських будинках. Все це плоди одного дерева — нашої буздуховності і ролю безпамятства.

...«Вечеря для дідів». Уявімо таку картину. Надходить вечір, і за столом збирається родина. Старійшина сім'ї, поіменно накликаючи своїх кривних, умовно запрошує їх до родинної учти. І нехай це суто символічний обряд спільної вечері, він неодмінно змусить нашу пам'ять і неприспану совість спом'янути тих, кого вже немає серед нас, чії могилки заросли терном або ж безслідно загубилися на безкраїх обширах Сибіру, Далекого Сходу, в Мордовії, на Півночі, Соловках чи у безмежжі Білого моря, траншеях Біломорсько-Балтійського каналу. А скільки їх, наших близьких і рідних, знайшли вічний спочинок на курних дорогах Європи під час останньої війни, долею чи за примусом змушені були лягти у сиру землю в Америці й Австралії. Мабуть, рідко знайдеться сім'я, в якій би пустувало місце на родинній «вечері для дідів». Надто нелегка доля судилася нашому народові.

Згадуючи цей давній обряд, ще глибше усвідомлюєш предковичну мудрість пращурів — у такий спосіб наш народ намагався ушанувати нетлінну пам'ять про тих, кому не судилося долею спочивати поруч і куди не прийдуть ні верби, ні тополі, навіть не долетить пташина клювати калини, якщо вона і зійде на могилі небіжчика.

Для нас, сухих, цей обряд особливо потрібний. Адже кожному є для кого готувати «вечерю дідам», є кого запрошувати на неї — мільйони братів і сестер розгубилися в безіменних могилах на всіх континентах планети. Наш святий обов'язок перед пращурами і нащадками — залишити добру пам'ять про тих, хто не повернувся до отчого дому, і в такий спосіб передати нашим дітям та внукам святість родовідних законів. Отже, мусимо повернути в кожен дім і кожную оселю, якщо хочемо, щоб і нас пам'ятали грядущі покоління, національну обітницю — «вечерю для дідів».

Отже — післяслово

Ось на такій частково мінорній ноті і завершився місяцелік. У цьому, як на мене, є своя логіка. Початок року, образно кажучи, символізує фестини народження, а його вінець підсумовує прожите, змушує оглянутися в історію, проаналізувати пройдений шлях. Вічного, oprіч природи, нічого не буває. Як стверджує мудрий народний афоризм, був початок — буде й кінець. Тому, як вважали наші пращури — дайбожичі, в кінці року — а лютий і завершував його одлік — годилося по-іменно пом'янути всіх тих, хто навечно одійшов від нас. Саме це і возвеличувало дух, підносило людську душу в безсмертну пам'ять родоводу.

Відтепер, сподіваюся, ми глибше спізнали свої далекі предків, які свято вірили, що Новий рік має неодмінно збігатися з природним біоритмом, себто весною. Про високість їхніх помислів, глибинність традиційних вірувань і шляхетність поетичного мислення красномовно підтверджує вся сукупність народного календаря, витoki якого сягають у глибину століть. Щоб повніше оцінити його, маємо бодай побіжно з'ясувати: як народжувалась і розвивалась календарна структура на перехрестях двох релігій — дайбозької та християнства.

Немає, очевидно, потреби переконувати в тому, що без давніх звичаїв та обрядів нам не уявити світогляд своїх пращурів, а відтак й історії. Припустимо на хвилику, що християнству таки пощастило досягти своєї мети: остаточно зліквідувати дайбозькі колядки і щедрівки, веснянки та гаївки, купальський, жнивварський чи петрівчанський мелос, різноманітні забави та ігри, вечорницькі або весільні дійства, узгодитися з думкою, що гра на сопілці й лікування травами — то «бісівські заняття», а натомість обмежитися лише канонізованими церковними відправами і постами, — що сталося б з нашим народом і чи зміг би він без національного самоусвідомлення існувати як етнос? Далєбі, що ні! За таких умов ми не мали б ні історичних пісень, ні кобзарських дум, патріотичних оповідей, переказів і легенд, на яких виховувалися національні герої, що піднімали людей на визвольну боротьбу супроти ворожих сил, котрі постійно зазіхали на українські землі.

Якщо уважно проаналізувати світовий історичний розвій, то помітимо, що безнаціональних релігій немає; будь-який народ, запозичуючи ту чи ту форму вірувань, намагався перш за все зберегти свої традиції. Тільки за таких умов могла прижитися на іноетнічному ґрунті нова релігія. А такою для наших пращурів і було християнство.

Однак цей історичний процес був важким і болісним. Християнство не завжди виявляло доброзичливість до тих земель, на яких воно приживалося й визрівало (маю на увазі Київську Русь). Були періоди, коли церква відігравала й реакційну роль у руках великодержавних ідеологів. З огляду на делікатність — адже вважається аксіомно непогрішність церковних канонів, — це питання майже не висвітлювалось у нашій історіографії. Але ми маємо знати всю правду, якою б гіркою вона не була. Тим паче, що сучасне покоління з багатьма історичними реаліями не обізнане.

Давайте, для прикладу, пригадаємо хоч би одну з них. Коли Україна, незважаючи на відомі Переяславські угоди, остаточно втратила автономію, то разом з нею у нас було відібрано й релігійний центр — 1686 року його перенесли до Москви, хоч, як ми знаємо, саме в Києві відбулось історичне хрещення Русі. Мета такої маніпуляції зрозуміла: московська патріархія механічно перетворювалась у слухняне знаряддя шовіністської політики царизму. До церковних календарів одразу ж були причислені тамтешні історичні особи й події. Українській тематиці місця не знайшлося. Більше того, окремим історичним діячам, які за нормальних умов

змогли б отримати «лик великомучеників», довелося скуштувати гіркоту церковних анафем.

Насамперед це стосується Івана Мазепи, Павла Полуботка, Петра Калнишевського та інших історичних осіб. Сьогодні ми вже знаємо, що їхня історична місія цілком відповідала національним інтересам; їхні вчинки ніколи не були зрадницькими стосовно свого народу, як це трактувалося до останнього часу, а навпаки — протистояли колоніальній політиці Петра I щодо України. Але — парадокс історії! — саме за це багатьох, зосібна Івана Мазепу, і звинуватила православна церква. Та й не тільки православна церква, а, на превеликий жаль, і офіційна історіографія. Одразу ж після Полтавської битви Петро I разом з Московським Синодом зобов'язали всі храми в імперських обширах одслужити «службу прокляття»: біля церков виставляли опудала гетьмана, читали ганьбливі анафемати на його адресу і спалювали їх на вогнищах (точнісінько так, як це було в інквізиторів середньовіччя). Отже, як бачимо, не таке вже й безгрішне християнство, якщо воно виконує функції офіційної ідеології.

Будь-яка релігія, що сповідує загальнолюдські цінності, має опановувати уми не шляхом насилля і анафем щодо своїх попередників, а насамперед переконаннями. До речі, подібне трапилося і з християнством. Згадаймо, з яким завзяттям і вакханалією войовничі атеїсти, спираючись на своє ідеологічне кредо — «Релігія — опіум народу», руйнували церкви, шельмували і забороняли свята й обряди, репресували священнослужителів. Що з того вийшло, бачимо самі: ми опинилися на межі духовної катастрофи. Тепер, усвідомивши скоєне, повертаємось назад.

«Місяцелік», далекі, не вичерпує всієї багатючості духовного життя попередніх поколінь. Він лише окреслює штрихпунктирними контурами різнопланову систему річного циклу, де діяли свої закони, своя мораль, своє світобачення. Так рік за роком, століття за століттям вивершувався аграрний календар нашого народу, домінантою якого була пошана природі; праці й людині. Святочне ставлення до природи, своєрідний їй гімн знаходимо в найдавнішій новорічній веснянці:

Ой хвалилася да березонька:
— Що на мені кора да біленька,
Ща на мені листе да широкее,
Що на мені гилле да високее.
Ой одозветься зелений дубочок:
— Ой не хвалися, да березонька,
Не ти свою кору да вибілила,
Не ти своє листе да широчила,
Не ти сее гилле да височила.
Вибілило кору да яснее сонце,
Широчило листе да буйний вітерець,
Височило гилле да дрібен дощик!

Гімн Природі, котра, як вважали наші далекі пращури, була найвищим Богом буття, — ось ті первісні засади, на яких формувалося дайбозьке вірування і календарна обрядовість. То чи маємо право дорікати їм за це, коли й ми є дітьми Природи? Це риторичне запитання повинен поставити перед собою кожен із суших, бо зневага до природи змушує нас серйозно замислитись — чи виживемо ми в екологічній катастрофі? Відповідь на це шукаймо в народному календарі, який витворив упродовж тисячоліть наш геніальний народ.

Літературно-художнє видання
Скुरатівський Василь Тимофійович
МІСЯЦЕЛІК
УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДНИЙ КАЛЕНДАР

Київ, «Мистецтво», 1993

Художній редактор *Василь Красій*
Технічний редактор *Галина Юркова*
Коректор *Надія Шугай*

Здано на виробництво 20.06.91. Підписано до друку 16.03.92.
Формат 70×100¹/₁₆. Папір офсетн. Гарнітура літературна. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 16,9. Умовн. ф.-відб. 36,24. Обл. вид. арк. 19,71.
Тираж 30 000 пр. Зам. № 1-130.

Видавництво «Мистецтво», 252034, Київ-34, Золотоворітська, 11.
Київська книжкова фабрика «Жовтень», 254655, МСП, Київ-53, Артема, 25.

Скुरатівський В. Т.
С46 Місяцелік : Укр. нар. календар.— К.: Мистецтво, 1992.— 208 с.: іл.

ISBN 5-7715-0432-7 (в опр.) : 30 000 пр.

Чи знаєте ви, як і коли ворожили дівчата, якою була посвята в парубоцтво, як закликали весну наші пращури, коли заготовляли лікарські рослини, якими символами зустрічали Новий рік на Україні? Про ці та інші обряди і звичаї, що вже стали реліктами, ви дізнаєтеся, прочитавши книгу Василя Скुरатівського «Місяцелік». Вона є логічним продовженням уже відомих творів «Берегиня» та «Посвіт», що набули широкої популярності серед читачів. Народний календар — перше в українському народознавстві видання, яке стане в пригоді всім, хто не байдужий до своєї національної культури.

С 4702640205—004 без оголошення
207—93

ББК 63.5(2Ук)

Кожен письменник по-своєму входить у національну літературу. Василь Скуратівський вагомо заявив про себе вже першою книжкою «Берегиня», яка одразу здобула широку популярність в читацьких колах. Твір навіть висувався на здобуття Шевченківської премії. Але найвищою нагородою для автора стало те, що «Берегиня» прислужилася викладачам народознавства в школах та вузах України, в численних дитячих осередках.

Свій улюбленій темі — традиціям, звичаям та обрядам українського народу — автор не зрадив і в наступних виданнях — «Посвіті», «Погостинах», «Вінці». Певною мірою це стосується й нової книжки «Місяцелік», над якою Василь Скуратівський працював протягом двох десятиліть. Уперше зібраний і відповідно систематизований матеріал про народний календар, сподіваємося, зацікавить усіх, хто не байдужий до своєї історії, прагне знати, як жили, трудилися і святкували наші прашури. Відтак нове видання — це своєрідна енциклопедична розвідка про духовну культуру українського народу.